Născut la 25 oct. 1899, în satul Teiu, com. Lăpugiu, trecut la Domnul la 2 apr. 1996, în Deva.
A participat la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, la 1 Decembrie 1918.
Avocat, doctor în drept, a desfășurat și o bogată activitate socio-politică în cadrul diferitelor asociații și organizații laice și bisericești locale. A fost președinte al Despărțământului județean Deva al ASTRA și al Casinei Naționale din Deva. A fost viceprimar al orașului Deva (1936-1937) și prefect al județului Hunedoara (1937-1938). A redactat o serie de articole și studii, publicate în ziare și periodice de specialitate. A scris mai multe cărți biografice, monografice și istoriografice, având ca obiect istoria hunedoreană și locală, majoritatea rămase încă în manuscris.
În semn de recunoaștere a meritelor și activității sale, în 1993 i s-a conferit titlul de Cetățean de onoare al municipiului Deva.

CIVILIZAȚII

Cartea „*Deva - Contribuții Monografice*”, a apărut sub egida Bibliotecii Județene OVID DENSUSIANU, Hunedoara, Deva

„Biblioteca Județeană „Ovid Densusianu” Hunedoara, Deva, are deosebita bucurie de a scoate la lumină și a oferi locuitorilor municipiului Deva, tuturor iubitorilor de carte, această extraordinară istorie a orașului lor, prima de acest gen dedicată municipiului Deva, o lucrare realizată în ani mulți de cercetare pasionată, de către avocatul și omul politic Victor Șuiaga. Fiu al meleagurilor hunedorene, participant activ și înflăcărat la marile momente istorice cau au marcat atât de zbuciumatul secol XX, Victor Șuiaga a fost legat sufletește de acest oraș, căruia, în semn de prețuire și recunoștință, i-a dedicat această istorie, o istorie vie, palpitantă, care trebuie să fie cunocută de noi și de generațiile care ne vor urma.
Ne mândrim că, prin efortul conjugat al colegilor noștri, am putut să scoatem de sub tipar această lucrare amplă, minuțios documentată și atât de necesară pentru oricine dorește să cunoască istoria, oamenii care au făurit-o, figurile politice, societatea, viața economică și culturală a acestui îndrăgit oraș transilvănean de la poalele Cetății.”

Ioan - Sebastian Bara,
Director – Manager,
Biblioteca Județeană „Ovid Densusianu” Hunedoara, Deva

ISBN 978-973-753-196-4

Cod de acreditare CNCSIS: 331

VICTOR ȘUIAGA

DEVA

CONTRIBUȚII MONOGRAFICE

VOL. 1

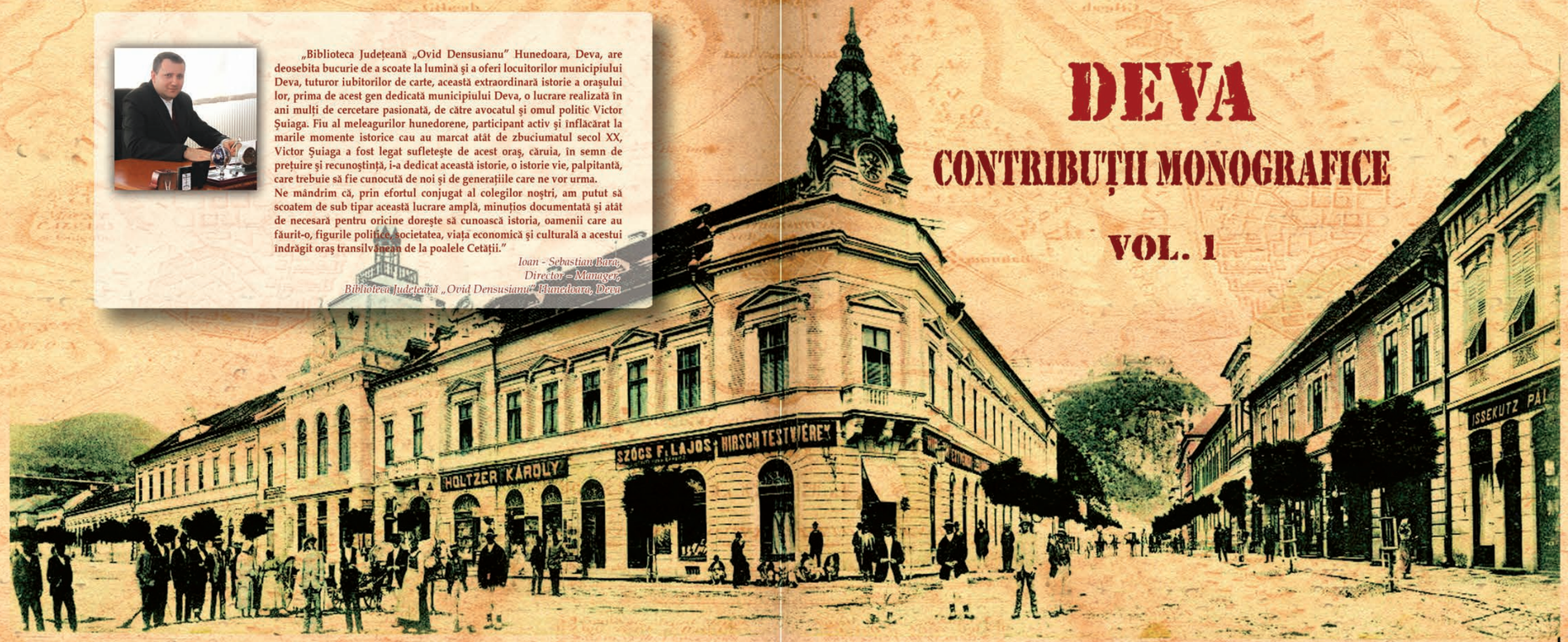

EMIA

Monografia lui Victor I. ȘUIAGA este o adevărată carte de vizită a municipiului Deva cu care, sunt convins, s-ar mândri orice localitate, pentru că din paginile ei ni se relevă o lucrare de înaltă ținută științifică, o istorie complexă, studiată din multiple unghiuri, a municipiului de la poalele Cetății. O Cetate martoră a unei istorii bogate, zbuciumate, cu lupte, dar și cu ani de bună conviețuire într-un spațiu multietnic, așa cum sunt localitățile din spațiul Transilvaniei.
De aceea, Consiliul Județean Hunedoara a salutat și a sprijinit cu mare entuziasm această lăudabilă inițiativă a Bibliotecii Județene „Ovid Densusianu” Hunedoara-Deva de a tipări și a ne oferi impresionanta lucrare a lui Victor I. ȘUIAGA dedicată capitalei județului nostru. Utilitatea ei este cu atât mai mare cu cât este prima monografie a Devei realizată cu mijloace științifice, cu pasiune și competență, de un intelectual care a fost legat sufletește de orașul a cărei istorie a scris-o.
Este o mare bucurie pentru noi să împlinim, peste decenii, dorința fierbinte a lui Victor I. ȘUIAGA de a-și tipări lucrarea pentru ca ea să fie astfel accesibilă unui număr cât mai mare de cititori, locuitori ai Devei sau cercetători ai trecutului acestor locuri.

Mircea Ioan MOLOȚ,
Președintele
Consiliului Județean Hunedoara

VICTOR I. ŞUIAGA

DEVA - CONTRIBUȚII MONOGRAFICE

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
ŞUIAGA, VICTOR I.
Deva : contribuții monografice / Victor I. Şuiaga. - Deva : Emia, 2010-
vol.
ISBN 978-973-753-196-4
Vol. 1. : Oraşul, cetatea şi domeniul. - 2010.
- Bibliogr.
- ISBN 978-973-753-194-0

908(498 Deva)

Colectivul de redacție:

Redactor:	Denisa TOMA, Ioan Sebastian BARA
Consultanți ştiințifici:	dr. Ioachim LAZĂR – cercetător ştiințific I, Muzeul Civilizației Dacice şi Romane Deva
	MARC Antoniu – Asociația Culturală „Av. Dr. Victor Şuiaga" Deva
Culegere text:	Mariana MARIAN
Corectură:	Ciprian Dacian DRĂGAN Diana FERENCZ
Tehnoredactare:	Ioan Paul Mihai STOICOVICI
Copertă:	Editura Emia
Fotografii:	Arhiva personală a autorului şi colecția GYENGE Gavril
Hărți:	Colecția autorului şi Wikipedia (*Deva* în Harta Iosefină a Transilvaniei, 1769–1773)

Această carte apare cu sprijinul financiar
al Consiliului Județean Hunedoara,
preşedinte Mircea Ioan MOLOȚ

Toate drepturile sunt rezervate
Bibliotecii Județene „Ovid Densusianu" Hunedoara – Deva.

Nicio parte din acest volum nu poate fi copiată fără permisiunea scrisă a
Bibliotecii Județene „Ovid Densusianu" Hunedoara – Deva.

Copyright © - Biblioteca Județeană „Ovid Densusianu" Hunedoara-Deva, 2010

VICTOR I. ŞUIAGA

DEVA

CONTRIBUȚII MONOGRAFICE

VOL. I

ORAŞUL, CETATEA şi DOMENIUL

Dăruit Bibliotecii Județului, Deva
Dr. Victor Șuiaga
Deva, 8. I. 1986

Editura Emia

Notă asupra ediției

Prezenta monografie reproduce dactilograma donată Bibliotecii Județene „Ovid Densusianu" Hunedoara-Deva de către dr. Victor I. Şuiaga în urmă cu 25 de ani şi reprezintă rezultatul muncii sale de informare, documentare şi sintetizare a informațiilor legate de istoria municipiului Deva. La redactarea textelor ce alcătuiesc monografia am operat unele intervenții legate de punerea de acord cu normele limbii române actuale. Am păstrat nealterat stilul autorului şi, numai acolo unde fluența lecturii a impus-o, am făcut infime modificări de topică. Am considerat necesar să întocmim şi o serie de note ale redacției, menționate ca atare, cu scopul de a clarifica date legate de personalități, evenimente, noțiuni etc., în special pentru perioadele de dinaintea secolului XX.

De asemenea, am operat şi unele corecturi tacite în cazurile în care era evident că însuşi autorul ar fi procedat la fel, iar acolo unde manuscrisul a fost incomplet şi nu am reuşit ca noi înşine să inserăm informația, am marcat acest lucru prin (...).

Nu am intervenit deloc asupra unor clişee şi formulări-tip ale autorului în textele referitoare la perioada comunistă, pornind de la considerentul că, la urma urmei, autorul a fost „sub vremi" şi, cu toate acestea, a reuşit să realizeze o lucrare închegată, cu o mare valoare documentară.

O CARTE MULT AŞTEPTATĂ

Aşa cum cărțile îşi au soarta lor, aşa fiecare aşezare omenească, fiecare localitate are o istorie care aşteaptă să fie descoperită, scrisă şi redată celor care şi-au legat numele şi viața de localitatea respectivă. Nu altfel stau lucrurile şi cu urbea noastră, multisecularul municipiu Deva, care în anul 2009 a împlinit venerabila vârstă de 740 de ani. Viața ei, însă, a fost bogată şi zbuciumată cu mult înainte de prima atestare documentară din anul 1269. Desigur, istoria ei nu începe în acest an, ci ea coboară mult în trecutul multimilenar. Şi întotdeauna s-au găsit oameni de suflet, pasionați de istorie, de adevăr şi de valori umaniste care s-au străduit să meargă pe firul istoriei şi să o redea aşa cum a fost, pentru ca generații întregi să cunoască adevărul, să afle cât mai multe despre oameni, locuri, întâmplări şi evenimente ce au marcat istoria oraşului lor.

Distinsul şi venerabilul intelectual care a fost avocatul Victor I. Şuiaga, devotat trup şi suflet oraşului în care şi-a petrecut aproape întreaga viață, a trudit ani numeroşi pentru a scoate la lumină o istorie a Devei, o monografie laborioasă şi densă, lucrare de proporții impresionante pe care a scris-o cu har şi competență. A răscolit arhive, a citit sute de cărți, tomuri de lucrări istorice, a studiat mii de articole din presa vremii, iar rezultatul este cartea pe care avem azi bucuria s-o ținem în palme aşa cum ținem un obiect de mare preț. În paginile ei se aduc la lumină epoci, se reînvie istoria, se merge pe firul timpului şi se reconstituie viața de zi cu zi a oraşului, cu oamenii, meşteşugurile, târgurile, comunitățile etnice, cartierele, hanurile, localurile de petrecere, într-un cuvânt, cu tot ce înseamnă viață. Autorul ne poartă pe străzile Devei şi ne dezvăluie istoria şi tainele multor clădiri, locuri, colțuri de oraş, iar cititorul este captivat de această veritabilă întoarcere în timp care îl face să cunoască şi să îndrăgească acest oraş pitoresc.

De aceea, Consiliul Judeţean Hunedoara a salutat şi a sprijinit cu mare entuziasm această lăudabilă iniţiativă a Bibliotecii Judeţene „Ovid Densusianu" Hunedoara-Deva de a tipări şi a ne oferi impresionanta lucrare a lui Victor I. ŞUIAGA dedicată capitalei judeţului nostru. Utilitatea ei este cu atât mai mare cu cât este prima monografie a Devei realizată cu mijloace ştiinţifice, cu pasiune şi competenţă, de un intelectual care a fost legat sufleteşte de oraşul a cărui istorie a scris-o.

Vom sprijini şi vom fi alături întotdeauna de iniţiativele care îşi propun valorificarea bogatei moşteniri culturale a judeţului nostru, vom susţine proiectele care îşi aduc contribuţia la îmbogăţirea tezaurului de istorie locală pentru ca generaţiile ce ne vor urma să ştie să-şi preţuiască înaintaşii, meleagurile natale.

Este o mare bucurie pentru noi să împlinim, peste decenii, dorinţa fierbinte a lui Victor I. Şuiaga de a-şi tipări lucrarea pentru ca ea să fie astfel accesibilă unui număr cât mai mare de cititori, locuitori ai Devei sau cercetători ai trecutului acestor locuri.

Prin înalta ţinută ştiinţifică, monografia Devei îşi găseşte un loc de cinste între lucrările similare dedicate localităţilor României, lucrări pe care le întregeşte în mod fericit.

Încă o dată, Biblioteca Judeţeană „Ovid Densusianu" Hunedoara-Deva ne dovedeşte că îşi înţelege şi îşi afirmă menirea de centru de propagare şi valorificare a culturii, a informaţiei şi de recuperare creatoare a trecutului bogat pe care îl are judeţul nostru şi localităţile lui, iar tipărirea monografiei Devei este cu adevărat un act de cultură autentică pe care îl salutăm aşa cum se cuvine.

Mircea Ioan MOLOŢ,

Preşedintele Consiliului Judeţean Hunedoara

Cuvânt înainte

Inițiativa lăudabilă a conducerii Bibliotecii Județene „Ovid Densusianu" de a tipări lucrarea-manuscris *Deva – contribuții monografice* a regretatului dr. Victor I. Şuiaga se constituie într-un act de restituire a activității sale ştiințifice desfăşurate pe mai multe zeci de ani. În viața culturală şi politică a județului Hunedoara ocupă un loc aparte prin diversitatea preocupărilor sale.

Victor I. Şuiaga s-a născut la 25 octombrie 1899, în satul Teiu, comuna Lăpugiu, fiind fiul preotului Ioan Şuiaga (1864-1934) şi al Minervei, născută Olariu (1880-1967). A urmat şcoala primară în târgul Dobra, gimnaziul la Beiuş şi Brad şi apoi liceul la Blaj, unde şi-a luat bacalaureatul în anul 1919, cu „promoția Unirii"[1]. Încă din liceu a fost încorporat, în primăvara anului 1917, în cadrul Regimentului 64 Infanterie Orăştie, din armata austro-ungară, care îşi avea garnizoana la Viena şi apoi trimis pe frontul italian, unde a fost rănit la 22 septembrie 1918.

Revenit în satul natal, aici îl surprinde revoluția din toamna anului 1918. Având gradul de sergent, Victor I. Şuiaga ia parte la organizarea Consiliului Național Român şi a Gărzii Naționale Române din satul Teiu. Participă împreună cu membrii celorlalte gărzi din comunele apropiate la paza liniei ferate şi a şoselei împotriva unor atacuri din partea trupelor maghiare care, în cursul unei incursiuni din 6 noiembrie 1918, au împuşcat 10 locuitori din comuna Lăpugiu[2].

După convocarea Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia, din 1 Decembrie 1918, ia parte la adunarea electorală a Cercului Dobra din 24 noiembrie 1918 şi la mobilizarea românilor pentru a participa la Alba Iulia. Împreună cu un număr important de locuitori din comunele Cercului electoral Dobra participă la Marea Adunarea Națională de la Alba Iulia, eveniment care l-a marcat pentru toată viața.

---

[1] Victor I. Şuiaga, *Mică autobiografie*, Deva, 25 octombrie 1985, aflată în posesia noastră.

[2] *Ibidem*.

După Unirea Transilvaniei cu România, şi-a reluat cursurile liceale la Blaj şi susținerea bacalaureatului. Fiind nevoie de un nou efort militar al României pentru apărarea Unirii împotriva atacurilor bolşevicilor unguri, Victor I. Şuiaga este înrolat în armata română şi participă la campania împotriva Ungariei lui Béla Kun. A fost decorat cu „Medalia Victoria marelui război pentru civilizație 1916-1919" şi cu „Medalia Ferdinand" ca luptător în Gărzile Naționale Române din Ardeal, 1918-1919[3].

După demobilizare a urmat cursurile Universității din Cluj după absolvirea căreia şi-a luat şi diploma de doctor în ştiințe juridice. A participat în cadrul delegației studenților clujeni la încoronarea regelui Ferdinand şi a reginei Maria la Alba Iulia, din 15 octombrie 1922.

În timpul studenției a activat în cadrul Cercului studențesc „Petru Maior", ca membru în comitet, fiind ales în anul 1922 bibliotecar. A luat parte la înființarea Societății studenților hunedoreni, din 24 februarie 1921, fiind ales vicepreşedinte în cadrul primului ei comitet. În perioada cât a activat în oraşul de pe Someş a luat parte la o serie de evenimente importante din viața românească. A fost martor la deschiderea Teatrului Național din Cluj, a Operei Române, la serbările dezvelirii statuii „Lupoaica" dăruită oraşului Cluj de către Roma şi la începerea construcției Catedralei ortodoxe române din Cluj, a cărei piatră de temelie a fost pusă la 7 octombrie 1923[4].

După terminarea stagiului de avocat, desfăşurat pe parcursul a trei ani, în anul 1928 a obținut diploma de avocat şi s-a stabilit în oraşul Deva unde şi-a desfăşurat profesia de avocat până la desființarea barourilor de avocați în anul 1948.

A participat cu entuziasm la viața culturală şi politică a județului Hunedoara până în anul 1948. A fost membru activ al Astrei, îndeplinind funcția de vicepreşedinte şi apoi preşedinte al Despărțământului Central Județean Deva al Astrei (1943-1947). În cadrul Casinei Naționale din Deva a îndeplinit funcția de director (1936-1942).

O activitate deosebită a desfăşurat dr. Victor I. Şuiaga în cadrul Uniunii foştilor luptători din Gărzile Naționale Române din Ardeal, secția județului Hunedoara, în cadrul căreia a îndeplinit funcția de vicepreşedinte (1935-1944). Victor I. Şuiaga s-a afirmat ca un puternic şi neînduplecat apărător al Unirii din 1918 împotriva tendințelor revizioniste ale Ungariei horthyste. Este motivul pentru care a activat în cadrul Ligii Antirevizioniste Române,

[3] *Ibidem.*
[4] *Ibidem.*

filiala județului Hunedoara, îndeplinind funcția de secretar general (1930-1940). Cu greu poate fi aflată vreo organizație culturală, religioasă sau politică în cadrul căreia să nu fi activat şi dr. Victor I. Şuiaga.

A desfăşurat şi o intensă activitate politică. Încă din timpul studenției s-a înscris în Partidul Poporului condus de mareşalul Alexandru Averescu. În anii 1936-1937 a îndeplinit funcția de viceprimar al oraşului Deva, pentru ca la 29 decembrie 1937 să fie numit în funcția de prefect al județului Hunedoara, sub guvernul condus de Octavian Goga. În data de 10 februarie 1938, în urma instaurării dictaturii regelui Carol al II-lea, funcția sa de prefect a încetat. „Astfel – scria Victor I. Şuiaga – eu am fost ultimul prefect constituțional al județului Hunedoara, deoarece au urmat o serie de dictaturi până la revoluția din 1989”[5].

Încă din perioada interbelică, dr. Victor I. Şuiaga a manifestat serioase preocupări pentru a face cunoscută istoria județului Hunedoara, editând, împreună cu fostul director al Muzeului din Deva, Octavian Floca, *Ghidul județului Hunedoara*, prima lucrare de acest gen în limba română, tipărită la Deva, în anul 1936.

Despre valoarea acestei lucrări s-a exprimat marele istoric Nicolae Iorga care scria, în *Revista istorică* din aprilie-iunie 1938, următoarele: „Cartea admirabil prezentată e un tezaur de informații.” A urmat apoi realizarea monografiei *Cetatea Devii* tipărită la Deva în anul 1941. Dr. Victor I. Şuiaga s-a remarcat şi prin activitatea sa în domeniul presei. În perioada 1930-1931 îndeplineşte funcția de redactor al ziarului *Voința* şi director al ziarului *Astra hunedoreană* (1943-1946).

Activitatea depusă pentru apărarea integrității teritoriale a României, dar mai ales funcțiile îndeplinite pe linie politică, îi vor aduce mari neplăceri în timpul regimului comunist. În anul 1948 i s-a refuzat înscrierea în Colegiile de avocați, fiind silit să-şi abandoneze cariera de avocat. A lucrat în cadrul Cooperației Meşteşugăreşti şi al Oficiului Farmaceutic din Deva, pe linie contabilă şi financiară, până la pensionarea sa din anul 1961. A fost permanent hărțuit de securitate care cerea să fie dat afară din serviciu, fiind obligat să schimbe şapte locuri de muncă, dintre care la al cincilea i s-a desfăcut contractul de muncă.

Pe lângă persecuțiile pe linie profesională, familia Şuiaga a suferit şi alte mari nedreptăți, care „m-au ruinat moral şi material”[6]. I-a fost confiscată

[5] *Ibidem.*
[6] *Ibidem.*

fără nici o bază şi formă legală proprietatea pe care o avea în hotarul oraşului Deva şi casa din fosta stradă Lenin, pe care le primise de la mătuşa sa, Lucreția Costa Nicoară. Modul în care s-a făcut confiscarea a fost descris de către Victor Şuiaga: „Am fost chemat la Comitetul de partid comunist (*muncitoresc n.n.*) şi mi s-a spus: partidul ți-a luat pământul, să nu scoți nici o vorbă, să nu faci nici o reclamație că altfel te declarăm chiabur şi te deportăm în Bărăgan cu toată familia, unde-ți vor putrezi oasele.”[7]

În anul 1951 a fost scos din casa proprie „în mod abuziv şi fără să mi se dea o altă locuință, încât a trebuit să găsesc în capătul străzii 1 Decembrie 1918 (fosta 23 August) o locuință cu o singură cameră, fost atelier de tâmplărie, transformată dintr-un grajd”[8]. În acea locuință improvizată, fără nici o anexă, a locuit avocatul Victor I. Şuiaga timp de şapte ani împreună cu soția şi soacra sa. După numeroase intervenții şi cereri pe la diverse organe, a primit un apartament din curtea casei, deoarece partea dinspre stradă a casei era ocupată de activişti de partid. Şi pentru ca măsurile să fie complete, în anul 1982 casa a fost demolată, primind pentru ea o sumă derizorie față de valoarea reală a ei.

Dar ceea ce a fost mai grav pentru dr. Victor I. Şuiaga, a fost stoparea în timpul regimului comunist a continuării activității sale ştiințifice şi culturale. Vreme de peste 20 de ani n-a mai reuşit să publice nimic. Dar tenacele avocat n-a dezarmat. Participarea sa la Alba Iulia, în anul 1968, la aniversarea a 50 de ani de la Marea Unire din 1918, l-a încurajat pentru a relua activitatea de cercetare, aducând noi date privind delegații hunedoreni. Fişele unui număr de 165 dintre delegații hunedoreni au fost trimise la Muzeul Unirii din Alba Iulia unde se păstrează.

Rezultatele cercetării privind aportul hunedorenilor la Marea Unire din anul 1918 s-a materializat într-un manuscris intitulat *Hunedorenii la Marea Unire. 1 Decembrie 1918*. Dr. Victor I. Şuiaga şi-a continuat cercetarea chiar dacă nu se punea problema tipăririi acestor lucrări.

Astfel a realizat lucrările: *Istoria Bisericii Ortodoxe Române din Deva*, Deva, 1972; *Satul Lăpuşnic – Dobra. Contribuții monografice*, Deva, 1973; *Monografia satului Teiu*, Deva, 1974; *Pr. Nistor Socaci din Biscaria. Epistolă a năcazurilor şi Istoria timpurilor trecute, 1830-1856*, Deva, 1974; *Jurişti hunedoreni. Precursori şi luptători pentru Libertatea şi Unirea Transilvaniei, 1848-1918*, Deva, 1976; *Amintiri Liceul Sf. Vasile cel Mare*

[7] *Ibidem.*
[8] *Ibidem.*

Blaj, Deva, 1982; *Versuri clandestine din timpul dictaturii comuniste*, Deva, 1982; *Femei hunedorene. Mici biografii*, Deva, 1983; *Amintiri despre Unirea Transilvaniei – 1 Decembrie 1918*, Deva, 1984; *Protopopul dr. Ioan Dobre, 1875–1928*, Deva, 1985; *Cîteva scrieri*, Deva, 1986; *Contribuţii istorice hunedorene*, Deva, 1984*; Deva. Contribuţii monografice*, vol. I-IV, Deva, 1984.

Lucrărilor al căror unic autor, este li se mai adaugă alte câteva scrise în colaborare, între care amintim următoarele: *Corul de la Dobra*, Deva, 1977, în colaborare cu Ioan C. Stoica, *Albumul protopopilor Devei, Hunedoarei, Dobrei şi Iliei din secolul XVI - XX*, Deva, 1983, în colaborare cu dr. Romulus Iacob.

Timp de peste o jumătate de secol (mai exact 52 de ani) a trebuit să aştepte Victor I. Şuiaga pentru a-şi mai vedea o nouă carte tipărită. În anul 1993, Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane Deva a acceptat să finanţeze cartea *Hunedorenii la Marea Unire. 1 Decembrie 1918*, lucrare îngrijită de Ioachim Lazăr, care a scris câteva pagini referitoare la autor şi activitatea sa, intitulate *În loc de prefaţă*[9]. Pe volumul ce mi l-a oferit, autorul a scris: „D-lui Ioachim Lazăr, ca amintire şi deosebite mulţumiri pentru munca şi bunăvoinţa depuse la editarea acestei cărţi. Deva, 1 Decembrie 1993. Dr. Victor I. Şuiaga”[10].

În anul următor, am reuşit să publicăm un alt manuscris intitulat *Consiliul Naţional Român din Deva, 1918-1919*[11]. Încercările de a continua publicarea manuscriselor dr. Victor I. Şuiaga au fost zădărnicite de fostul director general al muzeului, de teama că un subaltern ar putea avea o activitate mai bogată şi aceasta, în concepţia sa, nu era permis. Se va repeta acţiunea distructivă promovată de acest director, trei ani mai târziu, când va fi oprită seria „Restituiri”, iniţiată de către noi, care ajunsese la volumul V, fiind o revistă foarte solicitată de specialişti şi al cărei tiraj s-a epuizat în scurt timp.

---

9 Victor I. Şuiaga, *Hunedorenii la Marea Unire. 1 Decembrie 1918*, cu o introducere *În loc de prefaţă*, de Ioachim Lazăr. Deva, 1993, 107 pagini şi 106 imagini foto.

10 *Ibidem.*

11 Idem, *Consiliul Naţional Român din Deva, 1918-1919*, Deva, 1994, cu o prefaţă de Ioachim Lazăr.

Abia în anul 2007 a fost publicat manuscrisul *Jurişti hunedoreni precursori şi luptători pentru Libertatea şi Unirea Transilvaniei, 1848-1918*, lucrare tipărită prin eforturile materiale ale familiei[12].

Dar cea mai fierbinte dorință a dr. Victor I. Şuiaga a rămas tipărirea lucrării *Deva – contribuții monografice*, vol. I-IV, lucrare căreia i-a acordat o mare atenție. A consultat sute de documente pe care le-a inserat în volumul III, multe dintre ele inedite. Cunoscător al limbii maghiare şi latine, documentele scrise în aceste două limbi nu mai reprezentau un impediment în descifrarea lor. La cercetarea documentară s-a adăugat cea de bibliotecă, autorul consultând sute de surse bibliografice, precum şi presa timpului. A rezultat, în urma unei munci epuizante depuse, un manuscris în patru volume, care cuprinde o mulțime de date referitoare la orașul de la poalele Cetății. Biblioteca Județeană „Ovid Densusianu" a considerat util să publice primele două volume, care reprezintă esența monografiei. Trebuie să menționăm că volumul IV, din păcate, care cuprindea ilustrația referitoare la orașul Deva, s-a pierdut pe parcursul anilor.

Volumul I este structurat în trei părți. Partea întâi cuprinde capitolele: 1. Situația geografică şi 2. Istorie şi populație. În cadrul Capitolului I autorul face referiri la aşezarea geografică a oraşului, apele care străbăteau oraşul până în epoca modernă, relief, climă şi căi de comunicație. Partea a doua *Istorie şi populație* face o incursiune până în preistorie, trecând prin epocile istorice care au urmat, dacică, romană, evul mediu, modernă şi contemporană, oprindu-se la anul 1968.

Partea a doua a volumului tratează istoria Cetății Deva, iar în partea a treia, autorul se referă la importantul domeniu al Cetății Deva, unul dintre cele mai întinse ale Transilvaniei medievale.

Volumul al II-lea, *Deva, contribuții monografice*, dezvoltă unele din capitolele cuprinse în volumul I. De asemenea, este cuprins aici, în traducere, documentul din 28 iunie 1857 privind aspectul edilitar al oraşului Deva. Victor I. Şuiaga mai introduce în acest volum o serie de studii şi articole realizate de-a lungul anilor şi pe care n-a reuşit, din diverse motive, să le publice. Unul dintre cele mai valoroase articole se referă la *Hanuri şi birturi în Deva de altădată*, cu personalitățile care au trecut pe aici, printre care amintim pe Alexandru Ioan Cuza, în drum spre exil, şi regele Carol I al României.

[12] Idem, *Jurişti hunedoreni precursori şi luptători pentru Libertatea şi Unirea Transilvaniei, 1848-1918*, cu o prefață de dr. Ioachim Lazăr, Deva, Editura Emia, 2007, 102 pagini şi 28 ilustrații foto.

Cu notele de rigoare la subsolul paginii, care să rectifice anumite scăpări sau confuzii ale autorului, cartea *Deva - Contribuții monografice* va avea darul să pună la îndemâna atât a cercetătorilor, cât şi a marelui public, o sursă inepuizabilă de date mai puțin cunoscute celor de astăzi.

Prin publicarea acestei cărți se va împlini dorința autorului Victor I. Şuiaga, care scria la 25 octombrie 1984: „Ajuns la 86 de ani, îmi dau seama că după capacitatea intelectuală şi puterea de muncă ce am avut, dacă ar fi fost mai bune condițiile vieții mele şi vremurile mai uşoare, aş fi scris şi tipărit mai multe lucrări. Dar sunt mulțumit că totuşi am lăsat câteva lucrări de istoriografie locală ce vor rămâne pentru posteritate”.

Încă o dată cele mai sincere felicitări conducerii Bibliotecii Județene „Ovid Densusianu”, domnului director Ioan Sebastian Bara, pentru această acțiune de restituire a operei dr. Victor I. Şuiaga.

Dr. Ioachim LAZĂR

NOTĂ INTRODUCTIVĂ

Am adunat în patru volume un variat şi bogat material monografic despre oraşul Deva, cunoscut din copilărie şi în care trăiesc de 57 de ani, astfel că mi-a fost drag să-i cercetez şi să-i descriu trecutul.

Primele două volume conţin studii, lucrări, articole şi scrisori de sesizare, al treilea volum conţine acte şi documente în copie sau originale, iar al patrulea volum este o colecţie de fotografii ale Devei, toate formând contribuţii monografice ale acestui oraş.

Desigur tot acest material ar fi trebuit revizuit şi completat, dar, la 85 de ani ai mei şi cu vederea slăbită, nu o mai pot face, astfel că eventualele erori sau lipsuri se explică prin această situaţie personală.

Totuşi, eu le-am adunat, dactilografiat şi completat pentru a se păstra mai uşor şi a nu se pierde sau prăpădi, fiindcă sunt convins că în viitor, cei care vor scrie o monografie a oraşului Deva vor găsi mult material folositor.

Volumele I şi II au fost multiplicate în 5 exemplare.

Volumele III şi IV, nu.

Din acestea, volumele I şi IV au fost date la Muzeul Judeţean Deva. Volumele I şi II s-au dat la Arhivele Statului şi Biblioteca Judeţului Hunedoara-Deva; Biblioteca Academiei R.S.R. Bucureşti; Biblioteca Centrală Cluj-Napoca şi la autor.

Deva, la 1 ianuarie 1985

Dr. Victor I. Şuiaga

PREFAȚĂ

Lucrările de istorie sau monografiile oraşelor şi comunelor, deşi tratează probleme locale, au totuşi o utilitate şi importanță în domeniul cultural şi istoric în general.

Dar ele au mai ales rolul de a face ca toți locuitorii acelor aşezări să cunoască mai bine trecutul acestora, cu toate faptele, zbuciumul şi munca strămoşilor, petrecute aici căci, prin aceasta, generația actuală şi cele viitoare vor îndrăgi cu mai mare pasiune urbea lor.

Iată de ce am crezut că este bine să scriu Istoria oraşului Deva, care socotesc că va constitui o contribuție monografică modestă dar utilă, cu atât mai mult, cu cât până acum nu există o asemenea lucrare.

Dar adevărul este că eu am scris-o mai ales pentru că mi-a fost nespus de drag oraşul Deva, atât pentru că sunt născut şi crescut în frumosul, istoricul ținut al Hunedoarei, cât şi pentru că am trăit şi muncit în Deva o viață întreagă.

Datorită acestor sentimente personale am scris aceste contribuții monografice ale Devei.

Desigur, alții mai talentați şi mai documentați, precum şi oameni de ştiință mai competenți, vor reuşi în viitor să scrie o asemenea lucrare, mai amplă, mai ştiințifică şi mai bună. Cred însă că tuturor le va fi de folos şi această modestă lucrare, deoarece ea este prima încercare de acest gen despre Deva.

După puterile şi împrejurările vieții mele eu atât am făcut, alții să facă mai mult şi mai bine.

Deva, 15 aug. 1969 (însemnare olografă)
dr. Victor I.Şuiaga (şi semnătură olografă)

PARTEA I

ORAŞUL DEVA

Capitolul I
SITUAȚIA GEOGRAFICĂ

1. DENUMIREA

Încă din primele documente scrise care vorbesc despre localitatea noastră (secolul XIII), denumirea acesteia a apărut în limba latină, sub forma Deva. Acest toponimic a existat de la început în limba română şi apoi în limba maghiară, iar mai târziu (secolul XV) în limba germană ca Demburg şi Diemrich[13], forme derivate tot din străvechiul Deva.

Originea numirii localității nu pare definitiv stabilită. Numele Deva, ca localitate în Dacia, nu ne-a fost transmisă de nici o scriere geografică sau istorică antică.

Cei mai mulți cercetători susțin că denumirea este de origine dacă şi că ea vine de la numirea *dava*, cuvânt care la daci însemna târg, cetate[14]. Într-adevăr, se cunoaşte că în Dacia şi Tracia s-au găsit multe numiri de localități cu terminația *dava*, ceea ce justifică explicația arătată. Între acestea se aminteşte şi una Decidava, iar alta Singidava, localizată în părțile Devei[15].

---

[13] Maria Holban, *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1968, p. 271. *(n. a.).*

[14] *Istoria Romîniei*, vol. I, Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1960, p. 262. *(n. a.).*

[15] Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. I, Editura Fundația Regală pentru Literatură şi Artă, Bucureşti, 1935, pp. 82-83. *(n. a.).*

Alţii susţin că numirea a fost dată de către romani[16]. Se spune că între unităţile militare care au luat parte la cucerirea Daciei, au fost şi unităţi răzlețe din Legiunea a II-a Augusta. Aceasta era o legiune tehnică, de pionieri, constructori de castre şi drumuri, care au staţionat mult timp în provincia romană Britania (Anglia) unde au construit şosele şi fortificaţii militare. Un timp ea a stat în localitatea engleză de azi, Chester, care pe timpul ocupaţiei romane se numea „Castrum Deva", numire transmisă de „Tabula Peutingeriana"[17] şi care era o însemnată fortificaţie, cu multe şosele. În Britania există şi azi un vechi drum roman, numit *Via Devana* şi chiar o localitate cu numele Deva. Se poate ca acei ostaşi romani care au lucrat la fortificaţiile castrului roman Deva din Anglia să fi adus cu ei acest nume al locului de staţionare anterioară şi să-l fi dat noii localităţi cu fortificaţiile construite de ei în oraşul nostru, ca o duioasă amintire a locurilor de unde au plecat.

Totuşi, numirea Deva este un toponimic străvechi. Pe unde au umblat neamuri înrudite cu celţii, pe acolo găsim numirea Deva, cum este cazul în Britania şi în Spania. Scriitorii latini şi greci Plinius şi Ptolomeus pomenesc despre o Deva în Galia preromană, în Ţara vechilor liguri[18]. În Spania, pe malurile golfului de Gascogna, există şi azi o localitate ce poartă numirea Deva.

Sunt apoi alţii care susţin, pe bază de consideraţiuni lingvistice, că toponimicul Deva este de origine sud-slavă şi ar însemna fecioară.

Amintim şi o părere care spune că numirea şi-ar trage originea din cuvântul sanscrit „deva" care în vechea limbă sanscrită însemna cămilă, animal foarte venerat de popoarele care vorbeau această limbă. Dintre aceste seminţii, celor care au trecut pe Valea Mureşului în jos, priveliştea dealurilor Devei le-a apărut ca o cămilă uriaşă cu cocoaşe, aşa cum pare şi astăzi dacă priveşti dealurile din depărtare, dinspre Turdaş şi Simeria. Impresionaţi de această privelişte, ei ar fi dat numirea de cămilă, în limba lor, „deva" acestor dealuri şi localităţii, numire care s-a transmis şi păstrat.

---

[16] Iosif Schiopul, *Ţările Româneşti înainte de secolul al XIV-lea*, Bucureşti, 1945, pp. 125-129. *(n. a.).*

[17] Singura hartă romană ce cuprinde *cursus publicus*, căile de comunicaţie din Imperiul Roman din secolele II-IV d.Hr., pe o întindere ce merge din Hispania până în India. Numele îi vine de la colecţionarul bibliofil Konrad Peutinger care a trăit în secolul XV la Augsburg şi a prelucrat această hartă – (*n.red.*).

[18] Téglás Gábor, *A dévai név eredete* (*Originea numelui Deva*) în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XIV. Deva 1904, pp. 23-24 *(n. a.).*

În sfârşit, gândul unora care au pus numirea localității în legătură cu Diva, frumoasa şi mândra soră a regelui Decebal care, după legendă, rătăcea prin pădurile din jurul Devei, sau ale acelora care au legat denumirea cu Diva Faustina, soția împăratului roman Aurelius, sunt produse ale fanteziei şi nu pot fi luate în seamă.

2. POZIȚIA GEOGRAFICĂ

Deva se află aşezată la 45º53' latitudine nordică şi 25º54' longitudine estică, în frumoasa Vale a Mureşului, la poalele ultimelor ramificații ale Munților Poiana Ruscăi, care poartă numirea de Dealurile Devei.

Face parte din rândul oraşelor de sub munte ale Transilvaniei. Vatra localității este stabilită pe o terasă joasă pe stânga Mureşului şi urcă binişor pe povârnişul picioarelor de deal. Stă aşezată într-o semicăldare, prinsă din trei părți de înălțimea dealurilor şi deschisă doar spre Mureş.

Hotarul localității vechi cuprinde o suprafață de 3.660 ha, din care o parte este deluroasă şi alta de câmpie. Limitele hotarului sunt: la sud, râul Cerna şi culmea de pe Dealul Paiului; la vest vârful Dealului Decebal şi pârâul zis Valea Devei, iar la nord şi est, apa Mureşului.

Oraşul fiind clădit pe terasele dealurilor, are o înclinație mare, vizibilă pentru toată lumea. Astfel, gara C.F.R. este la o altitudine de 186 m, dar linia ferată a fost ridicată mult peste sol; apoi strada Decebal (astăzi Andrei Şaguna – *n. red.*), la 185 m; Piața Unirii, la 190 m; strada Bărnuțiu, la 200 m şi cimitirul vechi situat la 210 m. Dar există străzi care urcă la mai mari altitudini, cum sunt străzile: Şt. O. Iosif, la 220 m, Aurel Vlaicu, la peste 300 m, Călugăreni, la 260 m şi altele. Se găsesc apoi case şi străzi pe dealurile ce formează terasele viilor, pe pârâul Ciurgăului din continuarea străzii Aurel Vlaicu, în cartierul Viile Noi şi în cartierul minerilor, care toate trec peste aceste altitudini.

Şoseaua națională, pe traseul vechi, ce străbate în lungime oraşul, are o altitudine de 193 m la Sântuhalm, 190 m la Ceangăi şi Piața Unirii, iar la Izvorul Decebal din Viile Noi, 185 m.

Datorită topografiei terenului, oraşul s-a dezvoltat pe o lungime de peste 10 km şi o lățime de abia 2-3 km. Astăzi, însă, aceste limite sunt depăşite şi oraşul se întinde din apa Cerna şi drumul spre Hunedoara, adică din str. Sântuhalm până în Valea Devei ce curge dincolo de Hula Jepilor, iar din

1968 a fost anexat oraşului şi satul Mintia, vechea Micia romană. De asemenea, s-a extins în lățime până dincolo de calea ferată şi s-a urcat mult pe dealuri.

3. RELIEFUL

Vatra şi hotarul oraşului Deva au un relief foarte bogat şi variat. Toată partea din stânga drumului național, ce străbate în lungime localitatea prin străzile 23 August (azi 22 Decembrie – *n. red.*), Bd. dr. Petru Groza (azi 1 Decembrie – *n. red.*) şi Calea Horia este deluroasă, cu altitudini de la 190 m până la aproape 700 m, iar partea din dreapta şoselei amintite formează un câmp care coboară lin până în apa Mureşului, la 180 m.

În general solul este uscat, dar şesul conține apă la mică adâncime şi este uneori supus inundațiilor cauzate de Mureş iar în trecut şi de Canalul Cerna. Singura apă necurgătoare a fost Lacul Sărat, situat lângă arena sportivă până prin 1950 când a dispărut prin drenare. Mai există apoi câteva bălți ocazionale formate pe lângă calea ferată şi unele mlaştini pe câmp şi pe terasele dealurilor. În zilele cu ploi torențiale, apele nu au o bună scurgere şi umplu străzile mai joase, dar mai ales cartierele Gojdu şi al Gării.

În marginea oraşului, ba chiar într-o bună parte din localitate, se află un şir de dealuri care poartă numirea de Dealurile Devei. Ele formează un grup distinct situat între Valea Vețelului, Mureş, Cerna şi Valea Almaşului Mic, cu înălțimi ce nu trec de 700 m şi care închid ca un zid intrarea de aici spre Munții Poiana Ruscăi.

Aceste dealuri conțin stânci vulcanice andezitice, dar în ele se mai găsesc şisturi ardeziene, calcare dolomitice, gresii şi marne, andezit cu amfiboli, roci cu sedimente aluviale, ape minerale şi sare.

În patru locuri din hotarul oraşului Deva, s-au produs erupții vulcanice în perioada Cretacicului superior, care au dat naştere la stânci eruptive andezitice. Prima este Dealul Măgura, în care se află Cariera Petroasa, având o piatră cu masă compactă şi de mare rezistență, ce se poate ciopli bine, întrebuințându-se în construcții şi pavaje. A doua este Dealul Decebal, formând cariera de la Piatra Coziei. A treia erupție se găseşte la Piatra Colț, cu o piatră mai dură iar a patra este Dealul Cetății, având o piatră din trahit andezitic, aşezată în filite care se sparg în felii[19].

[19] Victor Solomon, *Constituția geologică a Devei şi jur,* Deva, 1939, p. 8 *(n. a.).*

Unele dintre aceste dealuri conţin filoane metalifere de aramă şi alte minereuri.

Aspectul acestora este frumos şi accesul peste ele uşor. Fiind aşezate cu faţa spre răsărit, sunt pline cu vegetaţie şi pe ele cresc cereale, vii, pomi, fânețe şi păduri.

Iată o descriere sumară făcută acestor dealuri:

Pornind din cartierul Sântuhalm spre Deva, avem Dealul Paiului, de 232 m altitudine, Piciorul Paiului, cu 265 m care coboară până pe şosea, făcând aici o mică serpentină numită „Hula Devii", apoi Paiul Urzicilor, de 279 m şi Dealul Archiei, 274 m. Toate acestea sunt dealuri neîmpădurite, cu pământuri arabile, bune producătoare de cereale păioase. De aici li se trage numele de Dealul Paiului din care s-a format însăşi denumirea satului Sântuhalm păstrată din forma maghiarizată Szántóhalma, care nu este decât traducerea pe ungureşte a numirii străvechi româneşti şi care înseamnă „dealul arător", adică Dealul Paiului. Cât priveşte Dealul Archiei, el îşi trage numirea de la satul Archia, iar acesta de la străvechii arcaşi care îl foloseau ca loc de atac cu săgeţile lor trase cu arcul.

Urmează apoi Vârful Măgurelei, 337 m, Dealul Bejanului, 376 m şi Măgura de 507 m, ultima aproape de satul Almaşul Sec. În faţa acestora stau: Dâmbul Petroasa, Coasta Viilor şi Dâmbul Greblelor, care toate coboară până în străzile oraşului.

Pe lângă cimitire, pe partea stângă a vechiului drum către Cozia, se află Dealul Viilor, cătunul Bejan la 374 m şi Pădurea Luzan de 454 m.

Mergând pe strada Călugăreni, adică pe vale în sus, găsim situate în partea stângă: Piatra Bisericii, de 494 m; Dealul Roşului, de 499 m şi Colţata, lângă satul Cozia. Coborând pe acelaşi drum, în partea opusă se află Dealul Nucetu de 644 m, numire trasă de la străvechile păduri de nuci crescute pe el şi la poalele lui, apoi Dealul Decebal, de 697 m, ale cărui coline şi terase coboară până în oraş, toate cu multe vii pe ele.

În dosul acestora stă Piatra Coziei de 687 m, formând o stâncă abruptă în partea dinspre satul Cozia. Şi această denumire a satului vine de la Dealul Nucet amintit anterior ca o pădure de nuci şi care din acest motiv în limba turcă sau cumană se zicea Cozia[20].

În continuare, coborând pe strada Aurel Vlaicu, la stânga se ridică Dealul Colţu de 566 m, cu multe vii şi pomi pe el, dar cu vârful pleşuv, apoi mai în jos este Dealul Cetăţii, de 371 m, adevărată podoabă naturală a urbei

[20] Constantin C. Giurescu, *op. cit*., p. 471. *(n. a.).*

noastre, iar în spatele acestuia dăm de dealul zis Piatra Colţ, sub poalele căruia se caţără tot mai mult cartierul Viile Noi.

Ceva mai departe, către Valea Sintirigului, se află Dealul Finicuri de 384 m pe care se găsesc plantaţii de vii, numite Viile Noi, apoi Dealul Zăbod de 426 m care ţine până la Valea Devei, limita hotarului către Mintia şi coboară până în şosea, ba chiar peste ea, formând serpentina zisă „Hula Jepilor".

4. APELE

Râul Mureş. Singura apă mare care trece pe lângă Deva pe marginea hotarului, cu direcţia către vest, este Mureşul, amintit încă de Herodot în sec. V î.Hr. sub numirea de Maris.

Mureşul, cel mai mare râu al Transilvaniei, are o lungime totală de 756 km în ţară şi este al doilea în lungimea cursului prin ţară după Dunăre. Curgând majestuos, lin şi adânc, străjuit pe unele locuri de sălcii şi arini bătrâni, a produs totdeauna o nostalgică impresie asupra omului şi a fost cântat duios în poezia populară. Apa lui a format Valea Mureşului, una dintre cele mai frumoase regiuni, numită de către mulţi Elveţia Ardealului. La Deva, Lunca Mureşului se strâmtează mult în dreptul comunei Şoimuş, formând un scurt coridor zis „Poarta Devei".

Apa Mureşului în mod normal are o lăţime de 100-120 m şi o adâncime de 1-2 m, dar sunt locuri cu adâncimi până la 4 m. Viteza obişnuită a apei este de 1 m pe secundă, iar debitul de cca. 70 cm cubi pe secundă. Temperatura medie anuală a apei este de 10-10,5^{o} C, dar vara poate atinge până la 29^{o} C, iar iarna nu scade sub 0° cu excepţia gheţii de la suprafaţă. În medie anuală, apa râului este mai caldă decât aerul cu 1-1,5^{o} C, din motivul că suprafaţa apei este foarte mult expusă razelor solare din lipsa unui arboret mare pe ţărmuri. Mureşul este bogat în nisip cuarţos, uneori cu fulgi de aur. În multe locuri – astfel şi la Deva – acest nisip fin formează adevărate plaje unde nisipul uscat se încălzeşte teribil la soare. Au fost cazuri când vara, la amiază, nisipul încălzit ajungea la 50^{o} C, aerul la 31^{o} C şi apa la 29^{o} C. Caracteristic pentru Mureş mai este faptul că duce enorme cantităţi de nămol, mari în adâncime şi mai mici la suprafaţă, fiind astfel foarte tulbure.

Nivelul apei la Gura Cernei este de 188 m, la Vadul Hărăului de 183 m, iar la Vadul Bălatei, 182 m.

Dar pe cât de sănătoasă şi plăcută este baia în această apă, tot pe atât de periculoasă poate fi pentru cei imprudenţi, prea îndrăzneţi sau necunoscători

ai locurilor. Legendara „inimă ascunsă a Mureşului" îşi cere victimele sale şi, vară de vară, sunt unii care plătesc acest tribut şi la Deva.

Din vremuri străvechi, Mureşul a format o cale principală de transport şi comunicaţie cu plute şi corăbii. Prin lucrări de regularizare şi amenajare, apa Mureşului ar putea deveni navigabilă şi ar scuti de inundaţii mari suprafeţe de pământ.

Altă caracteristică a Mureşului este că produce inundaţii mai mari şi mai mici, care uneori distrug câmpurile, ba chiar şi satele din apropiere. Astfel de inundaţii cunoscute au fost: în iunie 1864, iunie 1876, mai 1877, mai 1887, iunie 1896, aprilie 1932, date ce sunt săpate cu migală în piciorul de pod de la Brănişca.

Râul Cerna. Izvorât de sub poalele muntelui Vârful Ruscăi, străbate şi taie adânci curmături în Poiana Ruscăi, apoi curge prin oraşul Hunedoara şi prin Deva – Sântuhalm, unde se varsă în Mureş.

Cerna este o apă de munte, limpede, rece şi frumoasă până la întâlnirea ei cu marea industrie metalurgică din Hunedoara, ale cărei reziduuri o fac murdară. Denumirea este de origine slavă şi ar însemna apă neagră, deoarece curge printre dealuri cu zăcăminte de fier, ce dau pietrelor o culoare negricioasă. Este curios, însă, că în antichitate se numea Albisne[21], ceea ce însemna exact contrariul.

Canalul Cerna. A existat până în anul 1960 şi străbătea o mare porţiune din oraş în spaţiul dintre şoseaua naţională şi calea ferată. Apa sa era abătută din râul Cerna la Sântuhalm şi curgea în Mureş la vadul de trecere către Bălata. Până prin 1870, după cum ne arată harta cărţilor funciare, se vărsa în Mureş în cartierul Greci, la marginea căruia trecea un braţ al acestuia. După ce şi-a mutat cursul, canalul a intrat pe o albie părăsită, cunoscută sub numirea de Mureşul Mort.

Nu se ştie când s-a făcut acest canal, dar el este foarte vechi, datând poate chiar din epoca daco-romană. În orice caz, el a fost necesar şi a fost desigur construit în epoca dezvoltării morilor de apă, pentru a aduce forţa apei la morile din Deva care serveau la măcinişul necesar Cetăţii, domeniului ei şi populaţiei.

Odată cu desfiinţarea morilor de apă din Deva, prin anul 1960, a fost sistat şi acest canal. Urma lui a dispărut aproape cu totul şi multă lume nici nu mai ştie pe unde curgea el prin oraş. Socotim deci interesant să arătăm traseul acestuia.

[21] Benkő Jozsef, *Transilvania Specialis*, 1780 în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XII. Deva 1901, p. 65. *(n. a.).*

Canalul Cerna curgea prin partea de jos a cartierului Sântuhalm, pe lângă Uzina de Apă de sub Hula Devei, prin marginea Ceangăilor şi a fostului târg de vite, apoi prin capătul străzii Zamfirescu, pe lângă fosta arenă sportivă şi capătul străzii Tăbăcarilor, pe unde azi sunt construite blocuri, continuând pe lângă fabrica de conserve, Cazarma Pompierilor, strada I. L. Caragiale şi pe sub podurile de pe străzile Mihai Viteazul şi Lenin (actuala Iuliu Maniu – *n. red.*). Se ducea apoi pe lângă uzina electrică, pe lângă fosta moară a Cetății, după care cotea bine prin spatele mănăstirii catolice şi trecea pe sub calea ferată de unde iarăşi cotea şi ajungea în spatele abatorului şi nu departe se vărsa în vechea albie a Mureşului.

Există apoi câteva pâraie, vâlcele şi *izvoare* care curg prin oraş, dar cu apă puțină şi din care unele au fost captate în canale, fără a mai fi vizibile astăzi. Credem că este bine totuşi ca şi acestea să fie cunoscute, de aceea le arătăm sumar:

Valea Devii este o mică vâlcea care curge chiar pe linia de hotar cu satul Mintia, ducându-se în Mureş.

Pârâul Jepilor formează o curmătură adâncă, dar strâmtă, dinaintea serpentinei Hula Jepilor, apoi se scurge în Mureş. Azi forma veche s-a schimbat, căci pe aceste locuri s-au ridicat multe clădiri şi instalații ale minei de cupru care, prin tunelul construit în 1962, are aici deschiderea principală şi multe construcții industriale.

Pârâul Sintirigului s-a format din izvoarele şi apele de ploi care se scurg din pădurea Finicuri, Piatra Colț şi Dealul Orman. Curge şi trece peste şosea, apoi trece peste locul numit Urzişte, pe sub calea ferată şi se duce în Mureş.

Pe curmătura formată de acest pârâu şi pe lângă drumul național s-a format cartierul zis Viile Noi.

Pârâul Ciurgăului pleacă din izvorul cel mai înalt al Devei, de pe lângă Dealul Decebal şi a făcut cea mai adâncă dar strâmtă curmătură între dealurile Decebal şi Orman. Adunând apoi toate apele ce se scurg de pe aceste dealuri, curge de-a lungul străzilor Aurel Vlaicu şi Avram Iancu, vărsându-se în Canalul Cerna la fosta moară a Cetății. Are un debit mic, dar curge tot anul, iar în zilele cu ploi mari creşte vertiginos, aducând pe străzi mult noroi şi pietriş.

Până prin a doua jumătate a secolului XIX, când străzile oraşului nu erau încă pietruite, această vale forma o gârlă adâncă, cu plopi mari pe margine, loc în care se tăvăleau vitele şi porcii. Un pod de lemn era aşezat peste ea în colțul fostului Tribunal, spre a duce la Castelul *Magna Curia,* iar mai în sus

existau câteva punți de trecere. Azi, apa nu se mai vede, ea fiind captată în canal, iar strada Aurel Vlaicu este asfaltată din 1958. Numai în partea superioară a străzii, sus pe deal, se mai poate vedea curgând apa pârâului.

Sus la izvorul acestui pârâu s-a făcut în 1930, de către primărie, o captare şi o troiță, loc folosit pentru mici excursii, iar în regimul democrat-popular s-a construit o cabană şi un bufet pentru turişti.

Apa Viilor este cea care vine cu apele scurse din terasele dealurilor Decebal şi Nucet, pline cu vii şi curge prin Piața Barițiu, strada Libertății şi strada Lenin (azi Iuliu Maniu – *n. red.*), apoi prin strada Cuza Vodă se vărsa în Canalul Cerna la fosta Moară de sus, zisă şi Moara oraşului.

În trecut, uneori în zilele ploioase, apa adusă de acest pârâu devean era atât de mare încât umplea în întregime aceste străzi formând adevărate bălți, motiv pentru care pe la mijlocul secolului XIX, ele purtau încă numirea de „Apa din lăuntru" pentru strada Libertății şi numele de „strada Apei" pentru actuala stradă Lenin.

Nici acest pârâu nu mai poate fi văzut deoarece apa lui a fost prinsă în canal şi străzile asfaltate prin 1955. Cu toate acestea, când plouă torențial, apa pârâului apare, mai bine zis reapare, pe străzile amintite.

Valea Aramei. Deşi este mică, constituie totuşi valea cu cel mai mare debit de apă ce străbate oraşul. Izvorăşte din Dealul Nucet, de la vechea intrare în Mina de Aramă, iar mai jos primeşte apa unui pârâiaş ce coboară din Dealul Decebal, apoi adună apele ploilor din dealurile vecine. Curge de-a lungul străzilor Călugăreni, Andrei Mureşanu şi Ion Creangă pentru a se vărsa în Canalul Cerna la moara oraşului. Are apă întreg anul iar în zilele cu ploi multe şi mari, creşte mult şi aduce pietriş cu noroi, de umple străzile.

Această apă a format cea mai mare şi largă curmătură, primind încă din vremuri străvechi numirea de „Vale". Până la începutul secolului XX şi ea a constituit o mare gârlă a vitelor şi porcilor, cu mulți plopi şi arbori bătrâni. Peste ea existau două poduri şi mai multe punți. Şi această vale a fost captată în canal, iar străzile asfaltate prin 1958, astfel că nu mai poate fi văzută decât în partea ei superioară.

Pârâul Greblelor se formează din scurgerile de pe dâmburile Greblelor şi curgea prin strada Liliacului şi Zamfirescu în Canalul Cerna. Azi este captat şi el în canalizare.

Valea Bejanului porneşte din două pâraie ce vin unul din Dealul Bejanului şi altul din Vârful Măgurei, împreună cu apa altor izvoare. Curge prin cartierul Ceangăilor dar uneori are apă puțină.

Această vale constituie o spărtură adâncă în Dealurile Devei şi oferă un loc frumos de plimbare şi recreere cu privelişti interesante spre cariera de piatră şi pădurea de gorun, cu exemplare rare de hibrizi naturali.

Pârâul Archiei şi *Pârâul Paiului* sunt două pârâiaşe pe versanții dealurilor cu aceleaşi nume, care se varsă în fostul Canal Cerna.

Dintre izvoarele cunoscute şi folosite de populația Devei, înşirăm următoarele:

Izvorul Decebal. Se găseşte în marginea şoselei ce duce la Dobra, puțin înainte de ramificația drumului ce duce către Brad, sub poalele Dealului Finicuri. Acest izvor, cunoscut din vremuri străvechi şi având o apă bună, a fost folosit de surugiii poştalioanelor, de către cărăuşi şi drumeți, ca şi Hanul Jepilor care era aşezat foarte aproape.

Odată cu asfaltarea şoselei, în 1938, izvorul a fost captat şi amenajat în piatră.

Izvorul Jepilor. În păduricea cu acest nume care se întinde între şosea şi calea ferată, de la canton şi până la podul Şoimuşului, se află acest izvor cu apă bună.

Izvoarele Sintirigului. Se găsesc pe valea cu acelaşi nume din Viile Noi. Sunt mai multe izvoraşe.

Izvoarele sărate. Pe terenul Arenei sportive şi în jurul lui, teren ce purta în trecut numirea de „sărătura", au existat câteva izvoare cu apă sărată, formând chiar o baltă sărată. În vremurile de demult, lumea nevoiaşă lua de aici apă pentru gătit, iar în baltă se făceau băi pentru vindecarea reumatismului, dar aceste izvoare au dispărut fiind astupate odată cu nivelarea şi înălțarea terenului. Azi nu mai există decât două izvoare, sub formă de fântâni, la vechea şi la noua baie sărată.

Izvorul Colț. Este aşezat la poalele dealului Piatra Colț şi are o apă bună.

Izvorul Castelului. Lângă actuala cişmea din grădina publică, a existat un izvor natural cu foarte bună apă potabilă.

Izvorul Perian. La începutul pârâului Ciurgăului, pe dealul Decebal, există un izvor cu apă bună, folosit de excursioniştii care vin la cabana şi bufetul aflate aici.

Au existat apoi în trecut o mulțime de fântâni construite în diferite forme, dar în general apa din partea mai joasă a oraşului nu era bună pentru gătit. Puține fântâni aveau apă bună şi ele constituiau de aceea un fel de fântâni publice.

Amintim dintre acestea:

Fântâna Oraşului, care a existat în piaţă, în faţa primăriei, din vremuri străvechi. Pe locul ei s-a făcut, odată cu introducerea apeductului în 1938, o cişmea, care a fost desfiinţată când s-a amenajat piaţa şi s-a ridicat statuia lui dr. Petru Groza;

Fântâna Cetăţii era cea care a existat până în 1960 pe locul din faţa casei paznicului şi a căii de urcare pe Dealul Cetăţii. Avea apă foarte bună, era adâncă şi foarte veche;

Fântâna Neamţului se găsea la piciorul Dealului Cetăţii, înspre Viile Noi şi care pe o schiţă din 1794 este marcată ca având o apă sărată.

Mai existau fântâni publice pe străzile Aurel Vlaicu colţ cu strada Izvorului, pe strada Călugăreni, colţ cu strada Bărnuţiu, ambele cu roată şi frumoşi stabori acoperiţi, apoi multe fântâni aflate pe drumuri şi prin curţile caselor. Se găseau fântâni cu roată, cu cârlig sau cumpene şi multe aveau aspecte pitoreşti.

5. CLIMA

Deva are un climat dulce de dealuri şi coline cu elemente mediteraneene. Verile sunt relativ răcoroase, cu temperatura medie de 20^{o} C, iar iernile blânde cu temperatura medie de 2^{o} C. Primăvara are o medie de 10^{o} C, iar toamna de 11^{o} C. În zilele tropicale, adică zile cu temperatură ce depăşeşte 30^{o} C, se înregistrează 36^{o} C în medie anuală. Drept comparaţie arătăm că la Bucureşti o astfel de medie durează 50 zile. Durata anuală de strălucire a soarelui în ore, la Deva, este de 1800 ore, ceea ce înseamnă 75 de zile.

Din observaţiile asupra înfrunzirii arborilor, înfloririi pomilor şi plantelor, rezultă că la Deva avem o climă caldă şi cea mai avansată din Ardeal, dar faţă de Banat şi Crişana este totuşi cu vreo 10 zile în urmă.

Un sfert din an sunt zile senine, alt sfert sunt zile noroase, iar ceva mai puţin de un sfert sunt zile ploioase. Ploile căzute aici sunt cam 600-800 litri pe mp, în repartiţie medie anuală şi ele vin la noi din vest, adică dinspre Dealul Orman şi al Cetăţii, şi numai rareori din altă direcţie. Zăpezile sunt minime şi iernile se prezintă mai mult uscate, dar uşoare şi fără geruri aspre.

Vânturile sunt slabe, dar bat în medie cam 2/3 din an. Ele vin de la sud-vest, vest şi nord-vest. Între vânturile principale care bat prin Deva se cunosc: Austrul, care vine de la sud-vest, este uscat şi aduce iarna ger, iar vara căldură şi secetă; Coşava, un vânt rece şi uscat ce coboară din munţii

Iugoslaviei către Dunăre şi Banat, ajungând până aici, fiind uneori puternic şi păgubitor. Există apoi şi Vântul Mare care bate peste culmile Carpaţilor Meridionali şi coboară în depresiunile de sub munţi şi pe Valea Mureşului.

6. SOLUL, FLORA ŞI FAUNA

Solul Devei, adică stratul superior al pământului, este de două tipuri. În partea deluroasă, există soluri gălbui de podzolire secundară şi soluri brune roşcate de pădure, iar în Câmpul Mureşului sunt aluviuni.

Toate acestea sunt fertile chiar în porţiunea deluroasă, fiind bătute de soare. Pe ele se cultivă destul de bine cerealele, plante industriale, vița-de-vie şi cresc pomi fructiferi, fânețe şi păşuni.

În subsolul Devei se găsesc bogăţii metalifere care se exploatează în mina de cupru şi în carierele de piatră. Există şi depozite de sare la poalele Dealului Cetăţii, neexploatate până acum dar semnalate încă pe la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi care au dat naştere izvoarelor sărate din Deva.

Flora este bogată şi de o mare varietate în hotarul Devei, mai ales pe Dealul Cetăţii. Aici este una dintre cele mai frumoase, bogate şi variate zone de floră din Transilvania. În general aceasta aparţine tipului de floră ardeleană, dar pătrunderea florei de tip bănăţean şi de tipul Câmpiei Tisei este semnalată bine şi aici. Se mai găsesc însă şi specii de floră mediteraneană balcanică, orientală din Crimeea şi Asia Mică, precum şi specii rare sau chiar unice. Pe lângă raritatea speciilor, se remarcă şi numărul mare al lor, aici fiind cunoscute aproape jumătate din speciile plantelor fanerogame din Transilvania.

La Deva se pot vedea încă frumoase păduri de deal, din etajul stejarului, în amestec cu al fagului. În ele predomină lemnul de fag, stejar, gorun, cer, gârniță, dar se găseşte şi paltin, frasin, ulm, arţar, plop, liliac, tei, salcâm, nuc, măr, păr, cireş sălbatic ş.a. Cresc apoi arbuşti de păducel, corn, măceş, lemn câinesc, alun, zmeur şi altele. De-a lungul Mureşului găsim zăvoaie în care creşte salcia, plopul şi arinul iar pe câmp există mici locuri pe care creşte trestie şi păpuriş.

În partea de sus a Văii Aramei, încă pe la începutul secolului XX, creşteau afini ce făceau fructe, iar în Balta sărată creştea *Salicornia* (trâncă).

Dintre păduri, sunt de remarcat: Pădurea Cetăţii care datorită florei şi faunei sale este declarată monument al naturii; Pădurea Bejan, monument al naturii din 1950, datorită unor hibrizi rari ale diverselor specii de cer, gorun,

gârniţă şi stejar. Mai amintim Pădurile Finicuri, Jepi, cea de la Piatra Colţ şi de pe dealurile Decebal şi Nucet, care toate sunt vizibile din oraş şi pot fi cercetate uşor.

Odinioară, în vremuri de demult, pe câmpul dintre Deva, vadul Hărăului şi până către Săuleşti, exista o mare pădure de gorun, un adevărat codru, din amintirea căruia n-a mai rămas decât numele hotarului – „La Goruni".

Toate aceste păduri găzduiesc o mulţime de animale şi păsări care le dau viaţă şi farmec.

Fauna este bine şi variat reprezentată încă în hotarul Devei. Se găsesc pe aici iepuri, vulpi, căprioare, jderi, nevăstuici, viezuri, lupi şi mistreţi. Ca păsări de vânat, se pot afla: raţe, porumbei sălbatici, potârnichi, prepeliţe, ulii, ciori, coţofene. În trecut au trăit pe aici şi cerbi, dovadă este denumirea „Cerbete" dată hotarului dintre Dealul Cetăţii şi Orman.

Dar farmecul pădurilor şi al parcului este dat îndeosebi de mulţimea păsărilor cântătoare. Trăiesc pe aici: cucul, ciocârlia, privighetoarea şi altele.

În Mureş există peşti din speciile: mreană, somn, scobar, crap, clean, lin, cegă şi ştiucă, dar ele se împuţinează mereu.

7. CĂI DE COMUNICAŢIE

Datorită aşezării localităţii la încrucişarea celor două mari culoare naturale care străbat ţinutul muntos din sud-vestul Transilvaniei, Deva a format din vremuri îndepărtate un nod al drumurilor în toate direcţiile.

Prin culoarul Mureşului, de la est la vest, se leagă Podişul Transilvaniei şi trecătorile Carpaţilor cu Banatul şi Câmpia Tisei, iar prin culoarul de la nord la sud, format de apele Crişului, Căianului şi Streiului, se leagă Crişana, Bihorul şi Zarandul cu Ţara Haţegului, de unde pornesc alte drumuri prin Oltenia şi prin Banat, până la Dunăre.

Iată o sumară descriere a acestor drumuri:

Drumul Banatului. Este şoseaua naţională care duce prin strada Horia pe Mureş la vale spre Banat, prin Dobra – Lugoj – Timişoara (166 km) sau în Câmpia Aradului prin Ilia – Săvârşin – Arad (154 km), dar care în vechime ducea prin Dobra – Lipova – Arad.

În trecut strada Horia a purtat mai mult numirea de Drumul Banatului, iar uneori Drumul Dobrei şi câteodată Drumul Aradului. Traseul acestui drum este străvechi, cunoscut încă din epoca daco-romană.

Drumul Moţilor. Din strada Horia, la Izvorul Decebal, se desface pe dreapta o şosea, care traversează calea ferată şi trece Mureşul peste un pod la Şoimuş, construit din lemn, în 1890 şi apoi din fier, în 1908.

Acest drum ne duce în Zarand şi în Ţara Moţilor, în Bihor şi în Crişana, pe rutele Deva – Brad – Vaşcău – Beiuş – Oradea (195 km) sau Deva – Brad – Abrud (79 km) – Câmpeni – Turda – Cluj – (126 km).

Şoseaua Deva – Brad a fost modernizată şi asfaltată în 1960-1961.

Din această şosea se desface în comuna Şoimuş un drum secundar dar asfaltat, care duce la Certej – Hondol – Săcărâmb, vechi centre miniere cu exploatări aurifere. Mai la începutul acestuia, porneşte un drum spre satul Boholt, cu izvoare de apă minerală iar altul se duce pe Mureş în sus, prin Hărău şi Uroi, la Geoagiu. Tot din drumul Moţilor, în satul Bejan pleacă un drum pe dreapta, care duce la Băiţa, cunoscut centru minier, iar altul pe stânga merge pe Mureş la vale, prin Brănişca, la Ilia.

Drumul Hunedoarei. Prin strada 23 August (actualul Bulevard 22 Decembrie – *n. red.*), care în trecut a purtat câteodată şi această denumire, ajungem în strada Sântuhalm, din care se desface, pe Valea Cernei, drumul spre marea cetate a fierului şi oţelului, drum asfaltat în 1957. Din oraşul Hunedoara pornesc apoi drumuri prin ţinutul Pădurenilor, la Haţeg şi la Călan.

Drumul Ardealului. Pe şoseaua naţională asfaltată în 1930, care prin oraş formează strada 23 August şi Sântuhalm, se merge la Orăştie – Sibiu – Braşov – Bucureşti (436 km) sau Orăştie – Alba Iulia (79 km) – Turda – Cluj (175 km).

Acesta a fost totdeauna, pe Mureş în sus, drumul către inima Ardealului, de unde şi-a luat chiar denumirea. Această denumire pare curioasă şi nepotrivită astăzi, dar ea s-a păstrat totuşi ca o reminiscenţă din vremuri străvechi, când mai existau districte, voievodate şi ţări în Transilvania.

În adevăr, până nu demult, poporul a mai păstrat tradiţia strămoşeştilor formaţiuni teritoriale în graiul regional, ba unele se mai păstrează şi astăzi. Aşa a rămas strigătura feciorilor din jurul Sibiului în formula: „Sănătate bună Ardeal, că mă duc cătană la Deva!” precum şi vorba românilor din Ţara Făgăraşului sau a saşilor din Ţara Bârsei care, mergând la Sibiu, spuneau: „plecăm în Ardeal”[22]. Şi astăzi încă poporul din jurul Devei îi numeşte ardeleni numai pe ţăranii satelor din ţinutul aflat între Orăştie – Alba Iulia – Sibiu, căci dincoace era Ţara Haţegului şi vatra (districtul) Devei.

[22] Josif Schiopul, *op. cit*, p. 120 *(n.a).*

Pe acest drum întâlnim, la Simeria Veche, podul de beton construit în 1949 peste râul Strei. Alături putem însă vedea încă urmele altor două poduri anterioare. Primul este podul de lemn, construit cu secole în urmă şi ale cărui picioare de lemn sunt vizibile când apa este mică. Acest vechi pod a intrat în istorie printr-o mare bătălie dată pentru el între armata ungară şi cea austriacă în 1849. Al doilea a fost un pod de fier construit la 1884 în locul primului şi demontat în 1950, ale cărui picioare de piatră se pot vedea încă.

Drumul Hațegului. Din şoseua națională ce pleacă din Deva către Orăştie, la Simeria se desface pe Valea Streiului o şosea ce duce la Hațeg, (42 km), Petroşani (89 km), Târgu Jiu (144 km) şi Craiova (246 km) sau prin Hațeg – Sarmizegetusa – Caransebeş (125 km) şi Orşova. Drumul există şi azi, aproape de traseul anticului drum construit de romani. Este modernizat şi asfaltat din anul 1964.

Mai pornesc din Deva şi câteva drumuri secundare ce duc în satele şi comunele apropiate, care nu se află pe şoselele principale. Astfel avem:

Drumul Hărăului, care porneşte de lângă bariera gării; drumul de câmp ce duce în satul Bălata şi pleacă de lângă Baia Sărată;

Drumul Coziei care pornea de lângă cimitirul vechi ortodox, dar în 1962 se formează din strada Vulcan, unde s-a construit o nouă variantă;

Drumul la Almaşul Sec, *Cârjiți* şi *Ghergheş*;

Drumul Archiei, care pleacă din cartierul Ceangăi.

Există apoi şi alte drumuri de câmp, căi sau poteci, care toate străbat hotarul Devei, pe unde cei dornici de mici excursii sau plimbări pot circula uşor.

Afară de toate acestea, drept căi de comunicație pentru Deva mai există: căile ferate, cursele de autobuze şi cele aeriene.

Calea ferată principală Bucureşti – Arad – Curtici trece prin Deva, deservind localitățile în bune condițiuni [de trafic] intern şi extern.

Transporturile auto leagă oraşul nostru cu toate comunele județului şi cu oraşe din alte județe.

Transporturile aeriene române fac curse zilnice de pasageri la Bucureşti, prin aerodromul local din Săuleşti, aşezat la 7 km de centrul oraşului (situație existentă la data scrierii textului – *n. red.*).

Capitolul II
ISTORIC ŞI POPULAȚIE

1. DIN PREISTORIE ŞI DIN EPOCA DACO-ROMANĂ

Se cunoaşte că cei mai vechi locuitori ai aşezării noastre au fost oamenii din perioada comunei primitive, deoarece teritoriul Devei şi din jurul acesteia apare ca un pământ locuit încă din epoca pietrei şlefuite (neolitic)[23].

S-au găsit la Deva, pe terasele din Dealul Cetății, pe Dealul Viilor, în cimitirul reformat, pe locul zis Tăulaş din Cartierul Gojdu şi în Ceangăi, obiecte şi diverse unelte din piatră sau os, vase de lut ars şi obiecte metalice din bronz sau fier, care toate au aparținut oamenilor preistorici[24].

Toate acestea ne arată că de pe la începutul mileniului II î.Hr. s-au format şi la Deva aşezări răzlețe[25], din bordeie şi colibe, pe terasele dealurilor şi câmpurilor apropiate. Existența unei aşezări omeneşti aici, în epoca bronzului este, de asemenea, dovedită cu multe unelte şi un depozit cu bare de bronz găsite la Deva[26].

În acest fel, din timpul orânduirii comunei primitive şi până la dacii băştinaşi din orânduirea sclavagistă, se atestă o societate omenească aşezată la Deva.

Dintre populațiile care au trăit înaintea erei noastre pe aceste meleaguri sunt arătați proto-tracii, o formație de seminții indo-europene care au dat naştere triburilor geto-dace, din care apoi s-a plămădit poporul dac. Peste aceştia au mai pătruns ulterior agatârşii şi celții care, fiind puțin numeroşi, s-au contopit cu băştinaşii[27].

---

23 Constantin C. Giurescu, *op. cit*, p. 21 *(n. a.).*

24 *Istoria Romîniei*, vol. I, Bucureşti 1960, pp. 42, 52. *(n. a.).*

25 Octavian Floca, Ben Bassa. *Cetatea Deva*. Bucureşti, Editura Meridiane, 1965, p. 7 *(n. a.).*

26 *Istoria Romîniei*, pp. 116-117 *(n. a.).*

27 Constantin Daicoviciu, Ştefan Pascu ş.a., *Din Istoria Transilvaniei*, vol. I, Bucureşti, 1960, pp. 19, 24. *(n. a.).*

Din epoca de la Homer până la Herodot (sec. X-V î.Hr.) avem puține date despre ținuturile şi popoarele Daciei. Herodot, numit părintele istoriei, scrie doar că la anul 513 î.Hr. pe lângă râul Maris (Mureş) locuiau agatârşii, pe timpul când împăratul Darius al perşilor purta război contra sciților, la Dunăre[28].

Agatârşii, după unii, formau o ramură a poporului scitic, iar după alții, sunt considerați traci[29]. Aceştia, fiind aşezați pe lângă Mureş, au cunoscut probabil aşezarea Devei şi vor fi locuit în ea.

Astfel, prin contopirea agatârşilor cu dacii se fixează continuitatea populației în Dacia şi, totodată, în Deva, de la Herodot până la Traian, adică din secolul V î.Hr. până în secolul II d.Hr.

Se ştie apoi că civilizația dacică sub regii Burebista şi Decebal atinsese un înalt nivel de dezvoltare în toate privințele. De asemenea se cunoaşte că triburile dacilor de pe cursul mijlociu al Mureşului au câştigat o excepțională importanță politică şi militară în cele două secole de dinaintea cotropirii romane, fapt ce apare neîndoios din construcția şi importanța cetăților dacice din Munții Orăştiei. În acele secole, bazinul Mureşului devenise ținutul cu maximă prosperitate economică[30].

Situată în acest ținut dacic central, localitatea noastră a fost, fără îndoială, cunoscută şi locuită de către daci[31].

Aşa se explică faptul că urme dacice au fost constatate la Deva[32], pe Dealul Cetății, pe Dealul Viilor precum şi la carierele Petroasa şi Bejan, care au fost exploatate de către aceştia.

Toate acestea, precum şi denumirea localității, ne indică faptul că aşezarea Devei a ajuns la o oarecare dezvoltare în epoca dacică. Denumirea însăşi, care îşi trage originea din „dava" care la daci însemna „târg, cetate", arată o aşezare mai deosebită din punct de vedere economic şi militar, chiar dacă va fi avut un aspect mai rustic[33]. S-ar putea presupune deci că, datorită importanței localității şi apropierii ei de centrul puterii dacice, unele notabilități şi poate chiar Decebal să fi umblat prin Deva.

---

28 *Istoria Romîniei*, p. 159 *(n. a.).*

29 *Ibidem*, p. 157 *(n. a.).*

30 Constantin Daicoviciu, Ştefan Pascu, ş.a., *op. cit*, p. 26 *(n. a.).*

31 *Ibidem*, p. 30 (Harta Daciei) *(n. a.).*

32 Octavian Floca, Ben Bassa, *op. cit*, pp. 9-11 *(n. a.).*

33 *Istoria Romîniei*, pp. 246, 262 *(n. a.).*

Această aşezare omenească stabilă a continuat să existe la Deva şi în epoca romană ca un târg, oraş[34], cu unele aşezări anexe, având şi pe Dealul Cetății posturi de veghe cu anumite fortificații sau poate chiar o cetate. Bogate urme romane s-au găsit în câteva locuri din oraş şi în jurul său, apoi la cariera Petroasa, pe Dealul Bejan şi în apropierea drumului ce duce spre comuna Hărău. Chiar drumul național care străbate şi azi Deva în lungime, pe acelaşi traseu, era cunoscut şi folosit de romani. A fost drumul care se desfăcea la Simeria din marea şosea romană Sarmizegetusa – Alba Iulia, ducând prin Deva la castrul Micia şi, mai departe, pe Mureş în jos, tot pe partea stângă, până la Tisa.

Carierele de piatră de la Deva, numite astăzi Petroasa şi Dealul Bejan, au fost cunoscute şi exploatate de romani[35], care construiseră aşezări lângă ele.

O trupă (*vexillatio*) din Legiunea XIII Gemina Antoniana era staționată şi lucra aici. S-a găsit la cariera Petroasa din Deva o piatră cu inscripție romană, închinată lui Hercules ca zeu al pietrarilor, în care se arăta că Aurelius Arimo era scutit de lucru brut „*Hercul(i) et silvano vexilatio L(egionis) XIII G(eminae) An (thonianae) Aur(elius) Arimo v(otum) m(erito) p(osuit) imuni(s)*”[36].

Iată dar numele celui mai vechi locuitor al Devei cunoscut nouă, Aurelius Arimo.

Romanii lucrau la cariera Petroasa altare, pietre funerare, pietre cioplite şi stâlpi pentru case, iar la cea de pe Bejan, pietre de măcinat manual[37].

Altă aşezare romană se crede că a existat şi pe câmpul din jurul drumului ce duce la Hărău şi care a putut să fie o aşezare de cultură agricolă, aşa-numita *villa rustica*[38].

Ştim că romanii, când au ocupat Dacia la 106 d.Hr., au transformat-o în provincie romană şi au stăpânit-o mai bine de un veac şi jumătate. După victorie, chiar împăratul Traian a rămas timp mai îndelungat în Dacia, unde a adus colonişti. Este adevărat că stăpânirea romană făcuse aici o țară mai înfloritoare, numită *Dacia Felix*, adică Dacia fericită. Dar tot atât de adevărat este că țara era crunt exploatată de romani şi că poporul dac gemea în robie. Dacă se putea vorbi de fericire, aceasta era pentru romani şi nicidecum pentru dacii exploatați.

---

34 Constantin Daicoviciu, Ştefan Pascu ş.a., *op. cit*, p. 34 (Harta Daciei Romane) *(n. a.).*

35 *Istoria Romîniei*, *op. cit.*, p. 404 *(n. a.).*

36 Téglás Gábor, *Hunyadvármegye Tőrténete*, vol. I, Budapest, 1902, p. 128 *(n. a.).*

37 *Ibidem (n. a.).*

38 Dumitru Tudor, *Oraşe, târguri şi sate în Dacia Romană*, Bucureşti, 1968, pp. 126-127 *(n. a.).*

În această stare de lucruri apare firesc ca şi localitatea Deva să fi avut o dezvoltare mai bună în epoca romană.

Dar după 165 de ani, stăpânirea romană ia sfârşit la 271 d.Hr., când legiunile romane sunt retrase şi Dacia este părăsită în faţa nesfârşitelor atacuri date de „barbari".

Începe marea migraţiune a popoarelor. Mişcându-se şi alungându-se unele pe altele, din răsărit către apus, secole de-a rândul, seminţiile barbare năvălesc şi curg peste pământurile Daciei spre ţări mai bogate şi mai călduroase, căutând noi ţinuturi de pradă şi aşezări.

A fost o epocă întunecată, plină de jaf, pustiire şi omor, din care, totuşi, populaţia băştinaşă daco-romană a supravieţuit dând naştere poporului român.

În această epocă de aproape un mileniu, Deva, aşezată în calea principală de comunicaţie a Văii Mureşului, a înfruntat toată urgia acelor năvăliri. Populaţia a trebuit desigur să se retragă deseori în pădurile din apropiere. De multe ori casele şi vetrele localităţii au fost nimicite dar, după trecerea puhoiului, aşezarea era refăcută.

Nu este de mirare, deci, dacă dintr-o astfel de epocă nu avem documente sau cronici care să vorbească despre Deva. Este sigur însă că în această lungă perioadă, ca în toată Dacia, şi în Deva populaţia s-a rărit, agricultura a slăbit, iar meseriile şi negoţul erau pe cale de dispariţie. Totuşi, aceste năvăliri au contribuit şi în Deva la destrămarea relaţiilor sclavagiste şi la naşterea modului de producţie feudal.

2. EPOCA VOIEVODATULUI: SECOLUL X - 1540

Ieşită din vâltoarea şi prăpădul epocii migraţiunii popoarelor şi vindecându-şi pustiirile, aşezarea Devei porneşte spre o nouă dezvoltare.

Astfel, când ungurii, ocupând Transilvania, au ajuns în final şi în ţinuturile hunedorene, au găsit la Deva o veche aşezare omenească stabilă, cu rosturi bine fixate, alături de fortificaţiile de pe deal stăpânite de vreun voievod băştinaş[39].

[39] *Istoria Romîniei*, vol. II, Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1962, pp. 45, 47-48 *(n. a.)*.

Nu se poate crede deci că localitatea noastră s-ar fi întemeiat numai datorită fortificațiilor sau Cetății ca o aşezare rurală lângă cetate după cum s-a întâmplat în alte părți, deoarece ştim că Deva a existat din epoca daco-romană sau chiar mai devreme.

Cum Valea Mureşului a constituit o principală cale de comunicație în Transilvania, prin ea se făcea legătura între țările din apusul şi sud-estul Europei, pe aici trecând drumul cel mai uşor şi mai scurt care lega trecătorile Carpaților cu şesul Tisei. Acesta a fost drumul de trecere al popoarelor care au năvălit sau migrat pe aici, precum şi al armatelor de cucerire. Dar întotdeauna Valea Mureşului a constituit şi „drumul oilor" şi „drumul sării" precum şi „marele drum de comerț". Pe aceste drumuri se făcea transportul turmelor de oi şi vite, al sării şi al altor produse, fie pedestru, cu turmele, fie în care, pe uscat sau în corăbii şi plute pe apă.

Datorită aşezării Devei pe această cale de comunicație tocmai la intrarea ei în defileul ce se formează până la Ilia, s-a format aici un port de sare cu vamă şi depozit. De altfel şi romanii, apreciind importanța acestui defileu şi a răscrucii de drumuri, au avut o stație de vamă pentru sare şi lemn la castrul Micia[40], situat la doar 7 km de Deva.

Existau apoi vechile fortificații daco-romane pe Dealul Cetății, reconstruite în mai multe rânduri spre a servi ca apărare cnejilor şi voievozilor localnici, iar mai târziu ca punct de sprijin al puterii regale şi nobilimii străine în prima lor pătrundere în aceste ținuturi româneşti

Toate acestea au creat împrejurări favorabile unei dezvoltări a localității nu numai ca aşezare agricolă ci şi ca un târguşor cu rol de mic centru al ținutului. Şi era firesc, deoarece de aici se făcea administrarea marilor averi şi latifundii care formau încă pe atunci „Domeniul Cetății Deva".

Vremurile însă nu au fost liniştite, nici prielnice unei bune dezvoltări a localității. Întâmplările şi situațiile nefaste apărute au îngreunat şi împiedicat buna dezvoltare a țării şi totodată a Devei.

Se amintesc între acestea, spre sfârşitul secolului XI, năvălirea cumanilor care pustiesc şi Valea Mureşului, apoi multe lupte interne pentru domnie şi alte mari frământări. Dar cel mai mare dezastru este adus de năvălirea tătarilor în anul 1241, care nimicesc totodată primele aşezări ale ungurilor şi coloniştilor germani cât şi primele manifestări ale puterii lor în aceste ținuturi.

[40] Téglás Gábor, *op. cit.*, pp. 130, 141 *(n. a.).*

După ce vremurile se mai liniştiseră însă, patru fapte măreţe care dăinuiesc până astăzi dovedesc că în a doua jumătate a secolului XIII se pun bazele unei noi dezvoltări în Deva.

Sunt trei construcţii monumentale în Deva: Cetatea, Curtea Mare şi Biserica străveche. Tot acum se înfiinţează comitatul Hunedoara.

Astfel, în jurul anului 1250, se construieşte puternica Cetate a Devei. Datorită acesteia românii din Deva şi satele din jur sunt cunoscuţi ca ostaşi şi apărători ai cetăţii şi numiţi *populi castrense* şi *militas castri*. Ei formează un district militar valah, cu drepturi şi organizaţii speciale, după cum sunt pomeniţi în documentele vremii „cnejii" şi „nobilii români" din cele patru scaune româneşti ale districtului Cetăţii Deva[41].

Tot pe atunci s-a construit o casă nobiliară, numită Curtea Mare – *Magna Curia*, loc de reşedinţă pentru voievozii sau stăpânii Cetăţii şi de administrare a marelui domeniu.

De asemenea, în aceste vremuri începe şi construcţia Bisericii Străvechi din Deva, în jurul perioadei în care a domnit voievodul Transilvaniei Ladislau [Kán] (1294/1295–1315) .

Acest voievod, român de origine, avea în stăpânire şi Cetatea cu domeniul Devei[42]. El ţinea aici scaun de judecată în sfat cu marii nobili ai Transilvaniei şi din Deva[43] emitea multe documente şi hotărâri voievodale. Avea aici casă şi curte domnească, în care trăia cu un fast aproape regal, ajutat de juzi, notari, stolnici etc.[44]

Nu ştim unde a fost această Curte Mare, dar ea nu ar fi putut fi în altă parte decât sub poalele cetăţii, pe locul sau în apropierea clădirii de mai târziu şi a celei actuale numită *Magna Curia*.

Despre acest voievod, documentele vremii ne spun că era „nobilul şi puternicul baron Ladislau, voievodul Transilvaniei" care a cutezat să-l închidă în Cetatea Devei pe regele Otto al Ungariei la 1307, luându-i chiar coroana ţării, atunci când acesta a călătorit cu ea prin ţinuturile transilvane.

---

41 Ştefan Pascu, *Istoria Transilvaniei*, Blaj, 1944, p. 81 *(n. a.).*; Cele patru scaune româneşti subordonate Cetăţii Deva erau Haţeg, Hunedoara, Strei şi Dobra. *Apud* Ştefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. IV, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1989, p. 39, *passim* (*n.red.*).

42 Ioan Lupaş, *Conferinţe şi comunicări istorice*, vol. II, Cluj, 1940, p. 33 şi urm. *(n. a.).*

43 *Documente privind istoria României*, veac XIV, Transilvania, Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1953, pp. 13, 32 şi 51 *(n. a.).*

44 *Istoria Romîniei*, p. 135 *(n. a.).*; „În cetatea sa de la Deva îşi constituise o mică curte: avea un jude al curţii, asemenea palatinului curţii regale, avea un stolnic, asemenea altor monarhi ai vremii, avea un protonotar, un fel de mare logofăt, ajutat de notari, asemenea diecilor din cancelariile altor monarhi." (Ştefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Editura Dacia, Cluj, 1971, p. 197) (*n.red.*).

Apoi a cutezat să împiedice, tot la 1307, alegerea liberă a episcopului catolic în Alba Iulia. În 1308, i-a împiedicat pe preoţii saşi să treacă prin ţinuturile hunedorene spre a merge la Roma. A fost afurisit la 1309 de către cardinalul papal pentru că a ocupat bunuri şi cetăţi regale, că ţinea la el coroana regelui şi că îşi căsătoreşte fata cu Ştefan [Uroş], fiul ortodox al regelui Serbiei [Milutin][45].

Este firesc deci că sub stăpânirea acestui puternic voievod cu sentimente româneşti şi ortodoxe să fi apărut condiţii mai favorabile pentru dezvoltarea oraşului.

În astfel de împrejurări, a trebuit neapărat să existe o biserică românească la Deva, fie că a fost construită anterior, fie că s-a ridicat sub acest voievod. Şi ea nu ar fi putut fi alta decât biserica zidită în piaţa Devei pe care noi o numim biserica străveche deoarece este cea mai veche biserică cunoscută din localitate.

Această biserică a existat în partea superioară a pieţei, pe locul dintre şcoala generală (fostul liceu de fete) şi casa din faţa actualei biserici reformate care a fost la început românească. Data sigură a construcţiei nu se cunoaşte. Aprecierea unora că ea ar data din anii 1370-1444 nu este dovedită şi nu se poate referi decât la a doua parte din construcţie. Este mai verosimil însă că are o vechime cu mult mai mare şi că ea a fost construită înaintea sau în timpul domniei voievodului Ladislau [Kán], în orice caz în secolul XIII.

Într-adevăr, această biserică a fost construită în două rânduri şi s-a compus din două părţi foarte deosebite una de alta ca stil şi ca zidire. Încă prin al 7-lea deceniu al secolului XIX, cei care au cercetat-o mai îndeaproape au constatat acelaşi lucru iar în plus au apreciat că diferenţa de vechime este de 150 de ani între cele două construcţii, ceea ce indică sfârşitul secolului XIII pentru prima construcţie.

Prima biserică, construită prin secolul XIII, era din piatră şi destul de mare, dar într-o formă mai simplă şi săracă, cu ferestre mici, cu plafon lat, neboltit şi cu un turn mic. După forma construcţiei şi după unele picturi din interiorul ei, a trebuit să fie construită de români ca biserică ortodoxă cu hramul Sf. Nicolae. Aşezarea ei era cu altarul la răsărit şi cu turnul spre apus, aşa cum se zidesc toate bisericile româneşti.

[45] *Documente privind istoria României*, veac XIV, Transilvania, Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1953, pp. 71, 92, 164 şi 172; I. Moga, *Voievodatul Transilvaniei*, Sibiu, 1944, pp. 18-36. *(n. a.).*

A doua parte a fost zidită prin reconstrucţia primei biserici române, atunci când ea a fost preluată de stăpânirea catolică. S-a păstrat din cea veche numai nava (naosul) bisericii şi s-a mai zidit altarul şi turnul. Altarul a fost aşezat spre răsărit, dar construit în stil gotic, cu ferestre şi bolţi frumoase în pietre cioplite şi 13 suporţi exteriori. Totul mai înalt decât nava veche. Turnul, de asemenea, a fost reconstruit şi mărit tot în stil gotic, cu ferestre în piatră cioplită şi suporţi mari[46]. Avea înălţimea de 39 m şi sub acoperiş era un coridor de jur împrejur, model obişnuit la bisericile româneşti din ţinuturile hunedorene. Despre ultimele reparaţii ale acestui acoperiş avem amintire din anii 1818 şi 1863[47].

Construirea celei de-a doua părţi din această biserică se crede că s-a făcut între anii 1370-1444 de către stăpânirea catolică. Dovadă ar fi stemele dinastiei de Anjou, a casei Iagello şi cea a lui Iancu de Hunedoara cu soţia, aflate în biserică[48]. În jurul ei exista un cimitir împrejmuit cu zid. Din cauza vechimii şi a unui început de ruinare, nava şi turnul au fost demolate în 1899, iar altarul în 1907, forma acesteia fiind cunoscută după o fotografie de la sfârşitul secolului XIX.

Despre aceasta, marele istoric Nicolae Iorga a scris că: „cine vede scenele de pictură descoperite în ea, rămâne convins că biserica foarte veche a Devei a trebuit să fie românească la început”[49].

Astfel, această construcţie a dăinuit peste 600 de ani, din care, la început, mai bine de un secol a fost românească, apoi, preluată vreo două secole de catolici şi pe urmă trecută la reformaţi, care o stăpânesc 339 de ani (1560-1899). Ar fi fost bine şi preţios pentru localitate dacă se repara şi se păstra acest interesant monument de artă străveche.

Un orologiu interesant a existat în turnul acestei biserici, despre care un ziar local scria în 1889 că este de 300 de ani, adică de prin 1589 şi că a fost reparat în 1874[50]. Despre existenţa ceasului se face vorbire şi în 1640 când românii din Deva sunt obligaţi să plătească taxe la reformaţi pentru clopotar şi pentru cel care întoarce ceasul. Scheletul de fier al orologiului se găseşte

---

46 Szőts Sándor, *A dévai ref. templom és régiségei* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, IX. Deva 1898, pp. 67-82. *(n. a.).*

47 *Hunyad*, Deva, 1899, nr. 29 *(n. a.).*

48 Halaváts Gyula, *Mikor épült a dévai ev. ref. templom* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XIII, Deva, 1902, pp. 102-104 *(n. a.).*

49 Nicolae Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal şi Ungaria*, vol. I, Vălenii de Munte, 1915, p. 460 *(n. a.).*

50 *Hunyad*, Deva, 1889 *(n. a.).*

expus la Muzeul judeţean din Deva (astăzi, Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane – *n. red.*).

Al patrulea fapt măreţ este înfiinţarea Comitatului Hunedoara, amintit în acte în anul 1276[51], condus de către nobilime în frunte cu un comite suprem. Este adevărat că adunările nobililor, numite congregaţii, nu se ţineau totdeauna în Deva ci şi în alte localităţi ca Bârcea sau Băcia. Uneori, prin secolele XV şi XVI, se întocmesc în aceste localităţi şi în faţa slujbaşilor comitatului documente de judecată asupra unor moşii nobiliare[52].

Toate aceste măreţe înfăptuiri au avut, desigur, partea lor de contribuţie, atât la dezvoltarea cât şi la decăderea localităţii căci, într-adevăr, ele au pecetluit pentru multe secole destinul şi viitorul Devei.

Prezintă, de asemenea, importanţă pentru istoria oraşului şi faptul că, tot din secolul al XIII-lea, s-au păstrat şi cele mai vechi documente scrise şi cunoscute în care se vorbeşte pentru prima dată despre Deva. Astfel, există un document de la 1269 prin care Ştefan, regele tânăr şi duce al Transilvaniei[53], fiul regelui Bela al IV-lea[54], face o donaţie contelui Chel din satul Călnic, pentru vitejia şi credinţa arătate în lupta dată sub Cetatea Devei[55].

Socotim acum interesant şi util să vedem care era vatra târgului Deva şi cum se prezenta ea în a doua jumătate a secolului XIII şi la începutul secolului XIV.

Vatra localităţii a fost aşezată chiar de la primele ei începuturi, ţinând seama de conformaţia terenului. Drumurile şi ulicele au luat naştere pe cursul pâraielor ce străbăteau Deva, iar altele s-au deschis pentru a face legătura între pâraie peste colinele şi dâmburile ce le despărţeau. Vatra târgului propriu-zis era foarte mică şi în ea nu locuia decât nobilimea, comandanţii militari, preoţii catolici şi unii meşteşugari.

Târgul numit în documente *opidum,* cu începere de la mijlocul secolului XV, abia cuprindea spaţiul situat între Dealul Cetăţii şi Orman, până către capătul străzii Eminescu la intersecţia cu strada Călugăreni, apoi din Drumul Ţării sau Poştei până sub Dealul Viilor.

---

[51] *Documente privind istoria României*, veac XIII, Transilvania, vol. II, Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1952, p. 184 *(n. a.).*

[52] *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, I. Budapest, 1882, p. 77; vol. V, Budapest, 1889, pp. 96-104. *(n. a.).*

[53] Ştefan al V-lea (1239-1272) (*n.red.*).

[54] Bela al IV-lea (1235-1270) (*n.red.*).

[55] *Documente privind istoria României*, veac XIII, Transilvania, vol. II, Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1952, pp. 118, 158 *(n. a.).*

În general, topografia acestei străvechi vetre urbane este şi astăzi aceeaşi. Existau şi atunci, desigur, sub alte numiri sau fără denumiri actualele străzi: Aurel Vlaicu, Gh. Lazăr, 6 Martie (astăzi, Lucian Blaga – *n. red.*), Piaţa Unirii, Piaţa Bariţiu, Eminescu, dr. Petru Groza (astăzi, 1 Decembrie – *n. red.*) şi 23 August (astăzi, 22 Decembrie – *n. red.*). Nu se cunoaşte nici o denumire din epoca voievodatului pentru ulițele târgului Deva.

Trei construcţii măreţe dominau acest mic târguşor. Prima era Cetatea de pe dealul care intra şi el mult în vatra localităţii. A doua era Curtea Mare, casa de reşedinţă a stăpânilor Cetăţii şi ai marelui domeniu, uneori voievozi sau vicevoievozi ai Ardealului. Ea a fost păstrată şi reconstruită de mai multe ori, ultima dată în 1621 sub principele Gabriel Bethlen – clădire care există şi astăzi (*Magna Curia*) şi care adăposteşte Muzeul judeţean. Al treilea monument a fost Biserica străveche din piaţă, descrisă anterior.

În rest, casele şi curţile erau cu grădini mari ale nobilimii şi ale domeniului. În piaţă se găsea locul târgului de produse şi alimente iar mai spre exterior, târgul de vite, porci şi oi. În Drumul Poştei se afla un mare birt şi staţie de poştalioane, unde s-a construit în epoca principatului „Hanul cel mare din Piaţa Devei”. Mai existau pe aici şi casele unor meşteşugari, negustori ş.a.

Dacă acesta va fi fost înconjurat cu ziduri, nu se ştie şi nu s-au găsit urme în această privinţă. Se pare, totuşi, că nu, dar s-a crezut că la marginea pieţei (actuala stradă Libertăţii) şi la Drumul Ţării, târgul era apărat cu valuri şi şanţuri pline cu apă precum şi cu bariere sau porţi la drumuri. În celelalte părţi, existau dealurile ce formau obstacole naturale. De altfel, la orice pericol mai mare, nobilimea putea fugi repede în Cetate unde găsea o bună apărare.

În afară de această vatră a nobilimii, care singură purta numirea de *opidum* – târg, mai existau şi alte două vetre străvechi şi ele, un fel de suburbii, una zisă „pe vale” şi alta numită „partea corăbierilor”. În amândouă trăia o populaţie de târgoveţi şi ţărani, de corăbieri şi plutaşi, împreună cu meşteşugarii, negustorii, cărăuşii, plăieşii şi puşcaşii cetăţii, apoi jeleri şi iobagi, care toţi formau localitatea Deva.

Vatra „Pe Vale” cuprindea toată Valea Aramei care în trecut se numea strada Românească iar acum strada Călugăreni împreună cu străzile Andrei Mureşanu şi Ion Creangă, toate populate cu români.

Vatra zisă „Partea Corăbierilor” era situată dincolo de Canalul Cerna, cam prin jurul gării C.F.R. Aici locuiau corăbierii şi plutaşii, oameni care conduceau corăbii şi plute pe Mureş, transportând lemn, sare şi alte produse.

Separat mai existau două mici cârnguri. Unul situat în partea superioară a Pârâului Ciurgăului, cum se numea pârâul ce curgea prin strada Aurel Vlaicu, în care stăteau olarii, pe locurile ce până în zilele noastre au purtat numirea de Pământul Olarilor. Al doilea era pe actuala stradă Gh. Lazăr şi ulicioarele din jur, care în trecut, ca şi astăzi, se numeşte „Şvabi", locuit de o populație nevoiaşă.

Pe lângă toate aceste vetre şi cârnguri, se mai formează mici ulicioare, fundături şi mahalale, în care stătea sărăcimea compusă din târgoveți, țărani şi cerşetori.

Împrăştiați apoi pe terasele dealurilor până la Petroasa şi Valea Bejanului, prin codrii şi pădurile din apropiere, pe dâmburi sau în câmpie, locuiau răzleți țăranii iobagi sau jeleri în bordeie şi colibe sau în mici case de nuiele şi pământ acoperite cu stuf ori paie.

Pe canalul Cerna existau două mori, una zisă „Moara Cetății" care era în piața actualei autogări (strada Horia), iar alta, „Moara oraşului" care era în capătul străzii Ion Creangă.

Drumul Poştei sau Drumul Țării, adică şoseaua ce străbate şi astăzi oraşul dinspre Dobra, trecea pe sub poalele Dealului Cetății, prin dosul actualei tribune sportive.

În acest târg, care în forma descrisă exista şi în secolele anterioare, prezența mai îndelungată a voievodului Ladislau [Kán], care îşi avea aici reşedința de un fast aproape regal, precum şi păstrarea vechilor drepturi şi libertăți ale locuitorilor au făcut desigur ca localitatea să câştige în importanță şi dezvoltare.

Despre secolul XIV se zice că ar fi adus o mare dezvoltare economică în țară. Într-adevăr, comitatul Hunedoara era bine populat în acest secol: avea şapte cetăți şi 12 târguri între care se număra şi Deva. Dar toată acea dezvoltare economică aducea foloase numai clasei dominante, deoarece poporul era strâns tot mai mult în lanțurile iobăgiei şi în asupririle feudalismului. Ştim astfel că regii Carol Robert de Anjou (1308-1342) şi Ludovic cel Mare (1342-1382) porniră la organizarea unui feudalism în forme tot mai apăsătoare şi tiranice alături de o puternică acțiune de catolicizare a românilor.

Se continuau şi se introduceau din nou tot mai multe sarcini feudale, cum a fost cenzul, adică birul pământului în bani, apoi darurile şi dijmele după aproape toate produsele, iar separat cincizecimea şi robotele. Se întăresc, de asemenea, monopolurile senioriale ce constau din morărit, măcelărit, crâşmărit, apoi pescuitul şi vânatul, care toate erau interzise pentru iobagi.

Dar soarta acestora mai era năpăstuită şi prin asprele condiţii de judecată, cele de strămutare şi de moştenire precum şi de obligaţiile militare. Pentru refuzul de trecere la catolicism, băştinaşii mai erau despuiaţi de averi şi noblețe iar cei care se converteau erau dăruiţi cu averi şi ranguri.

Toate aceste asupriri ale regilor, nobilimii şi bisericii catolice au avut repercusiuni şi în Deva, odată cu celelalte ţinuturi hunedorene, împiedicând astfel buna dezvoltare a localităţii. Tirania feudală mergea până acolo încât, în 1366, regele Ludovic a acordat dreptul pentru nobili de a-i putea stârpi şi nimici, după bunul lor plac, pe iobagii nesupuşi[56], măsură ce dovedeşte şi ea desele răzvrătiri ale acestora.

Documentele vremii vorbesc şi despre populaţia Devei care se plânge şi se opune cruntei asupriri. Se spune, într-un document de la 1371, că în târgul de sub Cetate, castelanul cu slujbaşii săi împreună cu solgăbiraiele (pretor în administraţia maghiară – *n. red.*) şi nobilii au voit să ţină scaun de judecată împotriva unor pretinşi lotri[57], dar toţi „cnejii şi românii din cele patru scaune, districte ale castrului Deva" i-au împiedicat spunând că nu pot aduce judecată decât după dreapta „lege valahă" (*juxta legeam olahorum*)[58] şi nu după alte legi.

Ştim apoi dintr-un alt document că la 1387 „juzii, juraţii şi toţi oaspeţii, cnezii şi crainicul" din districtele româneşti ale castrului s-au adunat la Deva pentru aranjarea treburilor obşteşti, sub conducerea comandantului cetăţii. Poate să fi fost o urmare sau preîntâmpinare a răscoalei ţărăneşti din acelaşi an, condusă de Iancu Vlad, Dan Vlad şi Mihai Dan în Banat, dar care s-a întins puţin şi prin ţinuturile hunedorene.

Dacă în epoca voievodatului localitatea nu s-a dezvoltat mai mult, din punct de vedere numeric şi economic, cauza principală este stăpânirea şi exploatarea la maximum a tuturor bunurilor şi oamenilor de aici de către Cetate şi domeniul ei precum şi de către monopolurile seniorale ale nobilimii.

Odată cu începutul secolului al XV-lea se iveşte pericolul turcesc, care sute de ani a cerut mari jertfe de sânge şi munci istovitoare din partea populaţiei din aceste ţinuturi. Iată de ce, nici în prima jumătate a secolului nu se vorbeşte despre o mai bună dezvoltare şi bunăstare a *opidului* Deva. Se pare că localitatea chiar decăzuse din cauza multor asupriri feudale în permanentă creştere.

---

[56] David Prodan, *Iobăgia în Transilvania - sec. XVI*, vol. II, Bucureşti, 1967, p. 109 *(n. a.).*

[57] Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza Hunyadiak korában*, vol. V, Budapest, 1913, p. 43 *(n. a.).*

[58] *Istoria Romîniei*, p. 264 *(n. a.).*

Din aceste vremuri, cronicile amintesc despre trecerea oastei regelui ungur Sigismund de Luxemburg (1387-1437) şi prin Deva: o dată la 1392, cînd s-a făurit legenda corbului cu inelul în cioc din stema Corvinilor, iar a doua oară la 1420[59], pentru a înfrunta oştile turceşti la Haţeg, într-o bătălie ce va fi pierdută. Sunt uşor de înţeles suferinţele populaţiei şi neajunsurile Devei în acele împrejurări.

Se mai aminteşte apoi şi despre răscoala iobagilor din 1427 din ţinuturile Devei. Ca urmare a reprimării ei, românii din Deva şi împrejurimi au fost siliţi să se întoarcă şi să se supună Cetăţii în frunte cu cnejii lor care îi răsculaseră. Un document din acelaşi an, dat de regele Sigismund, îi obligă pe românii din Deva ca „după obiceiul vechi şi bun" să execute diferite lucrări pentru „păstrarea şi repararea zidurilor Cetăţii, săparea şanţurilor, tăierea lemnelor şi hăţişurilor".

Abia în secolul XV se produce un avânt economic general şi o dezvoltare a oraşelor, mai ales sub stăpânirea lui Iancu de Hunedoara şi Matei Corvinul[60].

Astfel, către mijlocul acestui secol, apare în viaţa târgului Deva o însemnată schimbare: în 1444 Iancu de Hunedoara primeşte stăpânirea Cetăţii Deva şi a bogatului ei domeniu cu 36 de sate şi mine de aur, iar la 1453 îi este din nou făcută o donaţie regală, lui şi fiilor săi, moştenitorii şi urmaşii lui.

Sub acest nou stăpân, poporul Devei avea să simtă o oarecare uşurare a traiului. Ajuns guvernator al ţării, la 1 mai 1449, scuteşte populaţia sărăcită din Deva de cele trei dări anuale cuvenite lui şi, doar peste câteva zile, scuteşte de jumătate din darea (*census*) pe vin, cereale şi argint[61].

Cât de mare a fost sărăcia şi cât de grele erau condiţiile de trai ale târgoveţilor, meşteşugarilor, ţăranilor şi iobagilor din Deva ne apare clar din cuprinsul acestui document. Căci ce alta putea să însemne menţiunea făcută în acest act, prin care însuşi Iancu de Hunedoara îşi exprimă compătimirea faţă de populaţia sărăcită a Devei împreună cu dorinţa sa vie ca ea să ajungă iarăşi, cât mai curând la bunăstarea din trecut.

Se spune că Iancu de Hunedoara s-a purtat mai concesiv faţă de ţărănimea iobagă, faţă de lucrătorii minieri, de meşteşugari şi de păturile

[59] În septembrie 1420, are loc o expediţie de pradă a turcilor în Ţara Haţegului. Oastea voievodului Csáki Miklos (1415-1426) este înfrântă la Porţile de Fier ale Transilvaniei (*n.red.*).

[60] David Prodan, *op. cit.*, vol. II, Bucureşti, 1967, p. 161 *(n. a.).*

[61] Csánki Dezső, *op. cit.*, pp. 43, 57-58 *(n. a.).*

mijlocii sărăcite ale oraşelor. El dispune respectarea dreptului iobagilor de a se muta de pe o moşie pe alta dacă îşi plătesc datoriile.

Dar toate acestea le făcea mânat de interese politice şi militare deoarece în eroicele sale lupte purtate împotriva turcilor, el se baza pe aceste categorii de români, mai ales din ţinuturile hunedorene şi bănăţene.

Stăpânirea Huniadeştilor asupra Devei durează peste jumătate de secol şi, în acest răstimp, se spune că localitatea a cunoscut o oarecare dezvoltare şi bunăstare. Totuşi din compătimirea şi dorinţa exprimate în 1449 de către Iancu de Hunedoara faţă de populaţia Devei nu se alesese prea mult. Repetate abuzuri şi încălcări ale drepturilor cetăţenilor şi locuitorilor târgului Deva au continuat şi pe mai departe, mai ales din partea Cetăţii şi domeniului ei. Dovadă este că, în 1458, guvernatorul Szilágyi Mihail, voind să apere târgul de abuzurile castelanului şi ofiţerilor Cetăţii, porunceşte ca în Deva să nu mai poată judeca sau încasa amenzi nici un ofiţer sau jude străin. Cu toate acestea, stările de lucruri nedrepte au continuat, astfel încât la desele plângeri ale populaţiei, „vechile scutiri şi imunităţi" au trebuit din nou şi repetat să fie întărite prin mai multe confirmări date la 1458, 1459 şi 1464 de către regele Matia (1458-1490), iar la 1494 de către Vladislav[62].

Ca dezvoltare edilitară nu se cunoaşte nimic în acest timp, afară de reconstrucţia Bisericii Străvechi româneşti din Piaţa Devei, care între timp devenise catolică, lucrare ce s-a isprăvit pe la 1444 cu ajutorul lui Iancu de Hunedoara.

Cu moartea lui Ioan Corvin, fiul nelegitim al regelui Matia, stăpânirea Huniadeştilor asupra Devei s-a sfârşit la anul 1504.

Dar, deşi în acest an Cetatea şi domeniul Devei trec în subordonarea Coroanei, Ioan Zápolya, ajungând voievod al Transilvaniei, pune stăpânire pe oraşul Deva. Ambiţiile, luptele şi fastul acestui voievod ardelean (1510-1526), apoi rege ungur (1526-1540) costau mult. Bani grei, muncă fără sfârşit şi produse de tot felul a stors acest stăpân din Deva şi de la întregul domeniu al Cetăţii.

Cât de mare a fost exploatarea şi cât de mult au fost încălcate drepturile populaţiei Devei se vede limpede chiar din măsurile luate de Ioan Zápolya. Ca dovadă avem ordinul dat de acest principe la 8 mai 1519, precum şi decretul dat de rege în 1531.

Prin actul din 1519 se ordona vicevoievodului, care totodată era şi castelanul comandant al Cetăţii Deva, precum şi vicecastelanilor şi ofiţerilor

[62] Csánki Dezső, *op. cit.*, p. 57 *(n. a.)*.; Vladislav al II-lea (1490-1516) (*n.red.*).

să nu împiedice sau să conturbe pe cetăţenii şi locuitorii oraşului Deva în vechile lor drepturi şi imunităţi câştigate de la regii înaintaşi[63]. Prin decretul din 1531 dat în urma multor plângeri şi reclamaţiuni „se întăresc vechile libertăţi şi imunităţi ale locuitorilor Devei, primite de la regii înaintaşi"[64].

De menţionat mai este şi faptul că regele Ioan Zápolya şi regina Izabella[65] au vizitat şi au stat de mai multe ori la Deva, după cum a fost cazul în anii 1511, 1514, 1517, 1524 şi 1526[66].

De altfel, în toată epoca voievodatului, Deva a fost localitatea în care aproape toţi voievozii ardeleni au venit şi au stat adeseori. Astfel, sunt amintiţi în anii 1307, 1325, 1328, 1331, 1356, 1393, 1430, 1474, 1482, 1499, 1502, 1505, 1519[67]. Dar cu toate aceste prezenţe voievodale în Deva, localitatea nu a câştigat mai nimic în dezvoltarea ei.

În apăsătoarea atmosferă şi greaua stare de lucruri de la sfârşitul acestei epoci, un suflu de uşurare bătu în inima poporului necăjit al Devei şi o mare frică cuprinse nobilimea de aici în anul 1526, când avu loc răscoala lui Iovan Ţarul în Banat [68].

De teama acestei răscoale populare care bântuia în apropierea Transilvaniei se luară măsuri de pază a graniţei, dar păzitorii români de la Porţile de Fier [ale Transilvaniei] le lăsară drumul liber. Astfel, răsculaţii bănăţeni împreună cu iobagii localnici intrară în Haţeg şi Hunedoara. Nobilimea din Deva se înarmă şi aşteptă înfrigurată, dar răsculaţii nu ajunseră până aici.

La sfârşitul epocii voievodatului, moare regele Ioan Zápolya la Sebeş, în 1540. Faptul prilejuieşte spectaculoase şi costisitoare funeralii în Deva, deoarece aici este adus şi expus trei săptămâni pe catafalc, în Cetate, cu coroana regală alături de el[69].

---

63 Csánki Dezső, *op. cit.*, p. 58 *(n. a.).*

64 Veress Endre, *Hunyadvármegye János király és Izabella királyné korában* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XIV. Deva, 1904, pp. 50-60 *(n. a.).*

65 Izabella (1519-1559), fiica regelui polonez Sigismund I Jagello (*n.red.*).

66 Veress Endre, *op. cit.*, pp. 50-60 *(n. a.).*

67 Csánki Dezső, *op. cit.*, p. 58 *(n. a.).*

68 Constantin Daicoviciu, Ştefan Pascu, ş.a., *op. cit.*, vol. I, p. 107; Răscoala antifeudală şi antiotomană condusă de Ivan Nenada („Ţarul Negru") în regiunile Aradului şi Zarandului, în timpul căreia sunt înfrânte oştile voievodului Petru Perényi. Oastea condusă de Emeric Czibák, episcop de Oradea, îi va înfrânge pe răsculaţi (*n.red.*).

69 Veress Endre, *op. cit.*, p. 55 *(n. a.).*

Viaţa economică şi socială

Despre viaţa economică şi socială din Deva în perioada voievodatului avem puţine cunoştinţe. Totuşi se poate spune că ea a cunoscut un început de dezvoltare.

Cum însă localitatea de la bun început închidea în sine un centru militar „Castru" şi un centru economic-administrativ „opidum", era natural ca şi dezvoltarea economică şi socială să fie legată de acest dublu caracter.

Primele documente din secolele XIII şi XIV care vorbesc despre Deva o amintesc ca o cetate „castrum Deva", „castrum nostrum regia Deva" şi „castellanus de Deva"[70] iar despre localitatea de sub Cetate nu se specifică dacă are caracter de sat sau de târg, ci se arată doar simpla denumire. Cel mai vechi document cunoscut în care Deva apare ca „opidum" adică *târg,* este cel din 1449, dat de Iancu de Hunedoara şi menţionat anterior.

Dacă centrul militar era puternic, tot aşa era şi centrul economic-administrativ, deoarece aici era sediul marelui domeniu al Cetăţii, care purta numirea de Curtea Mare – *Magna Curia,* apoi sediul conducerii celor patru scaune ale districtului militar al Cetăţii, precum şi sediul comitatului. De altfel, aceste două centre erau strâns legate unul de altul, cunoscut fiind că domeniul a aparţinut de la bun început Cetăţii.

Puterea se baza pe stăpânirea pământului feudal, pe drepturi şi privilegii, toate ale voievozilor, regalităţii, bisericii catolice şi nobilimii. Ca atare, suprema putere în Deva o avea stăpânul Cetăţii şi domeniului. Ea se exercita prin castelanul sau comandantul Cetăţii, care, deseori era însuşi voievodul Transilvaniei, prin vicecastelanii cu ostaşii şi slujbaşii lor, apoi prin provizorul (administratorul) domeniului, care era şi judele Curţii Mari, cu slujbaşii şi oamenii domeniului. Separat exista şi puterea nobilimii, exercitată atât singular, cât şi prin comitat.

Despre o conducere autonomă a târgului în această epocă nu se cunoaşte prea mult. Totuşi, ea a trebuit să existe, dar a fost tot mai mult încălcată de puterea stăpânirii, prin Cetate, domeniu şi nobilime.

Două documente ne dovedesc această existenţă[71]. În primul rând, în cel din anul 1459 se vorbeşte despre „juraţii cetăţenilor opidului nostru (regal), din Deva", iar în al doilea, din 1464 se amintesc „judele şi juraţii cetăţenilor opidului nostru (regal), din Deva".

---

[70] *Documente privind istoria României,* veac XIII, Transilvania, vol. II, Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1952, pp. 118, 158; veac XIV, vol. I, pp.13, 32; vol. III, pp. 13, 304 *(n. a.).*

[71] Csánki Dezső, *op. cit.,* pp. 57-58 *(n. a.).*

Pe de altă parte, existența acestora rezultă şi din alte documente ale vremii care vorbesc despre „juzii, jurații, oaspeții şi cnezii" din districtele castrului Deva. Or, dacă scaunele şi satele erau conduse de asemenea reprezentanți, nu se poate crede că în Deva, cea mai însemnată localitate a districtului, să nu fi existat reprezentanți. Deci ca şi în alte târguri, conducerea treburilor localității în Deva o avea judele şi jurații. Dar despre alegerea sau numirea acestora, despre atribuțiile lor şi rolul jucat de ei, nu cunoaştem nimic.

Privitor la autonomia târgului Deva, cu vechile sale obiceiuri şi legi, mai avem un document din 1519 dat de voievodul Ioan Zápolya. Se poruncea în mod special prin acest ordin voievodal şi se „leagă aspru de suflet" tuturor ca procesele care ajung în apel sau direct înaintea castelanului ori a oamenilor săi să fie judecate după vechiul obicei în fața judecății civile. Se vor aplica aici legile civile şi nu cele ale nobililor (*lege civi atque plebae et non nobili*) pentru ca astfel cetățenii şi locuitorii Devei să slujească mai bucuroşi şi mai devotat cetatea regală[72].

Componența populației Devei era şi ea în funcție de specificul dublu al localității.

Astfel, în castru ea se compunea din militari, comandanți, ofițeri şi soldați precum şi din robi folosiți la munci grele, apoi iobagi şi udvornici. Din populația Cetății făceau parte de asemenea *populi castrense* şi *militas castris*, fie că stăteau în Deva, fie în satele apropiate, dar toți având obligații militare sau de muncă, pentru întreținerea şi apărarea cetății formând cunoscutul „district militar valah"

În târg trăia nobilimea moşieră, unii veniți, alții localnici, apoi provizorul sau judele curții, cu toți slujbaşii domeniului. Preoții catolici erau asimilați cu nobilii, dar nu şi preoții români.

Din populația oppidului făceau parte apoi „târgoveții (cetățenii), oaspeții, țăranii şi iobagii" aşa după cum aceştia sunt arătați în decretul din 1449 dat de Iancu de Hunedoara, când iartă acestor locuitori ai Devei unele dări.

Prin târgoveți se înțelegeau mai multe categorii de orăşeni care trăiau din diferite munci sau îndeletniciri cum sunt proprietarii de pământ liberi, negustorii, cărăuşii, corăbierii, plutaşii.

Oaspeți se numeau meşteşugarii[73], precum şi coloniştii saşi. Despre aceştia din urmă, la Deva nu se face pomenire deoarece aici nu au fost aduşi.

[72] Csánki Dezső, *op. cit.*, p. 58 *(n. a.).*

[73] *Istoria Romîniei*, p. 127 *(n. a.).*

Între ţărani se numărau ţăranii liberi de pământ, jelerii şi lucrătorii agricoli iar iobagii erau fie de uric[74] fie cei căzuţi în iobăgie.

Populaţia săracă numită plebe era compusă din cei fără bunuri imobile, casă şi pământ, cei care nu erau meşteşugari sau negustori şi cei lipsiţi de orice drepturi. Între aceştia se pot înşira: cârpacii, zilierii, libertinii, slugile, argaţii, slujnicele, cerşetorii, prostituatele, ţiganii, jelerii şi ţăranii fugiţi de prin sate.

Ca în toată ţara, şi la Deva lumea era împărţită în cunoscutele trei categorii sociale, numite stări (*ordines*): nobilimea (*nobilitas*), târgoveţii (*ordo civilia*) şi plebea (*ordo plebae*). Despre această distincţie avem documentul din 1519, arătat anterior, prin care poporul Devei cerea ca judecăţile să fie făcute după „legea târgoveţilor sau a plebeilor şi nu după a nobililor".

Nu se cunoaşte ca târgul Devei să fi avut bunuri în proprietate şi nici privilegii comerciale, meşteşugăreşti sau asupra veniturilor din dări care să fi contribuit la dezvoltarea localităţii. Dar totuşi unele a trebuit să existe în favorul comunităţii devene, însă ele nu au fost respectate. Altfel nu aveau rost ordinele guvernatorilor şi ale voievozilor, şi nici confirmările regale amintite anterior, prin care se dispunea respectarea vechilor imunităţi ale locuitorilor Devei.

Despre lupta populaţiei sărace contra patriciatului, adică împotriva bogătaşilor sau despre lupta calfelor şi lucrătorilor contra meşterilor patroni nu avem documente, deşi ele au existat, de bună seamă, date fiind nemulţumirile.

O contribuţie la dezvoltarea localităţii a trebuit să aibă şi portul de sare cu vama şi depozitul ei de aici conduse de slujbaşii speciali pe lângă care munceau corăbieri, meşteşugari şi lucrători specializaţi.

Asupra numărului populaţiei Devei din această epocă nu ştim nimic, nu avem date în această privinţă. Dar judecând după importanţa Cetăţii şi domeniului ei, după stăpânitorii acestora, după faptele întâmplate aici şi după activitatea economică locală, socotim că Deva trebuie să fi avut pe atunci o populaţie destul de numeroasă.

[74] Proprietate funciară feudală care se transmite prin moştenire (*n.red.*).

Agricultura

Deşi în secolul XIV unele localităţi trec de la organizarea rurală la cea urbană, câştigând astfel prosperitate şi devenind centre economice, în toată perioada Voievodatului, Deva nu a putut ajunge la o astfel de situaţie. Motivul principal este că localitatea noastră nu a reuşit să fie un centru meşteşugăresc şi comercial, activităţi care doar ele puteau să-i confere caracterul de oraş medieval (*civitas*), ci baza economică a constituit-o tot timpul agricultura. Dar nici aceasta nu a putut să-i aducă o dezvoltare mai însemnată deoarece hotarul Devei [era] mic, în cea mai mare parte deluros şi acoperit cu păduri, iar câmpul este puţin şi expus inundaţiilor.

Dar cauza principală a stărilor de lucruri care au frânat total progresul economic al localităţii a fost în primul rând existenţa domeniului Cetăţii şi în al doilea rând a nobilimii moşiere care, amândouă, deţineau în stăpânire aproape totalitatea terenurilor şi a drepturilor din Deva.

Târgul, adică comunitatea locuitorilor, nu avea nici proprietăţi agricole şi nici privilegii, iar târgoveţii deţineau foarte puţine bunuri care produceau şi care puteau forma un circuit economic.

În aceste vremuri, pe lângă casele nobililor existau grădini mari cu legume şi livezi de pomi, iar în hotar erau locuri de vii, de arat şi fâneţe. La începutul acestei epoci, ca în toată ţara[75], agricultura se făcea cu sapa şi cu plugul de lemn sau cu un brăzdar de fier. Se cultiva meiul, grâul, orzul, ovăzul, secara, mazărea, inul şi cânepa. Se lucrau de asemenea viile şi livezile de pomi, se ocupau unii cu stupăritul, vânatul şi pescuitul, apoi se creşteau multe vite, oi, cai, porci şi păsări de casă. Se bea vinul, miedul şi berea, dar monopolul vânzării băuturilor era al domeniului şi al nobilimii.

Între calamităţile naturale abătute asupra Devei se aminteşte apariţia unor mari roiuri de lăcuste ivite curând după năvălirea tătară din 1241 şi care au distrus mult câmpurile.

Meseriile

Din cele mai străvechi timpuri a trebuit să existe şi la Deva meseriaşi legaţi de nevoile vieţii. Dar datorită Cetăţii, Curţii Mari şi portului de sare, a fost nevoie, desigur, şi de mai mulţi meşteşugari.

Dacă despre existenţa multor meşteşugari în satele şi târgurile din Transilvania vorbesc documente de prin secolele XII şi XIII, despre

[75] Ştefan Pascu ş.a., *Istoria medie a României*, partea I, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1966, p. 36 *(n. a.)*.

meşteşugarii din Deva nu găsim astfel de documente, ceea ce nu înseamnă că nu au existat în această localitate.

Dintre meseriile ce vor fi existat, de bună seamă, în Deva, se pot înşira: zidari, lemnari, cioplitori în piatră, fierari, cărămidari, funari, olari, căruţaşi şi rotari, tăbăcari, cojocari, curelari, ţesători, piuari, croitori, măcelari, morari şi altele, precum şi ţigani cărămidari sau fierari.

Numărul meseriaşilor din această epocă la Deva nu este cunoscut, dar în orice caz el a fost foarte mic. Majoritatea acestora lucrau pentru Cetate, domeniu şi nobilime, şi prea puţini pentru târgoveţi, ţărani şi plebe.

Vreo breaslă de meseriaşi în epoca voievodatului nu ştim să fi existat la Deva, deşi în secolul XIV se fac primele organizări de bresle în Transilvania[76]. Printre cele mai vechi activităţi economice la Deva, se cunosc două mori cu apă, portul de sare cu depozit şi cariera de piatră numită „Petroasa". Trebuie apoi să menţionăm că pentru Deva, ruinele castrului de la Micia au constituit, multe secole, o adevărată carieră. Piatra cioplită de aici se pusese în pereţii bisericii Străvechi, în zidurile vechii Curţi Mari, la unele case şi în zidul pârâului de pe strada Aurel Vlaicu.

În legătură cu portul de sare, vamă şi depozit, apare natural ca acestea să fi avut nevoie de meşteşugari şi lucrători specializaţi. Astfel erau corăbierii şi plutaşii, împreună cu cei care se îngrijeau de curăţirea Mureşului, apoi constructorii şi reparatorii de corăbii, poduri plutitoare (broduri) şi luntrii. Despre importanţa acestora vorbeşte însăşi existenţa unui cartier în Deva, numit „Poarta corăbierilor", descris anterior. Mai erau necesari şi existau, desigur, lucrătorii sărari cunoscători în manipularea şi transportul sării, precum şi cei care întreţineau uneltele şi mijloacele de transport ale acesteia.

Comerţul

Despre originea negustorilor şi despre felul comerţului la Deva în epoca voievodatului se cunoaşte foarte puţin.

Totuşi un comerţ se făcea de către negustorii băştinaşi români, saşi şi unguri, apoi de greci, români macedoneni şi turci. O activitate comercială la Deva a existat din timpuri străvechi, atât datorită aşezării sale la o răscruce de drumuri cât şi produselor realizate de către marele domeniu al Cetăţii. Dezvoltarea comerţului s-a produs în secolele XV şi XVI şi datorită desfacerii aici a producţiei meşteşugăreşti din marile centre orăşeneşti.

[76] Constantin Daicoviciu, Ştefan Pascu ş.a., *Din istoria Transilvaniei*, vol. I, Bucureşti, p. 133; Ştefan Pascu, *Meşteşugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1954, pp. 65, 82, 86 *(n. a.)*.

Se ţineau la Deva târguri anuale şi unul săptămânal la care veneau „negustorii de târguri”[77], meşteşugarii locali şi străini precum şi ţăranii care aduceau diferite mărfuri şi produse sau animale

În mare parte însă, dezvoltarea comerţului a fost stânjenită de existenţa monopolurilor şi privilegiilor domeniului şi ale nobilimii. Transportul sării pe Mureş dăduse naştere unui comerţ cu sare, bineînţeles numai ca un monopol al stăpânirii.

Sanitare

În epoca orânduirii feudale, asistenţa sanitară era monopolizată de biserică şi astfel apar mici spitale pe lângă unele mănăstiri. Abia din secolul XVI se cunosc primii medici din oraş şi cele dintâi spitale laice.

Toate acestea aveau însă o circulaţie foarte restrânsă şi medicina populară stăpânea asupra poporului cu toate misticismele ei.

Cum au stat lucrurile în Deva sub acest raport şi care au fost primele începuturi medicale în epoca voievodatului nu se ştie. Totuşi, dacă ţinem seama de faptul că începând cu secolul XIII, o serie de voievozi, vicevoievozi, principi şi regi treceau sau stăteau în Deva, se poate presupune existenţa vreunui medic aici sau a unui barbir – chirurg – cum se numeau atunci – precum şi nevoia unor preocupări medicale, chiar în această epocă.

Între epidemiile cunoscute, se aminteşte o ciumă necruţătoare care a bântuit Deva în anii 1509-1510.

3. EPOCA PRINCIPATULUI, 1541 – 1867

a) Perioada suzeranităţii turceşti 1541-1688

Victoria turcilor şi dezastrul ungar de la Mohács din 1526 aduc dezmembrarea statului maghiar. Lupte însemnate pentru tron se dau între Ferdinand de Habsburg şi Ioan Zápolya, din care unele ajung chiar în jurul Devei, când jaful şi focul armatelor ating şi târgul nostru. Cu ajutorul turcilor, Zápolya ajunge rege al Ungariei, iar Transilvania devine principat independent faţă de Coroana ungară şi vasal Imperiului Otoman, începând cu anul 1541.

[77] Téglás Gábor, *Hunyadvármegye Tőrténete*, vol. I, Budapest, 1902, p. 129 *(n. a.).*

Această perioadă, care cuprinde aproape în întregime secolele XVI şi XVIII, este caracterizată de bătălii pentru domnia ţării, de luptele pentru putere ale marii nobilimi împărţită în turcofilă şi germanofilă, de prezenţa pericolului turcesc, de răscoale ţărăneşti şi lupte haiduceşti, apoi de conflicte religioase între catolici şi reformaţi, de asupriri şi prozelitism religios faţă de români, de jafuri şi prădăciuni, de ciumă şi foamete, care toate cuprinseră ţara, iar multe dintre ele avură urmări şi asupra Devei.

Din cauza acestor greutăţi şi a numeroaselor frământări din această perioadă, starea populaţiei Devei decăzuse foarte mult, iar dezvoltarea localităţii era staţionară, ba chiar în regres.

Vom arăta unele dintre aceste evenimente, pentru a ne putea da seama cum era starea şi evoluţia Devei în această perioadă.

Chiar de la începutul epocii principatului, târgul nostru avea să fie primul popas al văduvei regine Izabella cu fiul ei, principele Sigismund[78], însoţiţi de primul-ministru Martinuzzi[79] şi o mare suită, care toţi veneau să guverneze, din Alba Iulia, principatul Transilvania[80].

În anii următori, Izabella vine şi stă în mai multe rânduri la Deva. Astfel, în 1542 stă aici două săptămâni, în 1546, o lună, iar în 1549 vine şi aduce tezaurul spre a fi păzit în Cetate. Dar toate acestea costau bani şi produse care erau stoarse din viaţa necăjită a poporului.

În curând, apoi, o faimoasă şi crâncenă bătălie cu turcii are loc în noiembrie 1550, chiar în oraşul nostru[81]. Se întâmplase că Paşa turc din Buda a pornit cu o mare armată spre Ardeal şi a făcut tabără în jurul Lipovei de unde a trimis o avangardă de 200 de călăreţi comandaţi de begul Feru, care a intrat în Deva. La auzul acestora, castelanul din Hunedoara, viteazul Ioan Török[82] care tocmai îşi serba căsătoria, porneşte

[78] Ioan Sigismund (1540-1571), primul principe al Transilvaniei (1541-1551, care fiind minor domneşte prin mama lui, regina Izabella, apoi 1559-1571) şi rege al Ungariei sub numele de Ioan al II-lea (1570-1571) (*n.red.*).

[79] Martinuzzi György (1482-1551), nobil de origine croată, episcop, personalitate foarte influentă în ultimii ani ai voievodatului Transilvaniei. În 1540, devine tutorele nou-născutului Ioan Sigismund, primul principe al Transilvaniei. A organizat instituţiile Principatului, iar în 1551 primeşte titlurile de guvernator şi cardinal, după ce o determină pe regina Izabella şi pe fiul acesteia să cedeze Transilvania lui Ferdinand de Habsburg. A fost asasinat din ordinul lui Castaldo în castelul său din Vinţul de Jos (*n.red.*).

[80] Veress Endre, *Hunyadvármegye János király és Izabella királyné korában* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XIV. Deva, 1904, p. 55 *(n. a.)*.

[81] Kropf Lajos, *A dévai török veszedelem 1550–ben* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, X. Deva, 1899, pp. 57-64 *(n. a.)*.

[82] Ioan Török (1529-1562), nobil maghiar, îşi serba nunta cu Anna, fiica nobilului Kendy Ferenc. În 1557 va porunci decapitarea soţiei necredincioase (*n.red.*).

în grabă cu 113 de călăreţi şi 67 de pedeştri la Deva. Noaptea atacă oraşul cu pedestraşii dinspre păduri şi grădini, iar călăreţii ocupă barierele de intrare şi cea dinspre Cetate, pentru că jurase răzbunare turcilor care-l ţineau prizonier pe tatăl său[83].

Turcii, surprinşi, fug spre Cetate, dar la bariera de sus sunt măcelăriţi cu ajutorul ţăranilor localnici. În această luptă pier 88 de turci împreună cu begul lor şi patru creştini, iar turcii scăpaţi fug spre Lipova. Pe drum întâlnesc 500 de turci plecaţi în ajutorul lor, dar care auzind cele întâmplate la Deva, se reîntorc cu toţii grăbiţi în tabără.

Mari greutăţi se abătură asupra localităţii noastre în anul 1552 când turcii ocupară Caransebeşul şi Lugojul[84] căci se pornise atunci un potop de refugiaţi şi 100.000 de bărbaţi, femei şi copii cu 13.000 de căruţe se revărsară în comitatul Hunedoarei[85]. Tot în anul 1552 o trupă de 600 de turci şi 400 de tătari conduşi de un popă român vin să atace Deva[86].

Suferinţe grele şi lipsuri multe a mai suportat populaţia Devei şi sub mica stăpânire austriacă de cinci ani (1551-1555)[87]. În acest timp, generalul austriac Johann Baptist Castaldo, guvernatorul Transilvaniei sub Ferdinand, strânse aici o armată de 60.000 oameni pentru eliberarea Lipovei de sub turci. Dar această armată de adunătură şi mercenari străini, lipsită de omenie şi disciplină pustieşte şi jefuieşte oraşul într-un mod barbar[88].

Alte greutăţi şi neajunsuri îndură, de asemenea, Deva în anii 1581-1585, cînd ajunge sub stăpânirea lui Francisc Geszthy[89], comandant şi guvernator al Ardealului. Acesta avea aici casă şi curte nobiliară, cu grădină şi vie, avea

---

83 Török Bálint *(n.red.)*.

84 În 1552, Banatul, Timişoara (26 iulie) şi o parte din Crişana sunt ocupate de turci şi transformate în paşalâc cu centrul la Timişoara (*n.red.*).

85 Veress Endre, *Déva és kőrnyéke Castaldo idejében* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, IX. Deva, 1898, pp. 23, 26, 37-38 *(n. a.)*.

86 *Ibidem*, p. 29 *(n. a.)*.

87 La 21 iulie 1551, Ioan Sigismund şi Izabella cedează Transilvania lui Ferdinand de Habsburg, în schimbul domeniilor Oppeln şi Ratibor. Comisari imperiali pentru Transilvania au fost desemnaţi Toma Nádasdi şi Ioan Castaldo. Situaţia durează până în 1556, când Dieta Transilvaniei de la Sebeş îi recheamă pe Ioan Sigismund şi Izabella şi îi instalează cu sprijinul oştilor moldovene şi muntene ale lui Alexandru Lăpuşneanu şi, respectiv, Pătraşcu cel Bun (*n.red.*).

88 Veress Endre, *Déva és kőrnyéke Castaldo idejében* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, IX. Deva, 1898, p. 21 *(n. a.)*.

89 Francisc Gesthy (1546-1595), comandant militar, înrudit pe linie maternă cu Sigismund Báthory, principele Transilvaniei. A avut un comportament nemilos faţă de iobagii din domeniu. A dispus testamentar ca din averea lui să se repare biserica reformată şi să se înfiinţeze o şcoală la Deva. Pe cheltuiala lui s-a tipărit, în 1582, *Palia de la Orăştie*, în folosul iobagilor lui români (*n.red.*).

posesia celor 10 sate şi a opidului Dobra[90]. Om rău şi tiran, trata iobagii fără nicio milă şi a răpit toate libertăţile târgului, făcând ca Deva să decadă mult şi să ajungă aproape un sat[91]. Mai este de amintit faptul că acesta a făcut mari reparaţii la Curtea Mare, în 1582, aflată pe locul actualului Muzeu Judeţean unde, de altfel, exista o casă domenială încă sub voievodul Ladislau, în secolul XII.

Numeroasele războaie şi deplasările de armate aduc mare sărăcie şi răresc populaţia. Ca dovadă a acestor stări de lucruri sunt hotărârile Dietei din Cluj din 20 ianuarie 1553 cu privire la conscrierea din nou a iobagilor din comitatul Hunedoara, deci şi Deva. De asemenea, la 24 aprilie 1555, Dieta din Târgu Mureş aprobă reducerea dării după poartă de la 99 la 75 denari în comitatul Hunedoara[92], din cauza sărăciei şi drept răsplată că aici populaţia a lucrat mult sub voievodul Dobo, la Cetatea Deva.

Crunt exploataţi de nobilime şi domeniu, fără niciun ajutor şi fără a găsi o înţelegere la stăpânire, mulţi iobagi ai acestor locuri au apucat calea haiduciei şi a răzvrătirii. Dovadă ne stau hotărârile Dietei din Cluj din 1550 şi 1551, care dispun să fie urmăriţi şi pedepsiţi „tâlharii şi tăinuitorii de lotri" din comitatele Hunedoara şi Zarand. Toate acestea pentru că erau dese cazurile când furau şi prădau casele nemeşilor, se băteau cu ei, prindeau şi spânzurau nobili sau atacau şi furau banii adunaţi pentru tributul turcilor.

Ca urmare a atâtor măsuri de prigoană şi represiune, se spunea că în Aredal, în epoca anterioară lui Mihai Viteazul, spânzurătorile, butucii, securile, cârligele, furcile şi toate locurile de osândă erau pline cu ţăranii iobagi, tocmai pentru a înfricoşa poporul.

O privelişte unică şi impresionantă avu populaţia Devei în luna noiembrie 1600. Ea îl văzu atunci pe Mihai Vodă Viteazul cu mica lui gardă de călăreţi trecând prin localitate către Baia de Criş şi Oradea în drumul său spre curtea împăratului Rudolf al II-lea al Austriei. Privirile iobagilor se aţinteau cu tristeţe la cel de la care aşteptaseră o uşurare şi eliberare, în timp ce ochii încruntaţi ai nobilimii îl urmăreau plini de ură.

Alte suferinţe ale populaţiei şi alte greutăţi ale localităţii se iviră apoi chiar de la începutul secolului al XVII-lea. Într-adevăr, primii ani din acest secol fură de o grozăvie nemaipomenită. Războaiele dintre turci şi austrieci purtate pe teritoriul Transilvaniei, luptele dintre grupările nobilimii,

---

90 Veress Endre, *Oklevelek és kivonatok az Országos levéltárbol (1529-1786)* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, X. Deva, 1899, p. 81 *(n. a.)*.

91 *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, IX. Deva, 1898, p. 174 *(n. a.)*.

92 David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, vol. I, Bucureşti, 1967, p. 416 *(n. a.)*.

cartiruirile militare anuale, jafurile şi lipsurile au adus o cumplită sărăcie şi foamete. Abia se găsea un bou la 10 sate, iar cârmuirea generalului satrap Basta Giorgius (1600-1604) era atât de urgisită încât ţăranii nevoiţi să-şi facă carul numai cu două roate, l-au numit în batjocură „căruţa lui Basta".

De toate acestea nu a scăpat nici Deva, mai ales că în 1603 Basta îşi mută tabăra militară în acest târg, unde s-a mâncat tot ce s-a găsit. Aşa se explică de ce, în acelaşi an, apare o cumplită foamete în Deva. Se spunea că ţăranii culegeau boabele de grâu sau de mei din bălegarul vitelor, boabe pe care le spălau, le zdrobeau, le mâncau, iar făina o făceau din oasele animalelor moarte. Unele scrieri povestesc grozăvii nemaipomenite. Circulau chiar zvonuri de canibalism şi furtul unor cadavre din spânzurători.

Se mai pomeneşte apoi în aceste vremuri şi despre un mare incendiu izbucnit aici în 1659-1660, când popa Chirilă din Hunedoara a pornit cu 600 de ţărani şi a atacat Hunedoara, apoi a dat foc Devei, chemând iobagii la luptă contra nobilimii.

Pe de altă parte, nici în secolul XVII mulţimea de lotri din comitatul Hunedoara şi Zarand n-a putut fi stârpită, căci faţă de asuprirea iobagilor, ea constituia o formă de luptă contra feudalismului. În această privinţă se cunoaşte hotărârea Dietei de la Alba Iulia, din 1 decembrie 1670, care a dispus să se trimită „inchizitorii" pentru prinderea acestora şi trimiterea lor în judecata nobililor comitatului, iar din impozitele strânse să fie ţinute cete înarmate contra lotrilor.

Ca un divertisment, mai menţionăm o paradă interesantă văzută la Deva în 1663, când sosi aici oastea principelui Mihai Apafi[93], compusă din ostaşi şi boieri români făgărăşeni. Acea oaste luase parte în campania turcilor contra Vienei, fiind aşezată la paza podului din oraşul Györ. Cum turcii fură bătuţi, oastea făgărăşeană se reîntoarse în Transilvania iar la Deva s-a făcut lăsarea la vatră cu ceremonialul curios al timpului.

În sfârşit, în mijlocul atâtor suferinţe şi greutăţi, ca o ironie a sorţii, se introduce tutunul şi la Deva. Solul turc Mehmet Aga, sosit în 16 iulie 1576 la curtea principilor din Alba Iulia, aduce cu sine tutunul şi obiceiul fumatului, necunoscute până atunci pe aici. Curând, acestea ajung şi la Deva. La început, fumatul era interzis de cârmuire şi de biserică, dar fără rezultat.

Un secol şi jumătate a durat perioada turcească din epoca principatului, dar cu toate vizitele sau şederile principilor ardeleni făcute la Deva, nu s-a produs o dezvoltare edilitară a târgului.

[93] Mihai Apafi, principe al Transilvaniei între 14 septembrie 1661 şi 15 aprilie 1690 (*n.red.*).

Aspectul a rămas neschimbat, dominat de aceleaşi străvechi construcţii din secolul XII: Cetatea, Curtea Mare şi Biserica din piaţă Vatra şi topografia localităţii se păstrează încă tot în forma lor străveche.

Abia în prima jumătate a secolului XVII se realizează trei lucrări edilitare mai însemnate care măresc puţin vatra târgului şi schimbă cu ceva aspectul acestuia. Este vorba de oraşul nou, castelul Bethlen sau Curtea Mare şi Biserica veche română.

Prima lucrare este naşterea unui nou şi mic cartier care purta numirea de „Oraşul Nou". Înfiinţarea acestuia se datorează principelui Gabriel Bethlen (1580 - 1629) care a colonizat la Deva[94] un grup de familii secuieşti. Noii colonişti fură aşezaţi pe terenul liber dintre cele două mori, formând Uliţa Secuilor, actuala stradă Cuza Vodă precum şi partea de jos a Uliţei Apei, actuala stradă Lenin (actualmente strada Iliu Maniu – *n. red.*), porţiunea dintre străzile Decebal şi Cuza Vodă. Cei aşezaţi în acest cartier trebuiau să depună un jurământ că vor trăi de acord întru toate cu oraşul vechi, ceea ce însemna acord cu nobilimea care stăpânea şi locuia aici.

A doua lucrare este construcţia clădirii Curtea Mare (*Magna curia*) la 1621, sau poate reconstrucţia celei vechi, făcută de către principele Gabriel Bethlen, motiv pentru care s-a numit şi Castelul Bethlen. Clădirea există până astăzi şi este cea mai veche construcţie din oraş. Are elemente în stilul renaşterii şi baroc, fiind declarată monument istoric.

Descrierea Curţii Mari şi istoricul instituţiei o facem în capitolul separat: Domeniul Cetăţii Deva.

Aici, însă, în legătură cu acest castel, este interesant să arătăm figura şi rolul jucat de Széchy Maria, o celebră femeie ajunsă stăpâna domeniului Cetăţii Deva, care după moartea principelui Gabriel Bethlen, în 1630, trece asupra fratelui său Bethlen Ştefan şi a acestei soţii a lui.

Această preafrumoasă, cochetă şi romantică femeie, cântată în literatura maghiară sub numele: Venus de Murány, rămasă văduvă la 23 de ani, stăpâneşte vreo 10 ani bogatul domeniu, trăindu-şi aici din plin şi fără griji tinereţea. Dar abia după doi ani de văduvie se recăsătoreşte cu nobilul Kún Ştefan şi se mută la moşia acestuia de lângă Satu-Mare, însă nefiind mulţumită în noua căsnicie, fuge călare la Deva. Despre furia soţului care vine la Deva să-şi ducă soţia acasă şi despre ruşinea suferită aici, se vorbeşte în capitolul Cetatea Deva.

[94] În perioada cât a fost principe al Transilvaniei, adică între 27 octombrie 1613 şi 15 noiembrie 1629 (*n.red.*).

Rămasă singură în Castelul din Deva, tânăra femeie duce o viaţă uşoară, veşnic înconjurată de cavaleri şi de petreceri, ca o celebră curtezană. Fire romantică şi plină de viaţă, făcea escapade, petrecea şi umbla călare înarmată cu două pistoale şi însoţită numai de bărbaţi veseli, hoinărind uneori până la Vinţ. Datorită acestei vieţi uşuratice, despre care vorbea întregul comitat, ea nu mai fu invitată la balurile curţii princiare de la Alba Iulia, dar, ambiţioasă, mândră şi fermecătoare, ea organiza la Deva baluri şi petreceri care rivalizau cu cele princiare. După un timp, însă, spre uimirea tuturor, ea devine foarte serioasă şi solitară, ocupându-se numai de conducerea gospodăriei, cu ajutorul administratorului Andrei Brumaru. Ajunge însă a fi plictisită şi de acest fel de viaţă, aşa că pleacă definitiv din Deva la 1640, vânzând Cetatea şi domeniul principelui Gheorghe Rákóczi I [1630-1648][95].

A treia lucrare edilitară este Biserica veche Română, aşezată în cimitirul vechi ortodox din strada zisă atunci „Pe Vale" iar azi Călugăreni, care stătea la marginea vetrei „oraşului vechi".

Această biserică a fost construită în perioada 1640-1645 de românii din Deva. Era din zid, destul de mare şi cu turn, dar imaginea ei nu o cunoaştem[96]. Peste drum a fost zidită şi o casă parohială în care funcţiona şi şcoala bisericii. În anul 1865, biserica a fost demolată, iar materialul a fost folosit la noua biserică-catedrală din Deva, a cărei construcţie începuse în 1861. Turnul a fost păstrat şi constituie azi un monument istoric dar, nefiind îngrijit, este expus ruinei.

Pe acest turn există o inscripţie în piatră ce se vede încă deasupra uşii, dar care s-a stricat foarte mult şi cu timpul se va nimici total. Redăm textul inscripţiei scrisă în limba română, dar cu litere chirilice[97]:

> *„Cu ajutorul Tatălui şi cu îndurarea Fiului şi cu săvârşirea Duhului Sfânt s-au ridicat acest turn în zilele Înălţatului Împărat Carol şi fiind Arhiereu Ardealului Măria Sa Dl. Vlădica Ion şi fiind protopop Giorgie Cioca Hinedorean şi s-au ridicat cu cheltuiala Dumnealui răposatu Todor Groşa fiind îngropat în biserică şi au lăsat găzdoaie Dumnealui Jupâneasa*

[95] Pentru 6.000 de taleri (*n.red.*).

[96] Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria*, vol. I, 1915, p. 302, Szőts Sándor, *Az oláhok letelepedése Dévá* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve, II*, Arad, 1884, pp. 41-45 *(n. a.)*.

[97] Octavian Floca,, Victor Şuiaga, *Cetatea Devii*, Deva, 1941, p. 9. Textul a fost descifrat de pr. Alex Petreu din Deva şi verificat de prof. Silviu Dragomir din Cluj *(n. a.)*.

Făbian Jujana cu fiul Dumnealor şi a tot neamul dumnealor. Cheltuit 406 florinţi şi fiind lângă Dumneaei jupân Sabău Mihai şi Jupân Dragoş, Pop Iştoc, Pop Iosif, Pop Giorgie.

Scris-am eu Todor zidar văleat 1727 mai 20.

Cel care va strica să fie afurisit de Cristos".

Biserica veche a durat 225 ani şi ea este considerată istorică prin rolul şi activitatea din ea, avute în secolele XVII-XIX. În ea au existat cărţi şi icoane de prin secolul XVII şi chiar mai vechi, unele cu valoare istorică şi dintre care se aflau şi din cele dăruite de către George Cantacuzino din Ţara Românească[98].

Pentru o mai bună cunoaştere a unor stări de lucruri din Deva, este bine să arătăm împrejurările în care s-a ridicat această biserică, fiindcă din ele se lămuresc unele chestiuni din trecutul localităţii. Astfel, după unii, biserica nu a putut fi zidită până nu au fost impuse românilor unele condiţii nedrepte şi umilitoare. Conform acestora, ortodocşii din Deva trebuiau să lucreze egal cu reformaţii pentru biserica şi parohia calvină a Devei, să plătească predicatorului, dascălului, clopotarului şi celui care trage ceasul de la biserica calvină, ca şi calvinii, să nu umble cu crucea la morţi sau altundeva, să nu ţină toacă, să nu tragă niciodată clopotul înaintea calvinilor şi cu oraşul să trăiască în bună înţelegere[99].

Cu toată slaba dezvoltare edilitară a localităţii în această perioadă, este interesant să reconstituim vatra şi aspectul edilitar al târgului Devei în a doua jumătate a secolului XVII. Ambele erau încă de proporţii foarte reduse, căci faţă de epoca voievodatului, dezvoltarea lor nu era prea însemnată. Dacă priveai dinspre drumul Hunedoarei sau al Hărăului, vederea era liberă înspre Curtea Mare, deoarece lipseau construcţiile mai mari care abia în secolul XVIII au început a se face.

Vatra oraşului vechi cuprindea în general aceleaşi limite descrise la secolul XIV, care era socotită şi acum a nobilimii, având instalate „bariere" la intrări, un fel de porţi care se închideau cu lacăte şi reteze.

Existau, de asemenea, vechile vetre exterioare „Pe Vale" şi „Partea Corăbierilor" precum şi crângurile Olari şi Şvabi, toate descrise la epoca voievodatului.

---

98 Nicolae Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, vol. XIII, Bucureşti, 1906, pp. 86-88 *(n. a.)*.

99 Szőts Sándor, *Az oláhok letelepedése Déván* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve, II*, Arad, 1884, pp. 42-43 *(n. a.)*.

La toate acestea s-a mai adăugat în această perioadă o singură nouă vatră. Este vatra numită „Oraşul nou" situată între oraşul vechi şi canalul Cerna, despre a cărei formare am scris anterior.

Despre cartierul „Pe Vale" şi despre poziția lui față de oraşul vechi, adică față de nobilime şi religia reformată care stăpâneau atunci, avem dovadă condițiile impuse la construcția bisericii române din această vatră.

Din două părți, acest târg era înconjurat cu vii. Pe strada Ungurească, azi Aurel Vlaicu, viile coborau până în drum, printre case, iar în cotul Suseni, azi Piața Bariţiu, dealul cădea mult mai jos ca acum şi era plin cu vii. Astăzi, chiar viile le găsim pe aceleaşi dealuri, dar cu mult mai în sus. Totuşi, aceste străzi, împreună cu piața şi drumul poştei erau cele mai populate. Nobilimea de aici se ducea „în poveşti" la Curtea Mare atunci când principii şi familiile lor veneau şi stăteau la Deva.

Privitor la vatra târgului, cunoaştem din anul 1643 zece străzi şi ulițe care purtau numele: Oraşului, Pieții, Ciuc, Cotul Suseni, Ungurească, Morii, Covaciului, Mică, Zebernic (poate Zăbranic) şi Veneției[100]. Desigur că aceste zece străzi şi ulițe nu reprezentau toată întinderea localității, ci ele cuprindeau o parte numai şi îndeosebi „oraşul vechi" adică centrul locuit de nobilime care în acel an sunt arătați în număr de 34 familii[101].

Prima descriere cunoscută a târgului Deva datează din anul 1550, dar ea nu conține decât foarte sumare elemente. Într-adevăr, descrierea nu este a târgului, ci a luptei date contra turcilor de către Ioan Török, castelanul din Hunedoara, din care însă rezultă şi unele aspecte edilitare[102]. Se vorbeşte în această descriere despre venirea a 200 de turci dinspre Lipova şi care fură numărați la barieră – la bariera din vamă, adică unde începe actuala stradă Horia. Apoi se spune despre altă „barieră", închisă cu lacăt care fu spart şi prin care intrară călăreții castelanului Ioan, deci situată pe drumul dinspre Hunedoara, cât şi despre două poteci prin pădure şi grădini pe unde au sosit ostaşii pedestraşi ai acestuia. Se mai arată cum la acest atac nocturn, turcii fugiră spre Cetate, dar la bariera de sus care ducea spre Cetate, au fost măcelăriți de atacanți.

---

[100] Kún Robert, *Documente şi extrase din Arhivele Statului* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, X. Deva, 1899, p. 89 *(n. a.).*

[101] *Ibidem*, p. 88 *(n. a.).*

[102] Kropf Lajos, *A dévai török veszedelem 1550–ben* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, X. Deva, 1899, pp. 57-64 *(n. a.).*

Iată, dar, că pe la mijlocul secolului XVI târgul Deva era închis cu bariere în toate părţile, care constituiau un sistem de apărare şi desigur ele existau din timpuri străvechi.

Separat de aceste vetre principale – oraşul vechi, oraşul nou, satul de pe vale, partea corăbierilor, precum şi crângurile Olari şi Şvabi –, mai existau încă alte ulicioare sau fundături locuite de o populaţie nevoiaşă de târgoveţi şi plebei. La fel ca în epoca voievodatului, răzleţiţi prin dealuri şi prin păduri îşi duceau viaţa necăjită ţăranii iobagi deveni, în colibe sau căsuţe de nuiele, acoperite cu paie ori stuf.

Din punct de vedere edilitar, târgul Deva nu avea acum un aspect de oraş, era un târg agricol cu aspecte rurale.

În afară de Cetate şi biserica reformată, localitatea a mai câştigat puţin în aspect doar prin noile construcţii mai însemnate: Curtea Mare şi Biserica românească. În piaţă, cea mai mare clădire rămânea tot biserica reformată care avea în jur o curte-cimitir împrejmuită cu zid, iar vecine se aflau şcoala şi casa parohială. Ceva mai departe, lângă Dealul Cetăţii, se vedea noua Curte Mare cu grădinile şi construcţiile ei economice care se întindeau până la Mureş care curgea atunci pe lângă actualul abator.

S-au mai înmulţit, desigur, casele cu toate vetrele principale, s-a apropiat cartierul corăbierilor de oraş, acum nefiind despărţit decât de canalul Cerna; s-au înmulţit cârciumile, s-au deschis prăvălii în piaţă şi a crescut negustoria în bâlciuri. Casele şi curţile nemţeşti aveau pe lângă ele grădini mari, iar cele de la periferii stăteau îngrămădite. Locul târgului era în piaţă.

În drumul poştei se construise un han cu curte, grajduri şi grădină, cunoscut sub denumirea de „Hanul cel mare din piaţa Devei” care stătea pe locul actualului hotel Bulevard şi al străzii Karl Marx (astăzi, Octavian Goga – *n. red.*), până în strada Decebal.

Cam aşa arăta Deva către sfârşitul secolului al XVII-lea.

Totuşi, despre Deva, călătorul turc Evlia Celebi[103] spune la 1644 că era frumoasă, plină de bazaruri şi cu multe case, iar inginerul italian Giovanni Morandi Visconti ne-a lăsat o vedere în desen făcută în 1699.

[103] Evlia Celebi (Derviş Mehmed Zilli) 1611-1682. Istoric, geograf turc, a călătorit vreme de 40 de ani prin teritoriile Imperiului Otoman, lăsând importante mărturii. S-ar putea ca impresiile să fie din anul 1660, când Evlia Celebi l-a însoţit pe sultan în asediul Cetăţii Oradea (*n.red.*).

Viaţa economică şi socială

Perioada principatului sub suzeranitate turcească, care se întinde peste secolele XVI şi XVII aparţine de orânduirea feudalismului dezvoltat. Din cauza grelelor exploatări economice şi numeroaselor frământări politice din aceste vremuri, prea puţin s-a putut dezvolta viaţa economică şi socială în Deva.

Şi în această perioadă localitatea avea dublul caracter de „castru" – cetate şi „opidum" – târg. Ca atare, şi acum puterea supremă o aveau stăpânii Cetăţii şi ai domeniului, precum şi nobilimea.

Întreg târgul Deva aparţinea domeniului Cetăţii, astfel că el era legat de soarta acestuia. Or, încă pe la începutul epocii principatului, acest domeniu a fost considerat ca proprietate a statului, apoi a fost organizat ca un „baronat liber" înzestrat cu multe privilegii şi scos de sub jurisdicţia comitatului nobiliar. În această nouă situaţie, domeniul avea un rol militar şi altul economic, adică rolul de a recruta ostaşi din interiorul domeniului şi de a procura veniturile cerute de întreţinerea Cetăţii[104].

Deşi Deva avea vechi privilegii şi imunităţi, fiind târg şi în acelaşi timp sediu al domeniului Cetăţii, totuşi, ele nu au putut contribui la dezvoltarea localităţii deoarece aceasta nu le-a respectat ci le-a încălcat tot mai mult şi mai abuziv.

Între imunităţile feudale ale domeniului, ca baronat liber, intrau următoarele: teritoriul baronatului nu aparţinea comitatului nobiliar, comitele şi funcţionarii săi nu puteau intra şi încasa gloabe sau dări aici şi nici nu puteau urmări hoţii refugiaţi în acest teritoriu, iar baronatul nu trebuia să-i predea stăpânilor feudali pe iobagii fugiţi şi că toţi supuşii aflaţi pe teritoriul acestuia nu se judecau de comitatul nobiliar, ci de organele proprii ale baronatului.

Privitor la întoarcerea iobagilor fugiţi sau duşi cu puterea de pe moşiile domnilor de pământ, dietele ţării hotărăsc readucerea lor de oriunde s-ar afla, cu excepţia domeniului Cetăţii Deva şi Gurghiu. Altădată însă, în 1571, Dieta din Cluj decide să fie readuşi toţi, mai ales cei din domeniul cetăţilor Deva şi Gurghiu, dar numai cei plecaţi după venirea reginei Izabella în ţară[105].

---

[104] Iosif Jivan, *Ostaşii puşcaşi ai cetăţii Deva în sec. XVI-XVII* în *Studii şi articole de istorie*, vol. X, Bucureşti, 1967, pp. 66-67 *(n. a.)*.

[105] David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, vol. I, Bucureşti, 1967, p. 413 *(n. a.)*.; Regina Izabella revine în 1556, rechemată de Dieta întrunită la Sebeş, împreună cu fiul ei, Ioan

Din cauza acestor situaţii, târgul Deva se găsea sub stăpânirea totală şi exclusivă a domeniului, stăpânire exercitată prin judele Curţii Mari şi slujitorii săi fără nicio milă sau consideraţie pentru nimeni. Spre a cunoaşte cum erau exploataţi şi cum se încălcau drepturile târgoveţilor, redăm cazul întâmplat chiar unui locuitor fruntaş al Devei. Este vorba de Naghy Pavel, căpitan suprem în oastea principelui şi ban de Lugoj şi Caransebeş, căruia la 1641, Judele curţii îi striga: „cine poate sta să stea, cine nu, să plece din oraş", atunci când oile domeniului îi făcuseră mari pagube în grâu[106].

În a doua jumătate a secolului XVII, caracterul de baronat liber al domeniului Deva încetează, el fiind înglobat în comitatul nobiliar. Consecinţa a fost desfiinţarea imunităţilor politice ale domeniului şi trecerea lor asupra comitatului nobiliar. Dar drepturile, privilegiile şi bunurile economice au rămas tot în stăpânirea domeniului.

Numărul locuitorilor şi componenţa etnică a populaţiei Devei în această epocă nu se cunosc, deoarece abia din secolul XVIII ne-au rămas date statistice. Populaţia de baştină şi majoritară au format-o totdeauna românii. Au existat apoi unguri, mai ales din nobilime şi slujbaşi, puţini germani, evrei şi ţigani, apoi un număr mic de greci, turci, macedoneni şi armeni.

Ca structură de clasă, nobilimea constituia clasa stăpânitoare compusă şi din moşierii feudali, funcţionarii regali, clerul catolic şi reformat, oficialităţile locale, nemeşii stabiliţi în oraş precum şi comedianţii şi ofiţerii armatei staţionate aici.

Mai exista în Deva precum şi în satele din jur o categorie de nobili condiţionari, numiţi „puşcaşi" care nu erau decât ţăranii liberi înnobilaţi[107]. Aceştia, cunoscuţi şi sub denumirea de „armalişti" sau nobili cu blazon comun, fuseseră înnobilaţi de principele Acaţiu Barcsay (1658-1660) şi participau la război călare, echipaţi cu puşti lungi; au primit case şi moşteniri în Deva, au fost scutiţi de prestaţii şi contribuţii către Cetate. Dar vechea nobilime nu accepta uşor aceste noi categorii, dovadă este Diploma din 1663 prin care principele Mihai Apafi ordonă respectarea tuturor drepturilor armaliştilor din Deva[108].

Sigismund, iar imperialii sunt alungaţi, punându-se capăt stăpânirii habsburgice de cinci ani (1551-1556) (*n.red.*).

106 Veress Endre, *Déva vára és uradalma I Rákóczy György fejedelem idejében* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XVI, Deva, 1906, p. 40 *(n. a.).*

107 *Istoria României*, Vol. III, Bucureşti, 1964, p. 118 *(n. a.).*

108 Kún Robert, *op. cit.*, p. 94 *(n. a.).*

Ca formaţie genealogică, nobilimea Devei nu era de origine aristocrată cu titluri de baroni sau conţi, ci era o nobilime mică aşa cum apare în listele nobililor din 1643 unde, din cele 34 de familii, multe puteau proveni din ţărani sau meşteşugari astfel cum le arată numele format după astfel de îndeletniciri.

Clasa supusă era formată din târgoveţi sau cetăţeni, adică meşteşugari, negustori, clerul român, ţărani liberi, jeleri, iobagi, libertini şi plebei, apoi corăbieri, puşcaşi simpli ş.a.

Ca ocupaţie şi stare, populaţia era amestecată, dar în general ea se modificase puţin faţă de epoca voievodatului. Existau lucrători de pământ, de vie şi tăietori de pădure, păstori şi crescători de vite, ciobani şi oieri, vânători, pescari şi stupari, apoi zilieri, libertini, jeleri, iobagi, slugi, argaţi, doici, slujnice, cerşetori, prostituate, ţigani şi vagabonzi. Se găseau apoi meşteşugari de multe feluri, maiştri, cârpaci, calfe şi ucenici, negustori stabili sau ambulanţi, precupeţi şi vânzători de cărnuri fripte, pâine şi băutură. Se mai întâlneau în târg dărăbanţi[109] plăieşi, puşcaşi, corăbieri, plutaşi şi mineri.

Despre conducerea autonomă a localităţii în această epocă nu se cunosc multe, lipsindu-ne o documentaţie mai bună. Desigur, judele şi juraţii, cunoscuţi încă din epoca voievodatului, au existat şi acum.

Prima menţiune despre un jude al târgului în epoca principatului, o avem din 1550, în descrierea luptei cu turcii, dată la Deva, în acelaşi an, dar fără nicio arătare a rolului şi activităţii sale administrative.

A doua dovadă despre conducerea târgului o avem dintr-un „Regulament al oraşului Deva din secolul XVII”[110], prin care se hotărăsc şi ordonă reguli permanente pentru toţi locuitorii.

În acest regulament se vorbeşte despre întregul târg în care se amintesc trei categorii de populaţie: nobili, [din] oraşul vechi şi [din] oraşul nou. Se precizează apoi că după cum în oraşul vechi şi în oraşul nou se aleg anual jude şi juraţi, tot aşa să facă şi nobilii, alegându-şi dintre ei un prim principal şi un vice principal care toţi împreună să conducă treburile

[109] În a doua jumătate a secolului XVI-lea, categoriile de ostaşi (…) se amalgamează într-o categorie ostăşească mai cuprinzătoare, a slujitorilor (*servientes*), dependenţi direct de puterea centrală, recrutaţi mai ales dintre ţăranii liberi, organizaţi în două corpuri: călăraşi şi dărăbanţi (pedeştri). *Apud* Ştefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. IV, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1989, p. 258 (*n.red.*).

[110] Veress Endre, *Déva város szabályrendelete a XVII században* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, IX, Deva, 1898, pp. 114-119 (acest document cunoscut în copie nu este datat, dar istoricul Veress îl consideră din sec. XVII) *(n. a.).*

localităţii. Regulamentul prevedea sancţiuni pentru cei care nu-şi ţin în bunăstare gardurile la vii şi la ţarină, porţile la grădini, câmp şi prisăci, apoi gardurile la cimitire, după repartizarea făcută pe oameni precum şi pedepse pentru pagubele de pe câmp. În toate treburile, hotărâri finale se vor aduce numai în prezenţa juzilor celor trei stări (*ordines*) sau a substituţilor acestora. Sunt arătate cazurile de pagube şi certuri între oameni pentru culturi agricole, vii şi grădini care până la 40 de florini se vor judeca de către judele stării din care sunt părţile. Dacă sunt din stări diferite, le judecă amândoi. Nu intră aici sarcinile târgoveţilor din vechiul şi noul oraş sau lucrurile care tulbură libertăţile nobilimii. Se mai cuprinde în regulament obligaţia ca pâraiele să fie ţinute curate, fără noroaie şi stârvuri, iar gunoaiele să nu mai fie aruncate pe uliţe şi străzi, ci afară din oraş, pe un loc anumit.

Sunt fixate apoi reguli pentru păstorii turmelor, pentru plata şi masa lucrătorilor zilieri la arat, cosit şi lucrul în vie, privitor la preţurile în piaţă şi în măcelării, cât şi pentru preţul vitelor cumpărate de măcelari, cu pedepse contra celor vinovaţi. De asemenea, sunt stabilite reguli pentru treburile bisericii reformate, pentru administrarea averilor bisericeşti şi ale şcolii, pentru trasul clopotului şi al orologiului.

Acest important document aruncă o lumină nouă asupra formei de organizare a conducerii târgului Deva, asupra împărţirii celor trei stări şi asupra preocupărilor conducerii. Se vede astfel că în secolul XVII la conducerea treburilor localităţii nu se mai ţinea seama de distincţia dintre târgoveţi şi plebei, dar rămâne încă cea a nobililor care însă sunt invitaţi să-şi aleagă şi ei reprezentanţi în conducerea localităţii. Mai rezultă din acest regulament că oraşul vechi nu mai era stăpânit numai de nobilime şi aceştia împărţeau conducerea cu târgoveţii.

Al treilea document care ne arată conducerea târgului este un contract din anul 1618, întărit cu pecetea Devei, prin care Lazăr George şi soţia îi vând lui Iuga George, nobil din Deva, o vie în acest oraş. Actul s-a încheiat înaintea lui Ciorba Ion, judele principal al Devei, a lui Szöcs Zeti, Andrei Folnagy, apoi Tordaş Ion, Nyirö Andrei, bătrânul Varga Ion meşteşugar – meşterul breslei – şi Varga Nicolae, juraţi[111].

Tot din acest document se cunoaşte cea mai veche pecete a târgului Deva. Avea o formă rotundă, iar în mijloc o stemă alungită. În partea dreaptă stă un braţ deschis spre stânga ţinând în mână un crin, iar deasupra

[111] Mailand Oszkár, *Déva várospecsétje 1618-bol* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, IX, Deva, 1898, pp. 106-107 *(n. a.).*

acestuia, în stânga, este o stea cu cinci colţuri şi în dreapta se vede o semilună. Deasupra întregii steme stă scris cu litere latine: Deva.

Componenţa populaţiei era şi acum în funcţie de specificul dublu al localităţii. În Cetate stăteau militarii: comandanţi, ofiţeri şi ostaşi, precum şi robi, iobagi şi udvornici. Nu se mai cunosc *populi castrense* şi *militas castri*, nici „districtul militar valah", dar rosturile acestora se îndeplinesc de către poporul din teritoriul domeniului. În târg trăia nobilimea, judele curţii cu toţi slujbaşii domeniului, apoi preoţii catolici sau reformaţi care erau asimilaţi nobililor. Restul populaţiei din târg, din cartiere şi din crânguri se compune din „târgoveţi, oaspeţi – meşteşugari, ţărani şi iobagi" aşa cum sunt arătaţi în documente, precum şi din plebe.

Despre bunurile aflate în proprietatea târgului sau privilegii comerciale şi meşteşugăreşti la Deva nu se cunosc dovezi. Probabil nu au existat, sau dacă au fost, ele desigur fuseseră răpite de către domeniu.

Agricultura

În toată epoca principatului, baza economică pentru localitatea Deva a rămas tot agricultura. Nici în aceste vremuri, târgul nu a putut ajunge un centru meşteşugăresc şi comercial spre a cunoaşte o mai mare prosperitate economică.

Domeniul şi nobilimea produceau cereale şi vite pentru folosul propriu, dar şi pentru vânzare. Se cultivau vechile cereale: grâu, ovăz, mai puţin orz şi secară. Pe la mijlocul secolului XVII se introduc cartofii, iar pe la începutul secolului XVII a fost adus porumbul[112] şi este interesant de ştiut că, prima oară în Ardeal[113], el s-a cultivat în comitatul Hunedoara. Viile erau multe şi mari la Deva. Dovadă este o menţiune făcută la 1694, conform căreia viile domeniului situate aici abia puteau fi săpate într-o zi de către 400 de oameni, buni lucrători[114]. Vinul din Deva era apreciat ca un vin renumit, scrie Benkö Iosif în a sa „Descriere a Transilvaniei"[115].

Existau pomi fructiferi ca: meri, peri, nuci, cireşi şi pruni. Se ţineau multe vite, oi şi cai, apoi porci şi păsări, iar stupăritul se dezvoltase binişor.

[112] Benkő József, *Transsilvania specialis* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XII, Deva, 1901, p. 66 *(n. a.).*

[113] *Istoria României*, vol. III, pp. 403-404 *(n. a.).*

[114] Kún Robert, *op. cit.*, p. 155 *(n. a.).*

[115] Joseph Benkö, *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae Principatus*, Claudiopoli, 1834. *(n. red.).*

Dar şi acum, poate mai mult ca în epoca voievodatului, domeniul Cetății şi nobilimea deținеau în Deva aproape toate pământurile şi aveau toate privilegiile. Din cauza acestor situații, mulți târgoveți sau țărani din Deva îşi lăsau nelucrate pământurile care ajungeau apoi ieftin în mâna celor avuți. Se cunoaşte cazul de la 1617, când unul a cumpărat şapte vii părăsite, toate vecine, precum şi două apropiate[116].

Meseriile

Nici în această perioadă nu se cunosc organizări de bresle în Deva cu monopolul lor în producția meşteşugărească. Totuşi existau aici meşteşugari atât dintre cei legați de nevoile vieții, cât şi dintre cei legați de trebuințele Cetății şi ale domeniului. E posibil să fi existat chiar unele bresle şi la Deva în această perioadă. Dovadă ar fi un act de vânzare încheiat aici la 1618 înaintea judelui principal Ciorba Ion şi patru juraţi între care figura şi Varga Ion senior ca maistru al breslei, act amintit anterior.

Numărul şi felul meşteşugarilor din această perioadă nu le cunoaştem, desigur, ele au mai crescut față de epoca voievodatului. Mica producție de mărfuri a luat o dezvoltare şi la Deva în a doua jumătate a secolului XVI, pentru că aici se producea postav, țesături, pături, încălțăminte, existau cojocării, curelării, ateliere de olărit, dogării, rotării ş.a. Dar şi acum, cei mai mulți meşteşugari lucrau pentru nevoile Cetății, a domeniului şi ale nobilimii, mai puțin pentru târgoveți, țărani şi plebei.

Despre importanța corăbierilor şi a plutaşilor din Deva, care erau şi ei un fel de meşteşugari, ne vorbesc documentele vremii. Astfel, principesa Ana Bornemisa[117] comandase la 1669, 400 kg fier de la mine şi topitoria din Baia Cernei pentru corăbiile sale din Deva[118].

Ca mică industrie au continuat să existe aici morile de apă de pe canalul Cerna, exploatarea carierei Petroasa şi a brutăriei militare. Poate să fi fost şi unele lucrări în mina de aramă, deoarece călătorul ing. Born, care le cercetase în secolul XVIII, spune că pe deal se vedeau o mulțime de găuri ca de iepuri, ceea ce lasă să se creadă că arama era căutată aici de multă vreme.

---

[116] Kún Robert, *op. cit.*, p. 85 *(n. a.)*.

[117] Bornemisza Anna (1630-1688), soția principelui Mihail Apafi I (1661-1690), cu care a avut 14 copii, unul dintre ei ajungând principe sub numele de Mihai Apafi II (1690-1696). Este autoarea unui jurnal în care a consemnat numeroase aspecte din viața politică, socială, economică a Transilvaniei (*n.red.*).

[118] Veress Endre, *Hunyadmegye bányászatának múltja* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, Deva, 1910, p. 139 *(n. a.)*.

Mai exista în secolul XVII, la Deva, o turnătorie de fier a domeniului[119] unde se lucrau potcoave şi cuie, precum şi unele unelte agricole, dar erau aşezate aici şi multe familii de ţigani fierari şi căldărari.

Comerţul

Activitatea negustorească la Deva în această perioadă era bine formată şi se făcea de către negustorii băştinaşi români, unguri şi saşi, apoi greci, turci şi armeni, macedoromâni şi evrei.

Mărturie despre o bună activitate comercială la Deva ne dă călătorul turc Evlia Celebi care scrie că văzuse Deva la 1664 şi că era un oraş frumos, avea vreo 1.000 de case, 500 de bolte şi foarte multe cârciumi. Avea un port la Mureş unde veneau multe corăbii cu mărfuri din Belgrad şi Buda, ducând multă sare. Asupra numărului de case şi prăvălii poate să fie o exagerare dacă nu cumva prin bolte s-a înţeles şatre, sau locurile de vânzare în târguri aşa cum era arătat prin alte oraşe[120]. Existenţa unui mare depozit de sare la Deva este cunoscută şi în această epocă, iar din acesta se ducea multă sare în Ungaria, prin Zarand[121].

În târgurile săptămânale care se ţineau sâmbăta şi în marile bâlciuri anuale se făcea comerţ cu cereale, fructe, vin, alimente şi păsări, apoi cu produse meşteşugăreşti, lemne, cherestea şi fân, cu piei, lână şi unelte ţărăneşti, precum şi cu vite, oi, cai şi porci.

Prin secolul XVII, se fac unele hanuri care erau totodată şi depozite de mărfuri şi locuri de desfacere a produselor ce urmau să se comercializeze. Un astfel de han a existat şi la Deva pe locul actualului Hotel Bulevard, dar acesta se găsea în proprietatea domeniului.

Importanţa comerţului făcut aici în această perioadă este atestată şi de faptul că Deva făcea parte dintre localităţile unde la început se încasa „tricesima”[122] iar pe locul de încasare se arbora drapelul. Tricesima consta din taxe vamale care se plăteau numai pentru mărfuri de import sau unele mărfuri produse local, dar duse de aici spre vânzare în alte oraşe[123]. Pe lângă instituirea tricesimei la Deva, credem că a existat aici şi un drept de depozit al mărfurilor importate conform căruia acestea trebuiau vândute în oraş la

[119] *Ibidem (n. a.).*

[120] S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, Bucureşti, 1958, p. 282 *(n. a.).*

[121] *Istoria Romîniei*, vol. III, pp. 100, 108 *(n. a.).*

[122] Kolozsvári S., Ovári K., *Corpus Juris Hungarici*, vol. IV, Erdélyi törvénytár. Budapest, 1900, (II, *Aprobatae Constitutiones*, Titulus XII, Pars II) *(n. a.).*

[123] S. Goldenberg, *op. cit*., pp. 252-253 *(n. a.).*

anumite sezoane şi în primul rând negustorilor locali, sistem care se dezvoltase larg în multe oraşe[124].

Condiţiile în care se exercita tricesima la Deva şi cele ale dreptului de depozit nu ne sunt cunoscute. La fel, nu ştim dacă existau privilegii vamale acordate meşteşugarilor şi negustorilor din Deva. Raza de desfacere a negustorilor localnici era cam restrânsă deoarece în Ardeal erau concurați de oraşele săseşti iar în Banat şi Crişana erau împiedicați de ocupația turcească.

Despre preţurile mărfurilor şi ale produselor din târgul Devei nu avem date.

Unitățile de măsură folosite în Deva erau cele de la Cluj, întrebuințate pe întregul teritoriu al Ardealului. Astfel, pentru cereale erau câbla (*cubulus*) şi subdiviziunea ei vica; pentru lichide vadra, butoiul, citelul şi sfertul; pentru greutăți maja şi fontul, iar pentru postav şi pânzeturi balotul, valul sau vigul şi cotul[125].

În sfârşit trebuie să menționăm că multele privilegii ale domeniului Cetății şi ale nobilimii cu tot felul de taxe şi vămi împiedicau foarte mult dezvoltarea unui comerț bun şi mare la Deva.

Învățământ şi cultură

Cea mai veche şcoală cunoscută în Deva datează din secolul XVI şi este amintită în testamentul lui Francisc Geszthy, la 1593, care lăsase o mare sumă de bani pentru întreținerea acesteia. Această şcoală a existat pe toată durata secolului XVII având multe subvenții de la principii ardeleni. A existat şi în secolul XVIII, dar stăpânirea austriacă i-a retras subvențiile la 1723, iar în anul următor a fost închisă şi scoasă la vânzare din cauza datoriilor către fisc ale unei contese căreia i-ar fi aparținut cândva terenul şcolii. Este adevărat că după un an s-a obținut redeschiderea şcolii, dar elevii se împuținaseră şi şcoala nu s-a mai putut reface.

Şcoala era a bisericii reformate, avea şase clase şi în ultimele două se învăța sintaxa şi poezia. Avea un rector şi mai mulți profesori, un internat, precum şi elevi externi, fiind socotită între şcolile fruntaşe din Ardeal[126]. La întreținerea acestei şcoli erau obligați să contribuie toți românii din Deva cu câte 22 dinari. Se poate că la această şcoală se învăța şi româneşte, cel puțin

[124] *Ibidem*, p. 254 *(n. a.)*.
[125] *Ibidem*, p. 315 *(n. a.)*.
[126] *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, II, Arad, 1884, p. 57 *(n. a.)*.

scrisul şi cititul deoarece fondatorul ei era acel Francisc Geszthy pe cheltuiala căruia se tipărise în 1582, în limba română, „Palia de la Orăştie".

O veche şcoală românească în Deva va fi existat, de bună seamă, şi pe lângă Biserica Veche zidită la 1640, deoarece atât principii, cât şi sinoadele bisericeşti aveau serioase preocupări de înfiinţare a şcolilor române[127]. Pe de altă parte, numărul mare de preoţi din Deva indică pe unii care făceau dăscălie.

Reforma religioasă răspândită în Transilvania a lăsat urme şi la Deva, astfel că, pe la 1560, toţi ungurii din localitate, cu preotul Tordai Sandor Andrei, trec de la religia catolică la cea reformată, împreună cu biserica străveche din piaţă. Din luptele pentru prozelitism între români avem o singură amintire de la 1684, când ar fi luat naştere o efemeră comunitate religioasă româno-calvină în Deva, dar care a pierit şi nu s-a mai auzit de ea[128].

Sanitare

Despre vreun medic, spital sau farmacie la Deva în perioada suzeranităţii turceşti nu avem cunoştinţă. Ţinând însă seama de importanţa localităţii – castru militar, sediu al marelui domeniu şi capitală a comitatului, apoi loc unde deseori principii veneau şi stăteau –, nu este exclus să fi existat şi un medic şi spital la Deva în acele vremuri.

Dar singura menţiune documentară despre un „barbir", care însemna atunci chirurg, ce trata rana unui căpitan de oaste în Deva, se face într-o scrisoare trimisă de aici în 1641[129].

Între epidemii este amintită ciuma care a bântuit la Deva în 1554[130].

Dacă a murit atunci în Deva soţia şi fiul voievodului Dominic Dobo[131], ne putem închipui cât popor a pierit.

---

127 *Istoria Romîniei*, vol. III, pp. 223, 297 *(n. a.).*

128 George Bariţiu, *Istoria Transilvaniei pe 200 de ani în urmă*, vol. I, Sibiu, 1889, pp. 716-717 *(n. a.).*

129 Veress Endre, *Déva vára és uradalma I Rákoczy G. idejében* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XVI, Deva, 1906, p. 40 *(n. a.).*

130 Veress Endre, *Hunyadvármegye János király és Izabella királyné korában* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XIV, Deva, 1904, p. 60 *(n. a.).*

131 În realitate, vicevoievod al Transilvaniei (*n.red.*).

b) Perioada stăpânirii austriece 1688-1867

Războiul purtat de împărăţia austriacă către sfârşitul secolului XVII pentru eliberarea Ungariei de sub turci a adus schimbări şi în situaţia politică a Transilvaniei. După ce armata austriacă a ocupat principatul Transilvania, suzeranitatea turcă a fost înlocuită cu cea austriacă în baza unei declaraţii de supunere a Dietei din 1688[132].

De acum cârmuirea se făcea de un guvern în frunte cu guvernatori numiţi de Curtea din Viena, deşi prin Diploma împăratului Leopold din 1691, Transilvania a fost menţinută ca principat autonom.

În astfel de împrejurări, Deva împreună cu Cetatea sunt ocupate la 1687 de trupe austriece comandate de generalul Caraffa Antonio.

Noua stăpânire, prin exponenţii ei – călugărul iezuit, agentul fiscal şi ofiţerul împărătesc, a adus un jug mai greu de suportat decât cel turcesc, iar pe de altă parte nu a schimbat nimic din crâncena exploatare din partea nobilimii locale şi nici din asuprirea naţională şi religioasă existente în Transilvania. Dovadă că toate acestea abia mai puteau fi suportate, sunt numeroasele răscoale şi revoluţii întâmplate aici în secolele XVIII şi XIX, unele având legătură cu Deva.

Totuşi, în această perioadă, se produc la Deva unele evenimente locale ce contribuie mult la dezvoltarea aşezării.

Astfel, se întemeiază alături un nou oraş, se zidesc noi biserici, se fac mari lucrări de fortificaţii la Cetate, se construieşte o nouă cetate de pământ, se deschide mina de aramă, se dezvoltă meseriile şi comerţul, iar răscoalele antihabsburgice, luptele religioase şi revoluţia lui Horea, precum şi cea din 1848 lasă urme în viaţa Devei.

Dintre evenimentele secolului XVIII, menţionăm unele care au avut legătură cu urbea noastră, spre a ilustra evoluţia localităţii. Astfel, în timpul revoluţiei antihabsburgice din 1709-17011 condusă de Francisc Rákóczi II[133], şi Deva a devenit un centru al „curuţilor", cum se numeau partizanii revoluţionari fideli acestuia şi care se luptau contra „lobonţilor", poreclă dată celor credincioşi politicii austriece[134]. La 1706 când armata lui Rákóczi asediază vreme de patru luni Cetatea Devei şi o ocupă, localitatea a avut

[132] La 27 octombrie 1687, s-a încheiat Tratatul de la Blaj prin care se îngăduia armatelor habsburgice „să ierneze" în Transilvania, iar la 10 mai 1688, Dieta de la Sibiu hotărăşte că Transilvania renunţă „de bună voie" la suzeranitatea Porţii şi acceptă „protecţia" Austriei, a împăratului Leopold I şi a urmaşilor acestuia. Prin Pacea de la Karlowitz, din 1699, acest fapt va fi oficializat *(n.red.)*.

[133] Francisc Rákóczi II, principe al Transilvaniei între 8 iulie 1704 şi 1711 (*n.red.*).

[134] *Istoria Romîniei*, vol. III, p. 244 *(n. a.)*.

totuşi de suferit. O vie frământare a cuprins populația târgoveață şi o mare frică a intrat în nobilimea locală în anul 1721 când a avut loc răscoala țăranilor din Dobra care au intrat în Deva şi au ocupat Cetatea[135].

Alte urme asupra Devei mai lăsară luptele religioase ale românilor duse contra catolicismului în secolul XVIII. Astfel, răscoala religioasă a călugărului Visarion din primăvara lui 1744 a cuprins şi Deva. Când acesta, în drumul său de la Dobra la Sibiu, şi-a făcut intrarea triumfală aici însoțit de o mulțime de țărani şi călăreți ai oştilor de grăniceri din Dobra, populația Devei îl primi cu mare bucurie şi alai[136]. De asemenea, activitatea revoluționar-religioasă a călugărului Sofronie Stan din Cioara, în 1759-1761, s-a desfăşurat şi prin Deva. Sofronie fusese la Deva în mai multe rânduri şi de aici a trimis el, în 6 octombrie 1759, cunoscuta proclamație către locuitorii din Brad şi Zarand prin care îi îndemna să-şi păstreze credința străbună şi să-l caute la Deva[137]. Dar mai semnificativ este faptul că în fierberea acestei revoluții religioase, s-a prezentat la Deva în 1760 o delegație de țărani cu un memoriu către nobilii întruniți la conducerea comitatului Hunedoara prin care cereau libertate religioasă şi dreptate socială. Stilul şi conținutul acestui memoriu au produs un mare răsunet în toată Transilvania[138].

Ambele răscoale au avut un adânc răsunet în sufletul țăranilor şi al târgoveților din Deva, fapt care a făcut ca nimeni din Deva să nu treacă la noua religie greco-catolică. Dovadă avem statistica românilor ardeleni din 1760-1762, întocmită de generalul Bucow care arată în Deva 298 de familii de români ortodocşi cu doi preoți, dar nicio familie unită deşi figura un preot unit[139].

Revoluția lui Horia din 1784 nu a cuprins localitatea noastră, totuşi ea a înscris numele Devei în paginile evenimentelor sale. Astfel, se cunoaşte atacul dat asupra oraşului de către răsculați, când a fost aprinsă o *măierişte* în timp ce se apropiau de oraşul bulgar, precum şi ultimatumul dat de răsculați şi trimis nobilimii devene.

Este interesant a se şti că, deşi Horia şi Cloşca au fost prinşi, țărănimea nu voia să creadă şi zicea că ei sunt liberi încă. Pentru risipirea acestor

---

135 George Barițiu, *Istoria Transilvaniei pe 200 de ani în urmă*, vol. I, Sibiu, 1889, p. 277 *(n. a.).*

136 Silviu Dragomir, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în sec. XVIII*, vol. I, Sibiu, 1920, pp. 137-138 *(n. a.).*

137 *Ibidem*, vol. II, 1930, pp. 154-155 *(n. a.).*

138 *Ibidem*, p. 157 *(n. a.).*

139 Virgil Ciobanu, *Statistica românilor ardeleni din 1760-1762*, Cluj, 1926, pp. 3-57 *(n. a.).*

zvonuri şi speranţe, capii revoluţiei au fost purtaţi în lanţuri prin văile Mureşului, prin toate satele de la Alba la Deva, Şoimuş şi înapoi[140]. Astfel, Horia şi Cloşca au bătătorit şi drumurile Devei. Tot atunci au fost predaţi în Deva, comitatului, 150 de prizonieri spre a fi pedepsiţi. Despre Crişan se spune că după ce s-a spânzurat în închisoare, corpul i-a fost despicat în patru părţi expuse spre a înfricoşa poporul. O parte a fost prinsă de poarta Cetăţii Alba Iulia, iar celelalte expuse, una la Deva, la Hunedoara şi satul Vaca (azi, satul Crişan, comuna Ribiţa – *n. red.*), locul de naştere al acestuia[141].

Ca o consecinţă a acestei revoluţii se mai aminteşte faptul că la Deva, în 1785-1786, au fost adunate forţat sute de familii de ţărani participanţi la răscoală care au fost apoi deportaţi în fundul Banatului, conform ordinului împărătesc dat pentru a potoli frica nobilimii.

Între faptele acestor vremuri ce au adus o contribuţie la dezvoltarea localităţii noastre, se pot arăta: reorganizarea generală a administraţiei şi reconstrucţia drumului Deva – Dobra spre Banat.

Într-adevăr, odată cu reorganizarea administraţiei din timpul împărătesei Maria Tereza, se înfiinţează la 1764 şi în Deva „Tabula continua" care constituie organul de conducere supremă al comitatului, cu atribuţiuni politice, administrative, economice şi judiciare. Noua instituţie se compunea din: comitele suprem ca preşedinte, 12 consilieri, trei perceptori regali, doi subprefecţi, doi secretari, trei asesori, apoi 12 consilieri supleanţi, 15 vice-judecători dintre nobili. Comitatul era împărţit în trei cercuri mari administrative şi anume: cercul Haţeg cu 81 sate şi un oraş; cercul Hunedoara cu 91 de sate şi un opid; cercul Valea Mureşului din Deva cu 122 de sate şi trei opide[142]. Separat exista scaunul Orăştiei cu satele din jur. Zarandul forma un comitat aparte cu sediul în Baia de Criş care la 1732 a fost împărţit între Ungaria şi Transilvania, iar mai târziu împăratul Iosif al II-lea a dat o parte din el Comitatului Hunedoara, apoi s-a revenit şi a existat până în 1876, când a fost desfiinţat definitiv, împărţit fiind între comitatele Hunedoara şi Arad.

În trecut comitele suprem nu avea întotdeauna reşedinţa în Deva, ci uneori stătea unde îşi avea curtea şi moşia, după cum a fost cazul în secolele XVII şi XVIII, la Bobâlna. Înaintea acestei reorganizări, comitatul se conducea de către o adunare a nobililor ce se întrunea de patru ori pe an, iar

---

140 *Istoria Romîniei*, vol. III, p. 774 *(n. a.)*.

141 Andrei Veress, *Bibliografia româno-maghiară*, vol. II, Bucureşti, 1931, p. 647 *(n. a.)*.

142 Benkő József, *Transsilvania specialis* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XII, Deva, 1901, p. 72 *(n. a.)*.

în timpuri mai vechi se ţineau de-a valma, uneori în satele Bârcea sau Băcia. În acele vremuri, comitatele nu aveau localuri administrative proprii şi abia în 1777 Curtea din Viena a dat fonduri pentru astfel de construcţii. La Deva nu s-au dat asemenea fonduri şi sediul comitatului a fost instalat în clădirea *Magna Curia*, până la 1890 când s-a construit Palatul Prefecturii. Limba folosită în administraţie a fost la început latină apoi, din 1784, limba germană şi, din 1830, limba maghiară[143].

Din cauza marilor greutăţi în transporturi cauzate de stricăciunea drumurilor, în a doua jumătate a secolului XVIII se reconstruieşte şoseaua Deva – Dobra – Graniţa Banatului, cu munca şi corvoada ţăranilor de pe acest traseu, puşi sub comanda unor militari[144]. Noua înlesnire a transporturilor pe această şosea i-a folosit şi Devei, favorizând comunicaţia pe aici pe traseul Viena – Timişoara – Deva – Braşov.

Dintre marile figuri ale epocii care au vizitat localitatea în a doua jumătate a secolului XVIII este de amintit Iosif al II-lea, fiul Mariei Tereza şi moştenitorul tronului, care la 2 mai 1773 vizitează Deva, venind din Banat prin Haţeg. De asemenea, la 1783, de data aceasta ca împărat, vine în Banat pe drumul Dobrii şi vizitează din nou Deva. Am amintit aceste călătorii numai ca să arătăm cum, înaintea lor, s-au dat ordine aspre ca toate drumurile să fie curăţite de cadavrele celor executaţi cu ştreangul, ţeapa sau roata şi expuse la răspântii pentru înfricoşarea poporului. Asuprirea, teroarea şi cruzimea erau atât de mari încât însăşi nobilimea voia să le ascundă. De altfel şi inginerul Ignatz Born, călătorind prin Transilvania la 1770, venind din Banat pe drumul Dobrii, arată cazul celor trei ţărani lotri traşi în ţeapă la Deva, acuzaţi fiind de tâlhărie[145].

În sfârşit, este interesant de cunoscut o întâmplare semnificativă atât pentru comportarea oficialităţii cât şi pentru sentimentele nobilimii, ce s-a produs la Deva în epoca austriacă. Comite suprem al comitatului Hunedoara era, în 1790, Brukenthal Mihai, un mare admirator al lui Iosif al II-lea. Celebru a rămas acest comite prin porunca dată ca nimeni să nu poată lua parte la adunările comitatului decât îmbrăcat în frac. S-a întâmplat însă ca la moartea împăratului Iosif al II-lea, în februarie 1790, să se ţină tocmai o şedinţă a comitatului când, înduioşat, comitele suprem făcu cunoscut tristul eveniment. Aştepta manifestarea unor sentimente de regret din partea

[143] *Istoria Romîniei*, vol. III, pp. 427, 735 *(n. a.).*

[144] Téglás Gábor, *A lezsnyek-brizniki útszoros emléktáblája 1806-ból* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XII, Deva, 1901, pp. 154-155 (*n. a.*).

[145] *Ibidem*, p. 153 *(n. a.).*

nobililor, dar s-a mirat când aceştia au dezbrăcat repede fracurile şi le-au aruncat mânioşi spre comite[146]. De atunci, nu s-au mai purtat fracuri la şedinţele comitatului şi astfel s-a isprăvit la Deva povestea fracurilor.

Privitor la dezvoltarea localităţii noastre, stăpânirea austriacă a lăsat totuşi urmele unor realizări care, în parte, se mai păstrează şi astăzi. Este adevărat că vatra târgului, pe la începutul secolului XVIII, era compusă tot din cele patru vetre străbune: oraşul vechi, oraşul nou, suburbiile pe vale şi partea corăbierilor. Mai existau, ca şi în epocile anterioare, crângurile: Şvabi şi Olari, apoi casele aflate prin „grădini şi măierişte" precum şi cele răzleţe de pe dealuri şi păduri.

Dar secolul XVIII aduce mărirea acestei localităţi cu o nouă vatră, precum şi cu noi construcţii care dau un nou aspect târgului. Se întemeiază „oraşul bulgar", se zidesc două biserici catolice şi o mănăstire, se construieşte o cetate de pământ, se mută traseul drumului ţării, se zidesc „case cazarmale", se construiesc multe case particulare.

Aşa, la începutul secolului XVIII, ia naştere la Deva o nouă aşezare de populaţie numită atunci oficial „Deva, oraşul bulgar", dar purtând denumirea populară de „Oraşul grecilor" sau „Greci", păstrat şi azi.

Este cartierul de azi din zona străzilor Griviţei, Plevnei, Mănăstirii şi a celor vecine. Dacă acest cartier a primit denumirea populară de „Oraşul grecilor", explicaţia e că în veacurile trecute ocupaţia de negustor era asimilată cu aceea de grec, iar noii colonişti se ocupau şi ei cu negustoria.

Iată un scurt istoric al colonizării bulgarilor la Deva[147].

Din cauza ocupaţiei turceşti, grupuri de bulgari catolici, în special din orăşelul Chiparovăţ (Bulgaria), s-au refugiat şi aşezat în Oltenia, prin anul 1638, stabilindu-se în Craiova, Târgu-Jiu şi Râmnicu-Vâlcea. Mai târziu, din consideraţii religioase, au început să se mute în Transilvania. Astfel, o parte sunt colonizaţi la 1700 în Vinţul de Jos, altă parte trece la Haţeg, în anul 1710, iar cei mai mulţi se duc, prin anul 1734, în Banat, la Vinga, Beşenova Veche şi Lovrin. În aceste împrejurări, unii bulgari de la Craiova şi Târgu-Jiu împreună cu cei mutaţi la Haţeg cer să se stabilească la Deva unde vor să întemeieze un oraş separat. Generalul Steinville, comandantul militar al Transilvaniei[148], aprobă colonizarea acestora, iar domeniul Cetăţii Deva le oferă ca vatră terenul de după cimitirul catolic, pe unde se află

[146] *Hunyad*, Deva, 1889 *(n. a.).*

[147] Kőnig Pál, *A bolgárok letelepedése Dévára* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, II, Arad, 1884, pp. 64-65 *(n. a.).*

[148] În perioada 1717-1719 (*n.red.*).

astăzi cazărmile şi colonia ceangăilor sau locul dintre canalul Cerna şi Mureş. Bulgarii aleg terenul din urmă fiindcă avea apă curgătoare.

Astfel, în primăvara anului 1712 sunt colonizaţi la Deva 51 de familii de bulgari, împreună cu călugării lor catolici. Toţi au primit vetre de case, grădini şi pământuri bune de cultură, cu obligaţia de a plăti domeniului o taxă anuală. Dobândiră şi unele privilegii care îi scuteau de impozite, armată, de prestaţii şi de cartiruiri militare. Aveau dreptul să-şi aleagă singuri conducerea comunală şi preoţii dintre călugării franciscani.

Aşezaţi la Deva în aceste condiţii, încep în acelaşi an să-şi construiască locuinţe din zid şi să-şi întemeieze bune gospodării. Au construit şi o biserică ce a durat până în 1724, dar fiind prea mică şi slabă a fost demolată iar în locul ei s-a zidit actuala biserică mare care, şi ea, din cauza unor infiltraţii de apă în fundaţii şi zidărie a fost radical reparată în anii 1762-1764. Lângă biserică se află clădirea numită Mănăstirea Franciscanilor, zidire începută tot în 1712, dar în formă mai mică, pe care s-a ridicat apoi un etaj la 1728, iar alte lucrări importante au fost completate la 1760[149]. În apropiere s-a construit o casă pentru şcoală primară catolică şi s-a format un cimitir în care la 1731 s-a ridicat o capelă în cripta căreia au fost îngropaţi mulţi bulgari. Din cauza infiltraţiilor de apă, capela s-a ruinat şi prin 1830 a fost demolată, iar cripta astupată. Cimitirul ajunsese să fie rezervat numai pentru bulgari iar pentru alţii s-a făcut un cimitir separat în strada Şanţului, cam în faţa actualei şcoli de construcţii[150]. Ambele cimitire au fost sistate în prima jumătate a secolului XIX, terenurile lor fiind folosite pentru agricultură. Pe locul cimitirului bulgar s-a făcut o grădinărie, apoi o florărie care a existat până aproape de 1960 când a început construcţia actualelor blocuri.

Se ţineau aici târguri mari şi piaţă săptămânală, existau prăvălii şi se făcea un comerţ care strângea lume şi negustori. S-au construit case mari şi bune ce dădeau aşezării aspect de târg. Unele au fost atât de mari şi solide încât mai târziu au fost cumpărate de Comitat pentru închisoare. E vorba de vechea casă în care s-a instalat Fabrica de pâine care în trecut a servit de cazarmă iar alteori de manutanţă militară, precum şi de casa în care este azi abatorul (vechi) şi care prin secolul XIX a fost închisoare. Numărul acestor bulgari a tot scăzut, atât din cauza ciumei din 1738-1740 când au murit 30, cât şi prin asimilarea urmaşilor acestora cu alte etnii, aşa că pe la sfârşitul secolului XIX ei au dispărut aproape cu totul din Deva. De la ei nu a rămas

[149] Issekutz Antal, *Adatok Déva XVIII-ik századi tört.énetéhez* în *Hunyadmegyei tört* és rég. társ. évkönyve, XIII, Deva, 1902, pp. 77-84 *(n. a.)*.

[150] Actualul Colegiu Naţional Sportiv „Cetate” *(n.red.)*.

azi decât Biserica şi Mănăstirea catolică precum şi câteva case vechi, toate în cartierul ce poartă încă denumirea populară de „În Greci”.

Acest oraş cu autonomie separată, având primar şi juraţi aleşi, a existat aparte de populaţia băştinaşă până la Revoluţia din 1848 care a proclamat desfiinţarea privilegiilor bulgarilor şi anexarea oraşului lor la Deva. Dar regimul absolutist ce a urmat nu a recunoscut unificarea, astfel că abia în 1886 a fost contopit definitiv oraşul bulgar la Deva. Raporturile între aceste două comunităţi nu au fost prea armonioase în trecut. Într-o conscripţie făcută la 1723 se arată că datorită autonomiei lor privilegiate, coloniştii bulgari nu voiau să contribuie la sarcinile Devei deşi au mari câştiguri din exportul de boi care ajungea anual până la 4.000 de capete, nu ca poporul de rând care suportă toate greutăţile oraşului, deşi nu are nici un fel de câştiguri.

Situat de la început la o distanţă de oraşul Deva, care se termina atunci cam pe la începutul străzii Horia, imediat lângă actuala autogară (mutată apoi la gară), oraşul bulgar a contribuit prea puţin la aspectul şi dezvoltarea edilitară a vechii localităţi datorită tocmai acestei separări. Dar nicio dezvoltare proprie mai deosebită nu s-a produs în acest cartier bulgar. Cauzele provin din faptul că el a fost deseori expus inundaţiilor, că a fost tăiat în două la 1868 când s-a construit linia ferată precum şi că numărul acestor bulgari a tot scăzut până la dispariţie.

O cetate de pământ, construită tot la începutul acestui secol, schimbă şi ea topografia şi vatra localităţii.

La poalele Dealului Cetăţii, pe locul unde este astăzi parcul cel nou, arena sportivă şi până la Baia Sărată, începând din anul 1713 s-a construit o cetate de pământ cu fortificaţii, valuri, şanţuri, bastioane, împreună cu unele cazemate. În jurul acestei cetăţi erau săpate pe vreo 25 m şanţuri adânci şi largi, pline cu apă. Lângă deal existau cazărmi, pe un loc numit „şanţ” din care se mai vede încă un zid lipit de deal. Despre construcţia unor „case cazarmale” în Deva, se aminteşte în anul 1785 şi ele ar putea să fie pe acelaşi teren[151]. În apropiere staţionau tunuri de aramă şi ostaşi austrieci care păzeau să nu vină duşmanii. În aceste cazărmi, pe la 1880, mai staţionau soldaţi, dar fiind foarte insalubre, mulţi s-au îmbolnăvit şi toţi au fost mutaţi în cazarma din „Greci” care era mică şi nu tocmai sănătoasă. Părţi întregi din această cetate, care dădea o imagine despre cetatea întreagă, au existat până pe la începutul secolului XX, iar urme şi porţiuni din ea se puteau vedea până prin

[151] Kun Róbert, *Kiss Dániel és Getse Benjamin családi pere a mult század végén* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, VII, Deva, 1893, p. 94 *(n. a.).*

1945. Dispariţia lor treptată s-a făcut prin nivelarea terenului pentru sport, iar dispariţia totală odată cu construirea stadionului sportiv.

În timpul construirii acestei cetăţi de pământ, a fost mutat şi traseul şoselei ce vine de la Dobra şi care trecea atunci pe sub poalele dealului ieşind în faţă la Birtul cu Grinzi. Urme din acest vechi traseu se mai văd încă în spatele staţiei de benzină, iar înaintea construirii stadionului sportiv, se puteau vedea în spatele acestuia. Noul traseu care există şi astăzi formând strada Horia, ocolind cetatea de pământ, pornea de dincolo de Baia Sărată şi a fost dus prin faţa noului oraş Bulgar pentru a intra apoi în vechiul drum al ţării, numit şi Drumul Poştei.

Pe acea vreme, târgul se termina pe la Birtul cu Grinzi, un mare han şi birt cu grădină, aşezate pe unde este acum clădirea autogării din strada Horia (aproximativ pe locul actualei Şcoli generale nr. 2 „Lucian Blaga" – *n. red.*).

S-au construit tot atunci şi unele fortificaţii din pământ de închidere a drumului, formând un fel de bariere la serpentina şoselei, situată dincolo de Izvorul Decebal, întărituri care s-au numit „Jepi", prisacă, „indagines", „gyepü"[152], iar locul, adică serpentina „Hula Jepilor".

Din această perioadă se mai cunoaşte construcţia unei a doua biserici catolice în Deva. Este biserica capelă ce a existat în piaţă, cam pe locul din faţa statuii lui dr. Petru Groza[153]. Aceasta a fost zidită în 1766 de doi fraţi armeni, mari negustori în Deva, Martin şi Ştefan Bosniac, originari din Dumbrăveni şi devenise interesantă prin faptul că, deşi în ea serveau călugări franciscani în limba latină, se ţineau totuşi predicile în limba maghiară şi română. Sub biserică exista o criptă în care au fost îngropaţi mulţi armeni, din 14 familii, iar în jurul bisericii încă vreo 20 de persoane. Curioasă este şi întâmplarea din primăvara anului 1849, când din Cetate, întrucât trupele austriece trăgeau cu tunurile în oastea revoluţionară maghiară, câteva gloanţe au lovit această capelă şi s-au oprit în zid. Gloanţele s-au văzut apoi mulţi ani, fiind păstrate acolo ca amintire istorică.

Datorită vechimii şi construcţiei din lemn a turnului şi a acoperişului, acestea au început să se ruineze şi, la 1878, biserica a trebuit să fie închisă timp de opt ani. Abia după ce primăria oraşului a cumpărat-o cu 1500 florini, ea a fost demolată la 6 iunie 1886, după o existenţă de 120 de ani. Clopotele au fost duse în colonia ceangăilor şi instalate într-o clopotniţă. După inscripţiile de pe ele, unul era din 1765, făcut la Viena şi avea o

[152] Şt. Pascu, *Istoria Transilvaniei*, Blaj, 1944, p. 53 *(n. a.)*.

[153] Issekutz Antal, *A dévai piaczon állot hajdani kápolnárol* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, X, Deva, 1899, pp. 65-69 *(n. a.)*.

inscripţie germană, altul era din 1832, dăruit de Lucaci Pedros, cu o inscripţie în limba armeană. Imaginea acestei capele se cunoaşte după fotografia făcută înaintea demolării de către Alex Şuluţ căpitanul oraşului pe acea vreme.

În acest fel, pe la sfârşitul secolului XVIII, localitatea noastră devine mai închegată, căci, pe lângă toate cele arătate, se mai ridicară şi case particulare din zid, mai mari şi mai trainice.

O descriere a vetrei şi a străzilor precum şi aspectul opidului nu o facem la sfârşitul secolului XVIII, deşi poate s-ar preta, ci o facem la sfârşitul epocii austriece pentru a nu ne expune unor repetări inevitabile în aceeaşi perioadă.

Secolul XIX este veacul care aduce revoluţia industrială cu mari progrese economice şi cel al revoluţiei burgheze, cu mari mişcări sociale şi naţionale.

Dar acest progres general economic se simte prea puţin la Deva în prima jumătate a acestui secol. Nici acum, Deva nu se conturează ca un oraş mai răsărit. Dezvoltarea târgului era încă stingherită foarte mult de exploatarea cruntă a domeniului de către nobilimea moşieră care stăpânea întregul oraşul. Comerţul, meseriile, două mori, o slabă exploatare a minei de aramă şi a carierei de piatră, precum şi unele mici ateliere dădeau Devei mai mult un caracter de târg agricol, *opidum*, decât de oraş – *civitas*, aşa după cum, de altfel, avea chiar denumirea oficială de *opid*. Toate vetrele târgului, hotarul şi pădurile erau ale domeniului sau ale nobililor, după cum, la fel, ale acestora erau toate hanurile, birturile şi măcelăriile.

Lucrări edilitare mai însemnate nu se cunosc în prima jumătate a secolului XIX, la Deva. S-au construit doar case particulare din zid şi de tip burghez, din care unele durează şi astăzi.

Spre mijlocul secolului se produce Revoluţia burgheză din 1848, cel mai măreţ eveniment politico-social al timpului.

Pentru localitatea Deva, această revoluţie este epocală căci ea îi aduce noi şi mari perspective de dezvoltare. Acum Deva este scoasă de sub stăpânirea domeniului Cetăţii, de sub administrarea preturii şi de sub satrapia moşierilor, fiind declarată „oraş cu consiliu ales". Tot acum se desfiinţează autonomia oraşului bulgar, care se contopeşte cu Deva. Pentru prima oară se dau numere caselor, se împarte oraşul în patru părţi numite cvartale sau „fertaiuri" (din substantivul german Viertel care înseamnă sfert – *n. red.*) un fel de circumscripţii, având câte un şef în frunte care purta numirea de „căpitan de cvartal", apoi un primar peste întreg oraşul şi un consiliu ales. Acum se organizează paza de noapte în oraş. Era curios serviciul acestor paznici, care, pentru a nu dormi, trebuiau să sufle din

anumite fluiere aproape permanent, răspunzând celorlalţi, apoi să strige şi să identifice orice trecător nocturn. Dacă mai adăugăm la acestea lătratul şi urletul câinilor, de care era plin oraşul, ne putem închipui ce nopţi liniştite avea lumea de atunci.

Iată, pe scurt, firul evenimentelor revoluţiei din 1848 în Deva[154].

Abia câteva zile după izbucnirea revoluţiei burghezo-democrate la Viena şi Budapesta (15 martie 1848 – *n. red.*), populaţia Devei ţine, în ziua de 20 martie, adunări publice cu manifestări revoluţionare. Astfel de adunări s-au ţinut în faţa farmaciei din piaţă, apoi în faţa Casinei, actuala clădire a restaurantului Mureş (actualmente Bachus – *n. red.*) şi în faţa Hotelului Mare unde azi este Hotel Bulevard. În toate adunările, populaţia compusă din intelectuali progresişti, meseriaşi, calfe, lucrători şi ţărani, fără deosebire de neam, aclamă ideile de libertate şi egalitate proclamate de revoluţie. Se ţin cuvântări de agitaţie şi se hotărăşte ca Deva să fie „oraş cu consiliu ales", adică cu administraţie autonomă şi scos de sub conducerea preturii. Se trimite o delegaţie la Cluj pentru a obţine aprobarea. Guvernatorul promite dar cetăţenii Devei nu mai aşteaptă ci aleg un consiliu şi conduc autonom oraşul de aici înainte.

Se organizează gardă naţională, din două companii, care sunt instruite în curtea clădirii *Magna Curia*. Se ţine apoi o adunare a comitatului în curtea actualei Şcoli Pedagogice, în faţa clădirii *Parva Curia* (pînă în 2007, clădirea Inspectoratului Şcolar al Judeţului Hunedoara – *n. red.*), care avea o poartă de castel. Adunarea fu condusă de groful Kún Rocsárd, numit comite suprem de către revoluţionari în prezenţa celor două companii din garda naţională şi a unei companii de „honvezi". Se prezentă acolo şi puternicul comite suprem, baronul Vasile Nopcsa[155], un mare conservator care îşi dă demisia ce fu primită cu aplauze în adunare[156]. Foarte curând însă, apare pe dealul Archiei maiorul Riebel cu o trupă de grăniceri şi cete de glotaşi români care cer prin delegat să se împrăştie adunarea şi să se predea administraţia comitatului în mâna armatei împărăteşti. Fără nicio rezistenţă, administraţia a fost predată, iar noul comite suprem şi compania de honvezi au fugit către Arad.

---

[154] Issekutz Antal, *Feljegyzések az 1848-49-ben Hunyadmegyében történt eseményekről. Első közlemény* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XV, Deva, 1905, pp. 68-89 *(n. a.).*

[155] Vasile Nopcsa (1794-1884), comite suprem al judeţului Hunedoara vreme de 15 ani (*n.red.*).

[156] Réthi Lajos, *Toth László emlékezete* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, III, Arad, 1886, p. 22 *(n. a.).*

Deoarece burghezia şi nobilimea maghiară din Deva au urmat linia politică a lui Kosuth, dorind cu toţii unirea forţată a Transilvaniei cu Ungaria, nu acceptau să recunoască libertatea naţională şi socială a românilor, populaţia română din Deva participă prin delegaţi la marea adunare naţională din 3-15 mai 1848 de la Blaj şi primeşte cu însufleţire hotărârile acesteia. Este interesant de ştiut că la adunarea de la Blaj a luat parte şi baronul Vasile Nopcsa din Deva, fostul comite suprem al comitatului Hunedoara care a depus acolo jurământul, alături de popor. Dar ridicând mâna cu mănuşa pe ea, mulţimea a strigat să jure fără mănuşă şi el s-a conformat. A condus apoi, împreună cu episcopul [Andrei] Şaguna delegaţia care a dus la Viena hotărârea adunării de la Blaj[157].

În toamna anului 1848, administraţia comitatului Hunedoara este preluată de locotenent-colonelul austriac Bartels, având ca adjunct pe Nicolae Solomon (1820-1875) care organizează legiunea română din comitat şi cete conduse de tribuni. În comitat şi în Deva s-a introdus administraţia românească. Despre Nicolae Solomon[158] se ştie că s-a născut la 1820 în Spring-Sibiu şi a fost farmacist în Bucureşti. Reîntors în Ardeal în timpul revoluţiei, a fost numit prefectul legiunii din comitatul Hunedoara, în care calitate îi dezarmează pe maghiarii localnici, ţinând o bună ordine şi disciplină. Când, la 8 februarie 1849, generalul Bem intră în Deva, el apreciază calităţile lui Solomon şi îl invită să treacă la el cu grad de general, dar acesta refuză spunând: „român m-am născut şi român vreau să mor" însă, silit de forţe superioare, se retrage în Muntenia. După revoluţie s-a întors iarăşi în Ardeal ocupând slujbe mai mici iar după câţiva ani s-a dus din nou la Bucureşti, lucrând ca farmacist la spitalul Colţea, unde a murit la 29 aprilie 1875, fiind îngropat în cimitirul Bellu.

După retragerea lui Solomon urmează în locul lui Dimitrie Moldovan (1811-1889) născut în Deva, având studii politehnice la Viena şi montanistice la Schemnitz. Figură marcantă, a participat la adunarea naţională de la Blaj şi a fost ales în comisia ce a dus Memorandumul la împărat (în ianuarie 1892, conferinţa extraordinară de la Sibiu a Partidului Naţional Român hotărăşte redactarea unui Mermorandum către împăratul Franz Josef I cu privire la revendicările românilor din Imperiu – *n. red.*). Făcea parte dintr-o veche familie de negustori stabiliţi în Deva şi Băiţa, din care se trage şi soţia dr. Petru Groza, văduva Ana Moldovan din Băiţa.

[157] George Barițiu, *Istoria Transilvaniei pe 200 de ani în urmă*, vol. II, Sibiu, 1890, p. 116 *(n. a.).*
[158] *Ibidem*, pp. 779-780 *(n. a.).*

Dintre fruntaşii revoluţiei din 1848 care au trecut prin Deva, îl amintim pe generalul Bem Iosif, vestitul comandant al trupelor maghiare care intrase în Deva la 8 februarie 1849, a stat puţin şi a trecut victorios. S-a mai întors în Deva după lupta de la Podul Simeriei şi ultima dată în august 1849, când, înfrânt de armatele ruseşti şi austriece, se refugiază prin Leşnic, către Poiana Ruscă la Orşova şi de acolo în Turcia, unde trecând la mahomedanism devine Amurat Paşa, guvernator la Alep.

A trecut şi a stat prin Deva şi marele poet al revoluţiei maghiare Alexandru Petöfi, ca adjutant al generalului Bem, spre a muri eroic în lupta de lângă Sighişoara la 31 iulie 1849, în vârstă de abia 27 de ani.

Dar a mai fost prin Deva în trei rânduri figura cea mai luminoasă a revoluţiei române, Nicolae Bălcescu, cel care a luptat aşa de mult pentru împăcarea româno-maghiară.

Prima călătorie a lui Bălcescu prin Deva s-a întâmplat în toamna anului 1848. După arestarea acestuia de către turci la Bucureşti, a fost dus cu un vas pe Dunăre până la Orşova unde a fost lăsat liber. De aici a plecat cu poştalionul sau căruţa prin Lugoj, Dobra şi Deva la Sibiu spre a studia mişcarea şi lupta românilor ardeleni.

A doua trecere prin Deva a făcut-o în iulie 1849 când, după tratativele avute cu Kossúth, a plecat la Avram Iancu şi a încercat o împăcare româno-maghiară la adunarea din Zlatna. În august 1849, Bălcescu a trecut tot prin Deva cu răspunsul de neutralitate dat de moţii lui Iancu, prin Ighiu către Seghedin, dar la Arad l-a întâlnit pe Kossúth.

A treia călătorie prin Deva Bălcescu a făcut-o cu mari riscuri. Odată cu fuga guvernului revoluţionar maghiar spre Orşova, s-a retras şi el aici, de unde, voind să ia contact cu Bem care lupta în Transilvania, a pornit prin Haţeg la Deva, între 20-25 august. Pe drum află însă că armata rusă intrase deja în Deva şi că Bem, la 17 august, se refugiase peste Poiana Ruscă prin Orşova în Turcia. Riscând să fie descoperit şi prins, el se hotărăşte să meargă la Avram Iancu la Câmpeni, trecând prin cordoanele ruşilor care păzeau linia Mureşului. Scăpând cu un şiretlic din mâinile unei patrule ruseşti care îl prinsese, el a trecut Mureşul lângă Deva şi s-a dus în Munţii Apuseni. A stat ascuns la Avram Iancu, unde a pledat pentru necesitatea unei împăcări româno-maghiare. A plecat, apoi, travestit în moţ ciubărar într-o căruţă, prin Lipova, la Belgrad, de unde a reuşit să plece cu vaporul la Viena şi de acolo la Paris.

Mari lupte militare nu s-au dat la Deva. Operaţiunile trupelor maghiare, ale celor austriece şi ale glotaşilor români desfăşurate în localitate au fost de

proporţii reduse şi sunt descrise la capitolul Cetatea Devei. O luptă mai importantă s-a dat la Podul Simeriei, în 1849, când generalul Bem a spus profeticele cuvinte: „Dacă podul este pierdut, Ardealul este pierdut”. Cei care au murit în această luptă au fost îngropaţi în cimitirul din Deva.

Cu ajutorul armatei ruse, revoluţia a fost înăbuşită în august 1849, armata maghiară fiind silită să capituleze la Şiria, iar armata ardeleană la Deva, în 18 august pe locul unde azi se află cartierul Ceangăi.

Ca urmare, Austria, instituie dictatura militară, iar în septembrie 1849 sunt desfiinţate comitatele socotite cuiburi de rebeli. Ardealul este despărţit în districte militare, iar acestea în comisariate sau cercuri şi apoi în subcomisariate civile. Fostul comitat Hunedoara aparţine districtului din Alba Iulia. Se introduce limba germană în administraţie[159]. La Deva se înfiinţează un astfel de comisariat instalat în clădirea *Magna Curia*. Ca toate celelalte, şi comisariatul din Deva era condus de un oficiu cercual, având ca şef un pretore ajutat de personalul necesar pentru problemele politice, administrative, juridice, financiare, de jandarmerie, medicale şi exista şi un avocat. Este perioada absolutismului care durează între 1848 şi 1860.

La acest comisariat din Deva a funcţionat un timp Ioan Pipoş (1822-1888) în calitate de comisar adjunct[160]. Originar din comuna Hondol, cu o bună pregătire juridică şi de o corectitudine rară, în perioada 1861-1867 ajunge comite suprem al comitatului Zarand, unde introduce o administraţie românească cum nu a existat alta în Transilvania. A fost unul dintre principalii fondatori, în 1869, ai gimnaziului român ortodox din Brad. După desfiinţarea comitatului Zarand, s-a stabilit avocat la Deva în anii 1869-1875 activând aici mult pe teren politic, social şi cultural.

Mai reţinem din aceste vremuri că abia la 21 martie 1851 se înfiinţează la Deva „expozitura judecătorească” ce ţinea de Judecătoria din Alba Iulia. Primul judecător adjunct numit la Deva a fost românul Ioan Puşcariu care spunea că temniţele comitatului erau pline de deţinuţi din revoluţie şi că abia acum începură anchetele în urma cărora cei mai mulţi au fost eliberaţi, iar ceilalţi judecaţi la Alba Iulia şi condamnaţi.

Acest Ioan Puşcariu (1824-1911), ajuns consilier la Curia din Budapesta şi care trăise la Deva în perioada 1851-1852, scrie că în iulie 1852 Avram Iancu a fost la Deva[161]. În acest timp tânărul împărat Francisc Iosif a făcut o

[159] *Istoria Romîniei*, vol. IV, Bucureşti, 1964, p. 401 *(n. a.).*

[160] Ioan Radu, *Monografia Gimnaziului greco-ortodox român din Brad*, Orăştie, pp. 20, 104-130 *(n. a.).*

[161] Ioan Puşcariu, *Notiţe despre întâmplările contemporane*, Sibiu, 1913 *(n. a.).*

călătorie în Transilvania. S-a oprit atunci la Deva venind pe drumul dinspre Banat, fiind primit cu ceremonial la „Hotelul Mare", azi Bulevard. În preajma sosirii împăratului aici, Avram Iancu însoțit de câțiva tribuni veniți la Deva pentru a-l ruga pe guvernatorul Schwarzenberg[162], aflat în trecere pentru întâmpinarea împăratului la granița Banatului, să intervină pentru a fi schimbat itinerariul împărătesc şi să treacă peste Găina la Câmpeni şi Alba Iulia. Acceptând noul plan, împăratul a călătorit prin Brad la Găina unde a fost organizată o mare serbare populară şi întâlnirea cu Avram Iancu. Dar Craiul Munților lipsea. Avram Iancu nu venise la întâlnire. Prezente erau pe buzele tuturor celebrele vorbe trimise de el: „un crai nebun şi un împărat mincinos n-au ce căuta în munții moților". Şi aşa au rămas amândoi: unul, Francisc Iosif blestemat de toate popoarele pe care le-a mințit şi înşelat, iar celălalt, Avram Iancu, slăvit ca un erou de un neam întreg din generație în generație, dar nebun.

Către sfârşitul acestei epoci, din cauza crizei economice şi a înfrângerii militare, Austria a fost silită să înlocuiască regimul absolutist cu altul zis „regim liberal" care durează în anii 1860-1867. Acest nou regim instituie autoguvernarea provinciilor federalizate şi reînființează comitatele între care şi Hunedoara, cu reşedința în Deva.

În noile condiții, viața edilitară, economică şi socială este cuprinsă de multe frământări, dar puține realizări. Se făceau multe şi frumoase planuri de dezvoltare a oraşului. Românii plănuiseră înființarea unei episcopii şi a unui liceu ortodox la Deva. În acest scop, în 1861 începe construcția unei biserici-catedrale pe locul actualei biserici din strada Avram Iancu. Se vorbea despre înființarea unei industrii, despre ateliere de căi ferate, despre navigație pe Mureş şi multe altele care s-au dovedit numai visuri deşarte.

În sfârşit, merită a fi consemnat că la finele stăpânirii austriece, populația Devei a avut ocazia unică de a-l vedea pe Alexandru Ioan Cuza, cel dintâi domn al Principatelor Unite Române. Silit să abdice şi să plece în pribegie împreună cu Elena Doamna şi suita lor, aceştia au făcut popas la Deva în noaptea de 14 februarie 1866. Au fost găzduiți în etajul Hotelului Mare zis şi Bauer, care ulterior s-a numit Crucea Albă, azi Hotel Bulevard din str. dr. Petru Groza, nr. 16[163] (azi, 1 Decembrie – *n. red.*) . La plecarea acestora, românii din Deva făcură o entuziastă urare de bine şi sănătate în holul

[162] Carol Schwarzenberg, guvernator al Transilvaniei între 29 aprilie 1851 şi 25 iunie 1858 (*n.red.*).

[163] Constanța Dunca Schiau, *Un episod istoric. Viena 1908*, Manuscris la Muzeul Județean Deva; Constandin Clemente, *Alexandru Ioan Cuza la Deva* în *Drumul Socialismului* din 19 ianuarie 1967 *(n. a.).*

hotelului şi în plină stradă, cu sufletele frământate de o caldă duioşie pentru marele Cuza Vodă şi Elena Doamna.

Pentru a cunoaşte cum arăta Deva către sfârşitul perioadei austriece, facem o sumară descriere a vetrei, a străzilor şi aspectului general al localităţii cam pe la mijlocul secolului XIX.

Vatra oraşului nu se mărise mult faţă de secolele anterioare. Pe lângă vechile vetre cunoscute: oraşul vechi, oraşul nou, satul de pe vale, partea corăbierilor şi crângurile Olari şi Şvabi, se mai adaugă acum oraşul bulgar zis Greci. Centrul îl forma tot oraşul vechi care însă se contopise aproape cu celelalte două vetre, satul de pe deal şi oraşul nou, dar mai ales grădini mari intravilane.

Existau şi atunci aproape aceleaşi străzi. În mijloc era Piaţa, apoi cotul Suseni – azi Piaţa Bariţiu, strada Şcoalei, azi 6 Martie (Lucian Blaga după 1990 – *n. red.*), drumul Poştei sau al Ţării – azi dr. Petru Groza, str. Ungurească, azi Aurel Vlaicu, Şvabi, azi Gh. Lazăr, Pe Vale, azi Călugăreni, strada Românească, azi Andrei Mureşanu, Ţigănime, azi I. Creangă, str. Hunedorii, azi 23 August (22 Decembrie după 1990 – *n. red.*), Berăria veche, azi G. Coşbuc, Berăria nouă, azi Kogălniceanu, str. Veneţiei, azi Mihai Eminescu, str. Apa Dinăuntru, azi Libertăţii, str. Apei, azi Lenin (Iuliu Maniu – *n. red.*), str. Secuilor, azi Cuza Vodă.

Oraşul se termina cam pe unde este azi cimitirul catolic, spitalul şi strada Kogălniceanu, apoi fostul canal Cerna cu cele două mori de apă.

Dincolo de Canalul Cerna, pe actualele străzi Mihai Viteazul, Petru Rareş şi Enescu, exista vechiul cartier al corăbierilor care avea un aspect sătesc şi plin de noroaie. Se găseau aici multe şuri, grajduri şi grădini cu uliţe strâmte, de abia puteau trece două care deodată. De la drumul Hărăului în sus, pe locul unde azi se află cartierul Gojdu şi pe locul de dincolo de calea ferată, care nu exista încă în acea epocă, se afla un teren plin cu bălţi şi noroaie, numit chiar baltă sau tăulaş. Aici era locul unde se făcea şi ardea multă cărămidă, de unde a primit denumirea de „Cărămidărie", cum s-a zis apoi întregii străzi Gojdu. Pe atunci, această uliţă abia se compunea dintr-un mic grup de case, în partea de jos, restul fiind numai grădini şi câmp.

Pe Drumul Banatului, azi strada Horia, oraşul se termina la barieră – Bariera Vămii, aşezată la începutul străzii Horia. Dincolo cu mult de Birtul cu Grinzi, situat pe locul autogării[164] care avea o foarte mare grădină, începea oraşul bulgar, zis Greci, care cuprindea actualele străzi Griviţa,

[164] Strada Horia, aproximativ în faţa bisericii Sf. Nicolae din capătul străzii Avram Iancu – (*n.red.*).

Plevna, Mănăstirii, Mureşului ş.a. unde exista o piață cu prăvălii, case frumoase şi un mic parc.

Ca şi în epocile anterioare mai existau măierişte, case şi colibe în afara acestor vetre şi crânguri, împrăştiate pe dealuri şi câmp sau fundături amintite pe la sfârşitul secolului XVIII ca „afară de oraş" sau pe „ulițele ordinare".

Ca o ilustrare şi pentru a ne putea închipui înfățişarea Devei în secolul XVIII şi prima jumătate a secolului XIX, arătăm impresiile fugare ale unor călători străini care au vizitat localitatea în acele timpuri. Asupra aspectului, călătorul I. Lehman scrie în 1785 că Deva este aşezată între vii, (…) că sub castel sunt 200 de case cu o frumoasă grădină, patru biserici iar în suburbii stau bulgarii. Un alt călător zice că Deva, afară de castel şi Cetate, este atât de urâtă încât nu merită titlul de reşedință a comitatului, ba nici chiar acela de oraş[165]. De asemenea d-na Reinhard[166], diplomata lui Napoleon, călătorind în 1806 spre Moldova a trecut prin Deva şi a admirat Cetatea[167]. Descrie călătoria făcută pe drumul foarte rău dinspre Dobra, într-un poştalion tras de opt gloabe mânate de un cărăuş care sufla fără întrerupere din trompetă şi pocnea aspru din bici. Poposind la Deva, aminteşte despre o vizită într-un aşa zis parc al unei grofițe, dar care nu era decât o grădină sălbatică. Abia putînd ieşi din această pădure, că îi şi apăru în față o turmă de porci care o sperie grozav crezând că sunt sălbatici, ceea ce n-ar fi fost de mirare în asemenea păduri, numite totuşi parcuri. O altă impresie este a călătorului francez Auguste Lagarde care în descrierea călătoriei sale de la Viena la Moscova, în 1824, remarcă doar că la Deva erau femei frumoase.

Dar nici în a doua jumătate a secolului XIX, la sfârşitul perioadei austriece, aspectul oraşului nu se schimbase mult, el rămăsese tot acela al unui târg, un aşa zis „oraş agricol" sau opid. Existau multe case acoperite cu paie, garduri din nuiele şi spini, multe dărăpănate, apoi şuri şi grajduri aşezate spre stradă din care bălegarul şi lichidul se scurgeau în drum. Ulițele şi străzile erau strâmte, fără şanțuri şi pline de noroi, cu plopi sau goruni crescuți pe ele şi cu pâraie adânci peste care stăteau punți şi poduri. Nu existau trotuare şi nu erau pietruite străzile sau piața, astfel că se formau multe bălți şi noroaie. O comisie edilitară arată toate acestea la 1855 şi hotărăşte ca în jurul pieții, apoi în străzile principale care dau în piață, să nu

[165] Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, vol. III, Bucureşti, 1929, pp. 15-16, 200 *(n. a.)*.

[166] Christine Reinhard, soția consulului general al Franței în Principatele Române în perioada Imperiului napoleonian (*n.red.*).

[167] *Apró kőzlések. Reinhard asszony Hunyadmegyéről 1806-ban* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XIII, Deva, 1902, pp. 107-108 *(n. a.)*.

fie admise case acoperite cu paie sau garduri cu spini, iar cele existente să fie nimicite. De asemenea şurile şi gardurile din piață sau străzile principale vor fi retrase, aliniate şi reperate, iar în rândul micilor prăvălii din piață se vor tăia streşinile mari ieşite deasupra uşilor spre stradă.

Se mai dispunea atunci să fie săpate şanțuri pentru scurgerea apelor, să se construiască şi să se întrețină podurile peste pârâul Ciurgăului (str. Aurel Vlaicu) şi pârâul Aramei (str. Călugăreni şi Ion Creangă) apoi să fie tăiați plopii bătrâni din str. Ungurească şi din cartierul corăbierilor.

Din toate acestea ne putem da seama cum era aspectul Devei în acele vremuri.

Viața economică şi socială

Perioada stăpânirii austriece în Deva a durat 180 de ani, între secolele XVII şi XIX. Totuşi acest lung răstimp nu a adus o mai bună dezvoltare a localității din punct de vedere economic şi social. Dar mai ales nu a creat condiții favorabile şi nu a transformat străvechiul târg într-un oraş.

Nici în această perioadă nu a dispărut total dublul caracter al localității de castru – cetate şi de opidum – târg, astfel că şi acum puterea supremă a rămas tot în mâna stăpânilor Cetății şi a marelui domeniu, precum şi la cheremul nobilimii. Abia către sfârşitul secolului XVIII încetează caracterul de fortăreață al Cetății, odată cu dezvoltarea artileriei ca mijloc de luptă, iar în urma Revoluției din 1848 încetează definitiv rolul ei de castru, devenind ruină.

Ca atare, viața economică şi socială a localității a fost dominată de domeniul Cetății şi nobilime până la Revoluția din 1848, iar după aceasta de către burghezie şi moşierime.

Ca structură de clasă, populația târgului este tot cea veche, pe de o parte clasa stăpânitoare compusă din nobilime, moşieri, slujbaşi înalți, clerul catolic şi reformat, comandanții şi ofițerii armatei, iar pe de altă parte clasa supusă, care se forma din cetățeni proprietari, preoți români, târgoveți meşteşugari, țărani liberi, jeleri, iobagi, corăbieri şi mineri, plăieşi, haiduci şi dărăbanți, precum şi toată sărăcimea plebee. Această componență de clasă a durat până după Revoluția din 1848, când clase stăpânitoare au devenit nobilimea, burghezia şi armata iar clasa supusă a fost formată din târgoveți, țărani, muncitori şi plebei.

Ca ocupație, se găseau: proprietari, intelectuali, militari şi slujbaşi, meseriaşi, calfe şi cârpaci, negustori, vânzători ambulanți şi samsari, lucrători de pământ, vii şi păduri, păstori, crescători de vite şi oieri, stupari,

vânători şi pescari, corăbieri şi plutaşi, plăieşi şi haiduci, apoi slugi, zilieri, argaţi, doici şi slujnice, cerşetori, vagabonzi, precum şi ţigani muzicanţi, cărămidari, căldărari sau lăieţi.

Nu se cunosc bunuri în proprietatea târgului şi nici privilegii comerciale sau meşteşugăreşti acordate în această epocă. Totuşi, ele au existat odinioară, după cum rezultă dintr-o plângere a comunităţii devene adresată împăratului în 1819.

Ca o prezentare generală a vieţii economice în târgul nostru, redăm pe scurt conscrierea făcută în anul 1723[168].

Deva opid, în cercul cu acelaşi nume, este situată între dealuri cu vii şi aproape de Mureş, cu locuitori unguri şi români. Afară de moşieri şi nemeşi cu o sesie[169], mai sunt târgoveţi, câţiva iobagi şi jeleri. Există corăbieri împărăteşti şi bulgari care nu aparţin de oraş." Se menţionează în conscriere că, deoarece locuitorii sunt de atâtea feluri, nu se poate ţine ordinea şi nu se pot împărţi egal sarcinile, ceea ce face ca starea oraşului să fie precară. Hotarul este mare şi frumos, are două părţi din care fiscul şi nobilimea folosesc mult teren. Pământul nu trebuie gunoit, dar arat de două ori cu 6-8 vite, există fânaţ însă loc de 30-40 cară este ocupat de armată. Viile produc vin bun şi peşte este mult în Mureş iar fiscul are morile. Păduri sunt puţine, fiind tăiate pentru întărirea fortificaţiilor, dar lemne se pot procura cu carul sau spatele din satele învecinate.

După felul traiului, oamenii sunt: meseriaşi, negustori, vânzători de mărunţişuri, lucrători de pământuri şi vii.

Există vreo 40 de familii de bulgari care au întemeiat un oraş aparte, având case mari şi frumoase. Aceştia nu sunt de folos oraşului, nici la conscriere nu s-au prezentat, spunând că ei au privilegii şi că plătesc taxe domeniului Cetăţii. S-a aflat totuşi de la vama tricesima că aceştia făceau mare comerţ cu exportul de boi din care câştigau 12-15 mii de florini.

---

168 *Hunyad*, nr. 51, Deva, 1890 *(n. a.)*.

169 Sesia (*sessio mansio*) era lotul din domeniul feudal dăruit familiilor ţărăneşti cu titlu de posesiune (uzufruct) în schimbul unor obligaţii în produse, în muncă sau bani, numită rentă feudală. Prin extensie, termenul a desemnat şi lotul de pământ acordat preoţilor din pământul obştesc (*sessio parochialis*) şi proprietatea nobilimii sărace *(nobiles unius sessionis*) care nu avea iobagi (*nobiles iobagiones non habentes*). Cf. *Istoria dreptului românesc*, apud Ştefan Pascu, *Voievodatul Trasilvaniei*, Vol. III, Editura Dacia, Cluj, 1986, p. 35 (*n.red.*).

Mai consemnează actul că ar fi de dorit ca şi aceştia să contribuie la sarcinile oraşului fiindcă ei câştigă bine, nu ca poporul de rând care suportă toate greutăţile. Au fost cuprinşi în această conscriere 170 de familii din care 110 târgoveţi, 11 iobagi, 13 văduve, un udvornic şi un hoinar.

De asemenea, o imagine asupra traiului claselor supuse avem şi din conscripţia urbarială a locuitorilor Devei făcută la 1785[170].

Conform acesteia, locuitorii Devei care nu fac parte din clasa stăpânitoare erau: oameni liberi, cei veniţi din sate erau iobagii şi apoi iobagii de uric, adică moşi strămoşi. La conscripţie, juraţii, ca reprezentanţi ai locuitorilor, declară că între curte şi locuitori există urbariu[171] privitor la dijmă, dar nu ştiu de când şi cum este, însă ştiu că dijmele erau multe şi le dădeau chiar locuitorii liberi. Mai declară că iobagii şi jelerii nu au contract pentru robotă, ea nu este fixată, ci când sunt chemaţi trebuie să meargă, deoarece darul, slujba şi datoria iobăgească sau jelerească faţă de curte şi moşieri sunt astfel: plătesc impozite curţii în zloţi după pământul şi locul de casă ce folosesc; robota era de trei zile pe săptămână cu vitele sau braţele, iar iobagii nemeşilor fac robotă şi mai multă. Ca dijme către Curtea Mare, iobagii dădeau a zecea parte din grâu, cucuruz, vin, cânepă, fuioare, in, mazăre, alac şi celelalte produse, precum şi din miei şi iezi. Din porci şi stupi nu se da fiindcă nu aveau aşa ceva. La fel erau dijmele iobagilor către nobilii moşieri din Deva.

Oraşul are trei hotare la şes, dar nu se poate ara decât cu patru boi. Pământul de pe deal este slab, iar cel de pe lângă Mureş, inundabil. În fânețele de cosit face pagubă Cerna, iar şesurile sunt puţine şi pe cele bune le ia Curtea. Există trei târguri anuale şi unul săptămânal, dar veniturile după târgurile mari sunt ale Curţii, iar după cel săptămânal, ale oraşului, însă banii intră pe mâinile judelui şi căpitanului de oraş. Câştiguri din cărăuşie nu au, căci sarea se transportă pe Mureş în corăbii la depozitul din Şoimuş. Lucru la mine nu există decât în Veţel, Săcărâmb, Hondol şi Băiţa, care sunt departe. Există trei mori dar ele mai mult stau, aşa că oamenii merg să macine la Sântuhalm şi Bârcea.

Astfel, din aceste două conscripţii ne putem da seama cum era viaţa economică în Deva în secolul XVIII şi că ea nu prezenta bune condiţii de dezvoltare sub nici un raport.

[170] Traian Bălan, *Însemnări despre Deva din 1785* în *Drumul Socialismului* din 22 ianuarie 1958, Deva *(n. a.)*.

[171] Registru oficial în care erau trecute proprietăţile funciare (*n.red.*).

Pe de altă parte, mai existau şi alte nenorociri care îngreunau mult soarta locuitorilor Devei între care se remarcă dările militare şi obligaţiile de cartiruire şi întreţinere a armatelor care treceau şi staţionau pe aici, deoarece pe atunci lipseau cazărmile. Neplata acestor dări sau neîndeplinirea celorlalte obligaţii ducea la „execuţii" cu ostaşi înarmaţi care se instalau în casele oamenilor. Plângerile legate de aceste greutăţi şi abuzuri erau multe, dar fără rezultate. Se cunoaşte cazul a 20 de familii de corăbieri din Deva pentru care la 1771 însuşi Consiliul Tezaurului cere guvernului scutirea de încartiruiri militare deoarece aparţin Oficiului Stării şi fac transporturi pe Mureş. Ajunge apoi să amintim că, la 1810, în Deva, 79 de contribuabili trebuiau să găzduiască 200 de husari, iar la brutăria militară de aici, toţi aceştia erau siliţi să facă lunar 70-100 zile de lucru[172].

Dar, ca întotdeauna, şi acum nobilimea ducea o viaţă plină de huzur şi petreceri. Se remarcă serbările cu mari alaiuri şi banchete date la instalarea comiţilor supremi ai Comitatului. Astfel este instalarea baronului Ion Bornemisa la 1775, în prezenţa guvernatorului Brukenthal şi a nobilimii din Comitat. Dar date mai concrete despre risipa şi desfrâul de la instalarea grofului Bethlen László în demnitatea de comite suprem, la 6-8 octombrie 1807, nu sunt[173]. Trei zile şi trei nopţi au ţinut la Deva serbările, petrecerile şi banchetele cu această ocazie. Treisprezece bucătari au pregătit mâncărurile şi zeci de fete au servit la mese. Nouăsprezece tarafuri de lăutari cântau fără întrerupere şi 500 de tineri din nobilime au format parada. Trei nopţi s-au aprins focuri de artificii în Cetate iar chefurile şi dansurile curgeau fără încetare în case şi în barăci bogat amenajate şi decorate.

În acelaşi timp însă, închisorile gemeau pline de robi ţinuţi în lanţuri şi flămânzi. Aşa rezultă chiar din constatările făcute la 1835 de vicecomitele Fazekaş şi medicul primar Fodor Andrei care vizitează închisoarea din Deva. Ei constată că totul este în ordine şi robi sunt 34, dar ar trebui angajat un brutar permanent care să le facă pâine deţinuţilor. Ce cruntă ironie şi bătaie de joc. Totul era în ordine, lipsea doar pâinea, în timp ce nobilimea petrecea în neştire.

Mari pagube şi dezorganizare în viaţa economică a cauzat inflaţia şi devalorizarea monedei austriece de hârtie în 1811 din cauza marilor cheltuieli pricinuite de războaiele purtate contra lui Napoleon[174]. Astfel,

[172] König Pál, *Hunyadmegyei adalékok a bankódevalvatió történetéhez* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, II, Arad, 1884, pp. 61-63 *(n. a.).*

[173] *Apró közlések. Grof Bethlen László föispán beigtatása 1807-ben* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. Évkönyve*, vol. XII, Deva, 1901, pp. 126-127 *(n. a.).*

[174] König Pál, *op. cit.*, II, Arad, 1884, pp. 61-63 *(n. a.).*

plutăritul pe Mureş a stagnat aproape total, deşi el aducea mari venituri Comitatului căci anual coborau 10-12.000 de plute[175]. O foamete a cuprins ţara în anii 1813-1817, iar corvezile şi cărăuşiile sărăciseră într-atât poporul încât circulaţia pe drumuri nu mai prezenta siguranţă fără escorte militare. Toate acestea au fost resimţite şi la Deva[176].

O conducere autonomă a localităţii nu s-a putut înfăptui nici în această epocă. După judele şi juraţii cunoscuţi din epoca voievodatului, au mai existat judele şi juraţii din epoca principatului când aceştia se alegeau anual atât în oraşul vechi, cât şi în oraşul nou. Se pare, însă, că în epoca austriacă alegerea conducerii oraşului a fost restrânsă sau poate înlocuită cu numirea acesteia.

Un document din anul 1717 intitulat „Dificultăţile oraşului Deva a căror îndreptare este dorită”[177] ne arată unele lucruri despre forma conducerii, despre greutăţile ivite şi măsurile de îndreptare. Se spune în document că, vremurile fiind grele, este necesar să fie un om al domnului numit „căpitan al oraşului” de care toţi să asculte, dar care să fie din voia oraşului şi să respecte normele de aici. Ajutoarele acestuia să fie: în oraşul nou „hodnogul” cu juzii săi din voia căpitanului apoi un nobil jude orăşenesc cu un ajutor din oraşul vechi, tot din voia căpitanului. Din partea nobilimii şi a oraşului nou să mai fie şi şase juzi juraţi. Toate lucrările şi necazurile să fie rezolvate după voinţa tuturor acestora. Pentru o mai bună rânduială se stabilesc diferite reguli. Astfel, orăşenii vor fi trecuţi în registre şi împărţiţi câte 10 cu un decurion; pentru adunările de sârbi şi pentru corăbieri să se numească juzi dintre ei care să depindă de căpitanul oraşului iar cei neascultători dintre aceştia să plece şi nimeni să nu le dea găzduire sub pedeapsă în bani, apoi comandantul Cetăţii sau căpitanul oraşului să ia măsuri contra acelor corăbieri sau sârbi care nu vor să fie dependenţi de slujbaşii unguri. Se prevede apoi obligaţia tuturor locuitorilor de a face slujbele la magazinul împărătesc, de a exista controlul măsurilor folosite de măcelari şi de încasarea vămilor, de către oraş, deoarece în trecut acestea nu erau ale fiscului sau ale curţii, ci se încasau de primar. Paznicii de câmp pentru cereale, cei de vii pentru pari şi struguri, păstorii turmelor de vaci, porci şi viţei vor fi numiţi cu plată şi cu răspunderea de pagube. Judele Curţii şi ajutoarele sale vor lua măsuri pentru a nu se mai face pagube

[175] *Istoria Romîniei*, vol. III, 1964, p. 1017 *(n. a.).*

[176] König Pál, *op. cit.*, II, Arad, 1884, pp. 61-63 *(n. a.).*

[177] Szilágyi Sándor, *Déva városának difikultásai, 1717* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, IX, Deva, 1898, pp. 124-127 *(n. a.).*

orăşenilor, în caz contrar, rămân împreună cu juraţii oraşului să plătească pagubele. Se cere porunca guvernatorului ca poşta să ţină aici cai într-un număr suficient şi să nu îngreuneze oraşul cu darea cailor, deoarece Deva nu are o asemenea obligaţie, iar în caz de pagube la cai, boi şi căruţe nu este drept ca numai omul să fie păgubit. De asemenea, este necesar ca orăşenii să fie uşuraţi de cheltuielile zise generale, să nu mai fie constrânşi la transporturi afară din oraş şi se interzice tuturor aruncarea gunoiului pe drumurile oraşului sau murdărirea acestora.

Rezultă deci că în fruntea târgului stăteau: căpitanul oraşului, care trebuia să fie din voia oraşului, ceea ce nu însemnează însă că era ales, ci că era numit, dar oarecum pe placul târgului. De asemenea, locotenentul (hodnogul) şi juraţii din oraşul nou erau numiţi de căpitan; la fel adjutantul judelui nobil din oraşul vechi era după voia căpitanului. Numiţi erau apoi toţi juraţii, decurionii, precum şi juzii pentru corăbieri sau sârbi. Aşa fiind, nu se mai poate vorbi despre existenţa unei conduceri autonome a Devei în epoca austriacă.

O astfel de conducere a continuat până la Revoluţia din 1848 când Deva a fost proclamat „oraş cu consiliu ales", deci cu deplină autonomie în conducere. Dar noua situaţie durează prea puţin, căci regimul absolutist (1848-1860) introduce la conducere primari numiţi şi localitatea este pusă sub puterea preturii, formă care a rămas neschimbată şi sub regimul liberal din perioada 1860-1867. Singur „Deva oraşul bulgar" înfiinţat la 1712 a continuat să-şi păstreze autonomia, alegându-şi primarul şi juraţii.

Despre numărul şi componenţa locuitorilor Devei din această vreme, avem unele date statistice din care putem stabili următoarea situaţie: Acsadi arată în lucrarea „Magyaroszág népesége a *pragnatio sanctio* korában" că la Deva în anul 1727 erau 113 de contribuabili români, 56 de unguri şi 51 alţii, în total 220, ceea ce însemnează tot atâtea familii. Aplicând acestora media membrilor de familie, socotită la cinci în secolul XVIII, vom avea 1.100 persoane.

Conscripţia episcopului Ioan Klein, din anul 1733[178], arată în Deva existenţa a 266 de familii de români, care ne dau 1.330 de locuitori români. Dacă adăugăm la aceştia cele 107 de familii de unguri şi alţii, arătate în 1727, calculate cu aceeaşi medie, vom avea 1.865 de locuitori în Deva în anul 1733.

[178] Nicolae Iorga, *Românii din Transilvania la 1733*, Sibiu, 1898, p. 37 *(n. a.).*

Statistica românilor ardeleni făcută de administrația austriacă arată în Deva 301 familii care reprezintă 1.505 de locuitori români.

Benkö Iosif[179] arată la 1766 în Deva 327 suflete de reformați, iar catolici la Deva, Dobra şi Hațeg laolaltă 387 de suflete, din care pentru Deva putem socoti 190. Totalizând astfel datele din 1760-1762 şi cele din 1766, vom avea la Deva 2.022 de locuitori în acel timp.

Trebuie să menționăm şi fostul sat Sântuhalm care între cele două războaie mondiale a fost anexat oraşului. Acesta avea 15 familii de români în anul 1733, 34 de familii în 1760-1762, iar la recensământul din anul 1869, avea 567 de locuitori.

După cum se poate vedea din aceste date statistice, majoritatea absolută a populației Devei era formată din români, în tot decursul secolelor XVII-XIX. Ungurii reprezentau circa o pătrime iar în număr mic se găseau bulgari, germani, armeni, evrei, slovaci, sârbi şi țigani.

Agricultura

Cu toate că în această epocă au început să se dezvolte şi în Deva meseriile, comerțul şi oarecare industrie, totuşi activitatea de bază a populației locale a rămas încă agricultura şi creşterea vitelor. Domeniul şi nobilimea produceau tot mai multe cereale, marfă şi vite pentru vânzare, pentru exploatarea muncii iobagilor care în anul 1714 a fost legiferată la patru zile pe săptămână.

Se cultivau vechile cereale, grâu, ovăz dar mai puțin orz şi secară. Dintre cele noi, porumbul şi cartoful au devenit alimente de bază ale țărănimii deoarece amândouă au fost îmbrățişate cu căldură de către poporul sărac. Se mai cultiva mazăre, linte, varză şi dovlecei (ludăi), diferite legume şi zarzavaturi, cânepă şi in.

Dar pământul se lucra în condiții grele. Pentru plugul cu brăzdar lat de fier, trebuiau 4-6 boi la arat, ceea ce țăranul sau târgovețul nu avea. Tăiatul păioaselor se făcea manual, cu secera şi coasa, iar treieratul cu îmblăciul format din două bucăți de lemn legate cu o curea sau mai rar, calul legat de un stâlp călca spicele. Alegerea boabelor se făcea tot manual prin vânturarea cu trocul. Toate muncile agricole erau manuale şi extrem de istovitoare. Abia către jumătatea secolului XIX s-a introdus parțial batoza de treierat, dar acționată şi ea manual sau cu ajutorul cailor. Viile se cultivau în

[179] Benkő József, *Transsilvania specialis* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XII, Deva, 1901, p. 115 *(n. a.)*.

continuare, dezvoltându-se tot mai mult. Astfel, se plantează vii şi pe terasele dealului Finicuri, care au primit numirea de „Viile Noi", păstrată până astăzi şi care a dat chiar denumirea cartierului format în secolul XX sub aceste vii. Se menţinea creşterea aceloraşi animale, bovine şi ovine, mai puţin cai, porci şi păsări. Se ocupau unii cu pomicultura şi stupăritul. Rodeau merii, perii, prunii, nucii şi cireşii.

Pentru ilustrarea situaţiei agricole, dăm date cuprinse în Conscripţia din 1723. Conform acesteia, la Deva se arată 756 jugăre de pământ arător, 62 de fânaţ şi 761 de jugăre de vie; se mai consemnează 283 boi, 109 vaci, 627 oi şi capre, 114 stupi şi 325 porci. Producţia agricolă era reprezentată de: 6334 clăi de grâu, 128 clăi de ovăz şi secară, 358 snopi cânepă şi in, peste 2 găleţi mazăre şi 1114 găleţi porumb. Se mai arată apoi că existau în Deva 16 căldări de fiert vinars (ţuică). Este de precizat că în aceste date nu se cuprinde domeniul şi bulgarii.

Spre a putea aprecia condiţiile în care se dezvolta atunci agricultura şi creşterea vitelor pentru nobilime şi pentru clasele supuse, redăm unele date din contractul despre sarea Devei din 1731[180].

Potrivit acestui contract, nobilimea va primi 8 măji de sare de curte sau cât are nevoie, dar nu o poate comercializa; contribuabilii nemeşilor bisericeşti, popi, iobagi, văduve şi jeleri, două măji de cap de familie; cojocarii şi tăbăcarii pentru practica meseriei jumătate de majă sau sare măruntă chiar mai multă; predicatorului reformat, opt măji sau ca şi nobililor, iar la sate, fiecăruia după lista contribuabililor şi libelelor de dare.

Transformările şi efectele Revoluţiei din 1848 asupra agriculturii din Deva au fost neînsemnate deoarece aici nu existau decât foarte puţine pământuri urbariale şi alodiale, aproape toate aparţinând domeniului fiscal.

Ca o calamitate naturală agricolă este amintită apariţia unor valuri de lăcuste în ţară şi la Deva în 1780, când acestea au distrus în mare parte recoltele[181].

[180] Koncz József, *A nemesi sóról való punctumok 1731-böl* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XII, Deva, 1901, pp. 161-164 *(n. a.)*.

[181] Issekutz Antal, *Adatok Déva XVIII-ik századi történetéhez* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XIII, Deva, 1902, p. 84 *(n. a.)*.

Meseriile

Deşi încă de prin secolul XIV se introduce în Transilvania obligația meseriaşilor de a se grupa în bresle[182], totuşi acte despre înființarea unor bresle în Deva nu cunoaştem decât de la începutul secolului XVIII. Ştim, astfel, că diploma breslei cizmarilor şi tăbăcarilor a fost dată de împăratul Carol al VI-lea de Habsurg (1711-1740) în 7 iunie 1720, la cererea lui Baciota, maistru principal şi Mihail Hitz, maistru, în numele celor 46 de meseriaşi, câți existau atunci în Deva în această breaslă[183]. Organizarea breslelor în Deva trebuie să fi fost totuşi cu mult mai veche, dovadă fiind mențiunea din această diplomă prin care se confirmă şi se întăresc „vechile regule şi obiceiuri" ale meşteşugarilor deveni folosite de ei şi de predecesorii lor încă demult, deoarece diplomele mai vechi s-au pierdut. Astfel, după tradiția locală, se credea că au existat statute mai vechi ale acestor bresle din Deva, dar ele s-au pierdut cu ocazia împrumutării lor meşteşugarilor din târgul Hunedoara în 1635, an în care aceştia şi-au constituit breasla. Într-adevăr, pe un contract încheiat la Deva în 1618, menționat în perioada anterioară, iscăleşte bătrânul Ion Varga ca „meşter de țeli", adică de breaslă[184].

Se mai remarcă apoi că breslele din Deva aveau obligația de ajutorare a membrilor bolnavi sau săraci, că toți trebuiau să respecte statutele indiferent unde erau aşezați, „în grădini, în oraş, în măierişte sau în hotarul acestora" şi că ele trebuiau să se ocupe şi cu serviciul de pompieri. Pe lângă meserii, meşteşugarii din Deva se mai îndeletniceau cu agricultura şi creşterea vitelor.

Pentru vânzarea produselor meşteşugăreşti în târgurile Devei era ridicată încă din vremuri vechi o „şură a cizmarilor" pe locul căreia s-a construit mai târziu un birt cu local de petreceri denumit „Redout", iar azi este clădirea Teatrului de Artă. Despre această şură se face amintire şi pe la 1864 când pentru ea se încasa o taxă de înscriere în breaslă.

Dintre localurile organizate şi cunoscute în Deva, le amintim pe cel al olarilor, al măcelarilor, cojocarilor, croitorilor şi frizerilor. Cu meşteşuguri se mai ocupau aici şi țiganii căldărari sau fierari.

---

[182] Ştefan Pascu, *Meşteşugarii din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1954, p. 85 *(n. a.)*.

[183] Szabó Imre, *A dévai csizmadia és timár céh monografiája* în *A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XVI, Deva, 1906, pp. 149-191 *(n. a.)*.

[184] Din denumirea germană *Zeche* sau maghiară *Céh* pe care o aveau breslele în Ardeal (*n.red.*).

Se mai cunosc apoi pictori zugravi în Deva. Astfel este arhidiaconul Ion din Deva, care împreună cu Nicolae din Piteşti pictează biserica din Gurasadului şi Ion Moleru din Deva, care la 1790 pictează o icoană la biserica din Susenii Geoagiului[185].

După Revoluția din 1848, breslele îşi pierduseră vechea lor însemnătate, iar la 1852 o dispoziție a stăpânirii aduce încetarea dominației acestora, pentru ca la 1839 să fie introdus sistemul de liberă înființare a meseriilor şi întreprinderilor, având singura obligație de a se înregistra[186].

Comerțul

Activitatea negustorească la Deva, cunoscută încă din epocile trecute, luase o dezvoltare mai însemnată şi în epoca austriacă, pe când domeniul şi nobilimea produceau tot mai multă marfă de vânzare şi când produsele meşteşugăreşti împreună cu cele țărăneşti căutau loc de desfacere. Încă din secolul XVII se făcea aici un important comerț cu vin, fructe, vite, oi, porci, apoi cereale, lemn şi nutrețuri, precum şi cu piei şi lână.

Pe lângă vechii negustori băştinaşi, apoi greci, turci, armeni şi evrei, apar în secolul XVIII negustorii bulgari aşezați aici, iar pe la 1716 sunt amintiți negustori țărani moldoveni care veneau cu carele până la Deva[187] unde aduceau mărfuri, alimente şi materii prime şi duceau cu ei altele de pe aici. De asemenea, pe la 1750 se vorbeşte despre negustorul Savul şi Jane Teodoru, amândoi din Deva, precum şi despre alți negustori cu nume româneşti din Deva, aparținând unor companii greceşti[188]. În conscrierea din anul 1727, sunt arătați 27 de comercianți din Deva, iar la 1779 Deva este pomenită ca un târg mare şi cercetat (*amplum et frecvens*).

Locul de desfacere era piața şi prăvăliile din piață. Existau şatre şi tarabe, dar multă marfă şi produse se aşezau pe jos, pe pământ. Se găseau şi unele şuri acoperite în care breslele îşi desfăceau produsele, cum se cunoaşte „şura cizmarilor". Exista apoi Hanul cel Mare pe locul actualului hotel Bulevard, în curtea căruia se desfăceau mărfuri aduse de negustori din depărtări şi unde se aflau poduri şi magazii pentru depozitare.

Se țineau trei târguri mari anuale, zise de țară: la 30 aprilie, 22 iulie şi la 18 octombrie, iar târgul săptămânal avea loc sâmbăta. Toate aceste mari târguri de mărfuri, cereale şi vite, luaseră un avânt puternic. După un tarif de

[185] Nicolae Iorga, *Scrisori şi inscripții ardelene*, vol. II, Bucureşti, 1906, pp. 103, 109 *(n. a.).*
[186] *Istoria României*, vol. IV, 1964, p. 413 *(n. a.).*
[187] Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc, epoca mai nouă*, Bucureşti, 1937, p. 15 *(n. a.).*
[188] *Ibidem*, p. 10 *(n. a.).*

vămuire din anul 1855, aflăm că luau parte la târgurile Devei negustori cu şatre mari din Viena, Pesta, Arad şi Cluj, apoi slovaci (numiți şi toți) cu pânzeturi şi textile din Boemia, precum şi turtari, cojocari şi pantofari din Sibiu şi Orăştie. De asemenea, erau prezenți în aceste târguri opincari, tăbăcari, pălărieri, piuari, săpunari, lumânărari, brânzari, măcelari şi brutari din toate părțile mureşene, de pe Criş şi din Moțime, precum şi din Haţeg, Dobra şi Banat. Mai veneau moți sau țărani cu scânduri, grinzi, prăştilă (şindrilă), buți, căzi, roate, loitre în care sau în căruțe, apoi erau mulți olari, ciubărari şi de cei cu țesturi pentru copt pâine în ele. Se găseau în târguri multe țesături țărăneşti din lână ca: pături, cergi, pănură şi şubă sau pânzeturi şi dantelărie.

Se vindea multă carne şi cârnățărie, fripte în aer liber, care se mâncau cu pâine proaspătă şi băutură la acele târguri, locuri în care se adunau țăranii şi aveau ocazii de petreceri. Locul de tăiere şi belitoarea erau chiar lângă Piață, în ulița „Apa dinăuntru", azi strada Libertății unde stăteau şi măcelarii cu butucii lor de tăiat carnea.

Venea mulțime mare din jur şi din depărtări la târgurile Devei. Se vedeau oameni pedeştri sau călări cu marfă în spinare sau pe cai, în teligi cu două roate, în care sau căruțe cu patru roți. Soseau meşteşugarii sau negustorii din depărtări în căruțe mari pline cu marfă şi şatre demontabile. Piața şi ulițele vecine erau pline şi înghesuite cu mărfuri în şatre, tarabe şi pe jos. Se adunau multe care şi căruțe trase de boi, vaci sau cai printre care abia se mai putea mişca o mulțime mare de țărani, târgoveți, bărbați şi femei ş.a.

Târgul de porci se ținea pe un loc separat, la capătul străzii Berăria Veche, azi strada Coşbuc, unde se află acum sediul pompierilor, iar în continuare, pe unde este fabrica de conserve şi pe câmp, până la vechea arenă sportivă din strada Zamfirescu, se ținea târgul de vite, oi, cai, oi şi capre, precum şi cel de nutrețuri, adică fân, paie etc. Pe atunci exista un drum în aceste târguri care pornea de la moara oraşului şi mergea pe lângă canalul Cerna până în strada Zamfirescu.

După aceste târguri oraşul rămânea plin de murdărie, gunoaie şi bălegare care se curățau din piață dar nu şi de pe străzile mărginaşe. Între calamitățile suferite de comerț, este amintit un mare incendiu la Deva în anul 1756, când au ars prăvăliile armenilor din piață, împreună cu alte case. De comerț era legată şi cărăuşia care în această perioadă luase o mai bună dezvoltare, iar amândouă au făcut necesară înființarea a numeroase hanuri, birturi şi cârciumi în târguri şi la răscruci de drumuri. Toate acestea se dezvoltaseră bine în Deva, dar ele formau monopolul domeniului Cetății. Amintim dintre

ele: Hanul cel Mare orăşenesc, cu mari grajduri, magazii, curte şi grădină, pe locul actualului Hotel Bulevard care cuprindea strada Karl Marx (azi, Octavian Goga – *n. red.*) şi toate casele din partea dreaptă până în strada Decebal (azi, Andrei Şaguna – *n. red.*) unde încă exista o intrare, apoi Birtul cu grinzi, pe locul autogării din strada Horia şi a depozitului de fier vechi; Birtul Ţigănime, Birtul din şvabi, Birtul Hungaria în colţul străzii Decebal cu strada Lenin (Andrei Şaguna cu Iuliu Maniu – *n. red.*), Birtul Veneţia din strada Eminescu şi Birtul Mureşului din Cartierul Greci ş.a. În afara oraşului, era birtul Jepilor aşezat la marginea drumului, aproape de izvorul Decebal. Despre numărul mare al cârciumilor din Deva ne aminteşte călătorul turc Evlia Celebi care trecuse pe aici în 1664. Au rămas cunoscute cârciuma Foris din strada Eminescu, cârciuma Steaua de pe locul actualului spital unificat, cârciuma Gării şi cea mai faimoasă, vestită prin scandaluri şi bătăi, cârciuma „Rotunda" de pe actuala stradă Mihai Viteazul precum şi multe altele.

Industria

O slabă activitate industrială în Deva găsim legată de mina de aramă, cariera de piatră şi fabrica de bere.

Nu ştim cine şi când a început prima exploatare a aramei în Deva. Tradiţia populară a vorbit despre unele exploatări romane de aici, păstrând chiar numirea de Baia romană, cât şi despre vechi exploatări medievale. Cert este că, în timpul dominaţiei austriece, stăpânirea a favorizat exploatarea metalelor în Transilvania. Astfel, s-a spus că între 1710 şi 1720 generalul Steinville, guvernator militar, devenit stăpân al Cetăţii şi Domeniului Deva, ar fi pus în exploatare mina de aici. Din punct de vedere documentar se ştie însă că mina a fost cunoscută la 1767 de Iosif Pock şeful minelor de aur din Toplița care spunea că aceasta a existat cu mult înainte. De altfel se aminteşte că în 1766 mina a fost deschisă de negustorul armean Albert Grigorie[189]. O descriere a minei de aramă din Deva ne-a lăsat-o inginerul german Ignaz von Born care o văzuse şi o cercetase în 1770[190]. Acesta susţine că mina a fost deschisă cu mulţi ani mai înainte, dar că s-a făcut o exploatare sălbatică şi în deal au apărut o mulţime de găuri ca de iepuri. Born mai scrie că localnicii au multe speranţe, dar mina este săracă în aramă. Ea are şi foarte puţin aur şi argint, dar instalaţii slabe şi nu dispune

[189] Issekutz Antal, *Adatok Déva XVIII-ik századi történetéhez* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XIII, Deva, 1902, p. 83 *(n. a.)*.

[190] Nicolae Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, vol. XII, partea I, Bucureşti, 1906, p. 244 *(n. a.)*.

de topitorie, fiind nevoie ca minereul să fie dus la topitoria din Certej. În secolul XIX statul cedează minele la particulari. Astfel, în 1840 ele erau exploatate de „Societatea Minieră Rusca" ce instalase chiar şteampuri cu abur pe lângă canalul Cerna, sub locul numit „Hula Paiului" dar ea încetă din cauza evenimentelor revoluţionare din 1848 petrecute aici. Urmele acelor instalaţii se mai vedeau încă pe la începutul secolului XX. Ulterior se schimbă mai mulţi proprietari, dar nu se fac exploatări serioase.

O altă mică industrie se făcea în străvechea Carieră Petroasa care dădea piatra de andezit de bună calitate, folosită în construcţii şi pavaj.

Au mai existat în Deva două fabrici de bere situate în jurul sediului pompierilor şi care formau proprietatea domeniului. De la acestea a rămas numirea populară a străzilor Berăria veche (azi Coşbuc) şi Berăria nouă (azi Kogălniceanu).

Învăţământ şi cultură

O dezvoltare mai bună a învăţământului şi a culturii în perioada austriacă nu se cunoaşte la Deva. Vechiul gimnaziu reformat înfiinţat în secolul XVI a continuat să funcţioneze până la 1744, când a fost închis de către stăpânirea catolică. A existat şi o şcoală primară românească pe lângă biserica veche din strada Călugăreni, biserică datând din secolul XVII. Despre existenţa acestei şcoli în secolul XVIII, avem ca dovadă reclamaţia dascălului Iafet[191], care se plângea despre protopopul Devei, Mihailu, că nu i-a plătit tot pentru şcoala din Deva, iar despre acesta se ştie că era protopop în anul 1766. Despre şcoala română din Deva, ai cărei învăţători se cunosc începând cu anul 1845, se ştie că avea o preocupare mai deosebită, deoarece în ea se învăţa limba română, germană şi maghiară. Exista preocuparea de a ţine patru învăţători. A mai luat naştere o şcoală primară catolică la începutul secolului XVIII, odată cu întemeierea oraşului bulgar şi pe lângă Mănăstirea Franciscană a acestora, şcoală care a continuat să existe pe toată durata stăpânirii austriece.

Despre începutul unei activităţi culturale la Deva se pomeneşte abia de prin mijlocul secolului XIX. Astfel, în anul 1842 se înfiinţează Casina Naţională din Deva care era un local de cultură şi petreceri, având o mică bibliotecă şi o cafenea unde se citeau ziare, se purtau discuţii pe teme social-culturale, se consumau băuturi şi se juca cărţi. Localul era însă destinat

[191] Nicolae Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, vol. XII, partea II, Bucureşti, 1906, pp. 86-88 *(n. a.)*.

numai nobilimii şi burgheziei. Avea o clădire proprie construită în 1847, mai mică şi numai cu parter care acum formează clădirea restaurantului Mureş din Piaţa Unirii[192] (Bachus şi Cercul Militar – *n. red.*).

Privitor la începuturile unor activităţi teatrale la Deva, nu se ştie nimic. Probabil însă că pe la sfârşitul secolului XVIII, trupe de actori ambulanţi care cutreierau prin Transilvania să se fi abătut pe aici. De asemenea, poate că din trupele stabile ardelene germane sau maghiare din prima jumătate a secolului XIX, unele să fi dat reprezentaţii şi în Deva.

Preocupări locale de activitate teatrală se constată abia din 1862, când exista, fără să ştim când, „Societatea artiştilor amatori din Deva", care dădea mai multe reprezentaţii, dar care era supravegheată pentru a nu fi subversivă. Importanţa activităţii acesteia rezultă şi din faptul că, în vara anului 1862, ea dăduse trei reprezentaţii în folos obştesc şi una pentru procurare de costume actorilor.

Sanitare

Despre unele activităţi din domeniul medico-sanitar în Deva, abia avem unele date începând din secolul XVIII.

Documentar, se ştie că primul medic cunoscut în Deva a fost George Tallar, care a servit în regimentele din Deva şi Banat începând din anul 1724 şi poate până în anul 1756. Se cunoaşte că el a scris o carte, tipărită la Viena în 1784, în care a descris credinţa ţăranilor români despre vampiri şi moroi, observările sală ştiinţifice şi rezultatele autopsiilor făcute pe cadavrul acestora[193].

Din secolul XVIII, se mai cunosc medici în Deva: Bruz Laszló care studiase medicina la Viena şi publicase două lucrări ştiinţifice tipărite, una la Viena în anul 1775, despre medicină şi alta la Cluj în 1781, despre farmacie; Ostrovits Iozeph care la 1875 face un raport de inspecţie asupra farmaciei din Deva şi Gyarmati Samuel, amintit pe la 1790 ca medic primar, care, având înclinaţii literare, a scris o lucrare teatrală[194]. Din secolul XIX ne sunt cunoscuţi ca medici în Deva: Gecse Beniamin, prin 1807, Fodor Andrei, între 1828 şi 1853 şi Spanyk Iosif, între 1807 şi 1890[195].

---

[192] László Zsigmond, *A dévai Nemzeti Kaszino monográfiája*, Deva, 1911 *(n. a.)*.

[193] Andrei Veress, *Bibliografia română-ungară*, pp. 30-32 *(n. a.)*.

[194] Gróf Kúun Géza, *Társulatunk előzményei és előjelei* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, X, Deva, 1899, p. 115; vol. XI, Deva, 1900, p. 70 *(n. a.)*.

[195] Gróf Kuun Géza, *Elnöki megnyitó beszéd* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, vol. VII, Cluj, 1893, p. 9; vol. XXI, Deva, 1914, pp. 18-59 *(n. a.)*.

Despre prima farmacie din Deva se ştie că s-a înfiinţat în anul 1772 de către Buz Ludovic, ca farmacie particulară în casa situată pe strada dr. Petru Groza nr. 14 (astăzi Bd. 1 Decembrie – *n. red.*). Era o casă veche de mai bine de 200 de ani, căreia la 1850 i s-a ridicat un etaj şi la 1913 s-au înlăturat treptele de la intrare. Această primă farmacie a continuat să existe tot aici până în 1965 când a fost mutată în strada Victoriei, între blocuri. Incinta ei funcţiona şi ca loc de întâlnire a fruntaşilor localnici, mai ales că farmaciştii preparau şi le vindeau acestora o băutură înviorătoare numită *aqua carminativa regia*. Această băutură poreclită şi „sânge a 7 fraţi" se vindea ca un medicament. La astfel de întâlniri, un scaun rezervat îl avea Nopcsa Vasile, comite suprem al Comitatului Hunedoara până la Revoluţia din 1848. Despre acesta, care era român de origine de lângă Haţeg, se lansau zvonuri că el ar fi fost personajul principal numit „Faţa Neagră" după care scriitorul maghiar Jókai Mór s-a inspirat când a scris romanul său „Sărmanii bogaţi" în care se vorbeşte despre un nobil plin de ranguri şi averi dar care noaptea devenea un vestit cap de bandiţi, mascat în negru. După tradiţia locală, se credea că în pivniţele acestei farmacii se producea şi praf de puşcă şi de tun pentru revoluţionarii maghiari din 1848. Se poate ca mai înainte de aceasta să fi existat în Deva şi o farmacie militară, ştiut fiind că în zonă staţionau şi treceau diferite unităţi militare pentru care în 1724 exista şi un medic militar.

Privitor la înfiinţarea şi existenţa unor spitale în Deva se ştie puţin. Se pare că ar fi existat unul militar pe la începutul secolului XVIII, atunci când se afla aici şi medicul militar Tallar. Un alt spital militar ar fi existat şi prin secolul XIX în clădirea *Parva Curia* (Curtea mică), cea mai veche clădire din complexul Şcolii pedagogice. Se mai ştia despre o infirmerie militară datând şi ea de prin secolul XVIII, într-o clădire-turn situată în curtea vechilor cazărmi din „şanţ" şi care s-a păstrat până în 1960, când s-a demolat odată cu amenajarea noului parc. A trebuit, desigur, să existe şi un spital civil, deoarece am văzut că existau medici civili la Deva în secolele XVIII şi XIX. Se cunoaşte doar localul unuia situat în casa din colţul străzilor Călugăreni şi Eminescu, construcţie datând din 1854, după cum arată şi inscripţia de pe frontispiciu, casă în care a funcţionat un timp un azil de bătrâni.

Între epidemiile ce au bântuit Deva, documentele vremii au consemnat ciuma din anul 1711-1719, curând după revoluţia lui Rákoczi[196], apoi

[196] Răscoala antihabsburgică din Ungaria şi Transilvania (1703-1711) condusă de Francisc Rákoczi al II-lea, principe al Transilvaniei în perioada 1704-1711 (*n.red.*).

epidemia din 1738-1740, când au murit 30 de persoane dintre bulgari precum şi ciuma din 1770-1771. Se mai cunoaşte apoi holera din anul 1831, când a fost constituit un cordon sanitar pe granița Banatului şi s-a interzis circulația pe locurile contaminate, sub grele pedepse în caz de încălcare.

Despre iluminat nu putea fi vorba în timpurile străvechi la Deva. Majoritatea populației umbla noaptea pe lună sau pe întuneric căci foarte puțini puteau să-şi lumineze calea cu facle, opaițe de ulei sau alte grăsimi şi lumânări de ceară ori seu. Abia către sfârşitul secolului XVIII apar primele felinare primitive din tinichea cu geamuri din băşică de porc în care ardeau lumânări de seu şi abia pe la începutul secolului XIX felinarele se perfecționează prin introducerea feştilelor cu ulei. Toate se aprindeau prin focul vetrei de acasă, care ardea veşnic sau era păstrat sub cenuşă ori cremene căci chibriturile apar numai pe la mijlocul secolului XIX.

Transporturi

Din cele mai vechi timpuri se făceau şi la Deva transporturi cu tracțiune animală, dar mijloacele de transport erau primitive. Tăliga cu două roți, carul cu patru roți tras de vite, căruțe cu cai şi caii de călărit formau singurele mijloace de transport. Pe ulițele desfundate, străzi nepietruite şi drumuri stricate, nici nu se puteau dezvolta transporturi bune. Poştalioanele sau delejanțurile (diligențele – *n. red.*) existau ca mijloace de transport în comun cu multe veacuri în urmă şi circulau pe „drumul țării" care trecea prin Deva, pe traseul Viena – Timişoara – Braşov. O stație de poştalioane şi un han mare au existat şi în Deva pe acest traseu.

De asemenea, din vremuri străvechi, se făceau transporturi pe Mureş în corăbii şi plute, ducând mai ales sare şi lemn. Interesul pentru astfel de transporturi ajunsese atât de mare încât un inginer din Viena oferea la 1845 conducerii comitatului din Deva să introducă vapoarşe cu aburi pe Mureş, în schimbul unui monopol pe 15 ani. Deşi oferta a fost acceptată, ea totuşi nu s-a înfăptuit[197].

În această perioadă s-a observat şi la comunicațiile poştale un început de organizare. Poşta, care desigur luase naştere odată cu vechile linii de poştalioane, a avut o dezvoltare mai bună atunci când circulau organizat poştalioanele Viena – Timişoara – Braşov. La început, pe scrisori nu se aplicau mărci poştale deoarece acestea au apărut târziu în Austria.

[197] Bátori Ármin, *Népszámlálási adatok az 1787-1845-ik évekböl* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XI, Deva, 1900, p. 77 *(n. a.).*

Telegraful s-a introdus la Deva în 1854, odată cu construirea liniei telegrafice Timişoara – Braşov, linie care avea legătură directă cu Viena[198]. (...)

4. EPOCA DUALISMULUI AUSTRO-UNGAR, 1867 – 1918

Se ştie că în timpul absolutismului austriac, burghezia trădase idealurile Revoluţiei din 1848, iar nobilimea maghiară se împacă cu habsburgii şi se asociază cu burghezia austriacă. În astfel de împrejurări, la Cluj, o dietă[199] pe care românii nu o recunoşteau votează la 1865 unirea Ungariei cu Transilvania, contrar voinţei acesteia.

Se instaurează astfel aşa-numita perioadă a dualismului austro-ungar. În aceste condiţii, se iau măsuri antipopulare, dar se favorizează dezvoltarea economică, se încurajează capitalul autohton, relaţiile feudale intrând într-un evident declin. Ungaria devine o mică Californie mică unde se pot găsi surse de îmbogăţire uşoară şi rapidă pentru noile investiţii.

Ca urmare a noului sistem constituţional, se reînfiinţează comitatele, între care şi Hunedoara, având capitala în Deva, sediul administrativ fiind instalat în vechea clădire ce purta numele Curtea Mică (*Parva Curia*). Noul comite suprem, Vasile Nopcsa, vrea să organizeze administraţia şi convoacă o conferinţă la Deva, cu participarea a 60 de români şi 60 de maghiari. Dar tema folosirii limbii române şi în administraţie produce o mare agitaţie şi tensiuni politice, deoarece ungurii se opun şi terorizează. Ca urmare, românii refuză să recunoască noul regim şi se retrag în pasivitate.

Un şovinism maghiar puternic şi orgolios cuprinde acum nobilimea şi moşierii scăpătaţi. Aceştia voiau să trăiască numai din funcţii gras plătite, formând o întreagă categorie socială numită „gentry". Deva ajunge un oraş specific al acestei categorii, purtând chiar epitetul de „oraşul gentrilor"[200]. Asimilarea forţată a naţionalităţilor devine idealul permanent al statului maghiar. Dar această politică nedreaptă şi nedemocrată îi înstrăinează total

---

198 *Istoria României*, vol. IV, p. 418 *(n. a.)*.

199 În august 1865, a fost emis decretul imperial privind închiderea Dietei Transilvaniei de la Sibiu şi anularea legislaţiei emise de aceasta în perioada 1863-1864, convocându-se o nouă dietă în 7 noiembrie. Această Dietă a votat încorporarea Transilvaniei la Ungaria la 24 noiembrie/6 decembrie. În felul acesta, autonomia principatului a fost desfiinţată, problemele privitoare la acest ţinut urmând să fie hotărâte de către Dieta de la Budapesta (*n.red.*).

200 Victor Cheresteşiu, C. Bodea ş.a., *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, Bucureşti, 1961, pp. 243, 249 *(n. a.)*.

pe români, care în toată această epocă vor dori şi vor lupta pentru independenţa Transilvaniei şi pentru unirea ei cu România.

De toate aceste împrejurări politico-sociale se resimte şi viaţa localităţii noastre. Au loc în Deva diferite adunări de protest ale românilor, cum a fost cea din 1883 contra maghiarizării şcolilor ş.a[201]. Multe procese pornite contra românilor pentru sentimentele lor naţionale au fost judecate la Tribunalul din Deva şi ele agitau viaţa locală prilejuind manifestaţii de simpatie. Amintim doar procesul contra învăţătorilor din Dobra – Toma Neamţu şi Iacob German pentru că au dus copiii la un maial purtând drapel tricolor; cel contra doamnei Anuţa Vlad din Orăştie pentru portul tricolorului, precum şi cel contra studenţilor clujeni Ion Scurtu, Gheorghe Novacovici şi Coriolan Ster, pentru că în 31 decembrie 1899 au depus pe mormântul lui Avram Iancu din Ţebea, o cunună cu panglică tricoloră şi cu inscripţia „Lui Avram Iancu. Tinerimea română. Dormi în pace, noi veghem". Între apărătorii acestor procese s-au remarcat avocaţii George Secula (1839-1884), cel care a rostit discursul funebru la moartea lui Avram Iancu, Iosif Hodoş (1829-1880) fostul comite suprem al Zarandului şi Francisc Hossu-Longin (1847-1935) care a luat parte ca apărător principal în procesul Memorandului ţinut la Cluj în 1894[202].

Cu toate luptele neîntrerupte duse în această epocă pe teren naţional, politic şi social, viaţa economică şi socială cunoaşte totuşi un început în Deva, în ultimele trei decenii ale secolului XIX şi până la izbucnirea Primului Război Mondial fiind puse bazele unei transformări urbanistice. În această perioadă, burghezia dobândeşte un rol conducător. Faţa localităţii se schimbă şi, dintr-un târguşor cu aspecte rustice, ajunge un orăşel mic, puţin mai urbanizat dar căruia îi lipseau încă foarte multe. Iată realizările acestei epoci: se construieşte calea ferată, se înfiinţează câteva şcoli, se înregistrează un progres cultural, se construiesc două biserici noi, se înfiinţează două noi cartiere, se pavează şi se pietruiesc străzile centrale, se face electrificarea oraşului, se dezvoltă meseriile şi comerţul, industria, iar la sfârşitul acestei epoci se trăiesc evenimentele emoţionante ale Primului Război Mondial.

Desigur, primul factor al dezvoltării Devei în această vreme îl constituie construcţia căii ferate Arad – Alba Iulia. Noua cale ferată s-a construit pe acelaşi traseu pe care merge şi azi. Ea a tăiat cartierul „Greci" şi o parte din cel numit „Partea corăbierilor", trecând pe la marginea oraşului. Gara a fost

[201] *Ibidem*, p. 254 *(n. a.)*.
[202] *Procesul Memorandului românilor din Transilvania. Acte şi date*, 2 vol., Cluj, 1932 *(n. a.)*.

aşezată nu departe de centrul urbei, pe locul unde e şi acum. În septembrie 1868 apare în Deva, venind de la Arad, primul tren cu o locomotivă condusă de mecanicul Martin Gross. Astfel, după 43 de ani de la prima cale ferată din lume, deschisă în Anglia la 1825, a trecut şi prin Deva întâia oară un tren tras de o locomotivă cu aburi. Evenimentul a produs o senzaţie nemaipomenită. Ţăranii şi târgoveţii vedeau în „carul cu foc" o minune drăcească, iar domnii se minunau şi nu puteau pricepe cum „fuge fără să fie tras sau împins de ceva". Puterea cazanelor cu aburi nu era încă înţeleasă de lume şi apariţia trenului, cu atât mai puţin.

Construirea primei căi ferate în Transilvania, pe Valea Mureşului, a fost o preocupare apărută imediat după Revoluţia din 1848. Marii bancheri din Viena, fraţii Rotschild, apoi Societatea braşoveană de mine şi furnale, Exploatarea cărbunelui din Valea Jiului şi o societate engleză se interesau de această mare lucrare încă de prin anul 1861. În februarie 1865 Societatea de Mine şi Furnale din Braşov primeşte de la stat autorizaţia de proiectare şi construire a liniei Arad – Alba Iulia şi Simeria – Petroşani, împreună cu o concesionare a exploatării sub denumirea de „Prima Cale Ferată Transilvană". Lucrările căii ferate Arad – Alba- Iulia au fost terminate în toamna lui 1868, dar din cauza unor ploi mari deschiderea circulaţiei s-a făcut numai la 22 decembrie 1868, iar a liniei Simeria – Petroşani la 28 august 1870[203]. Pentru deservirea acestor căi ferate s-a proiectat construirea unui atelier de reparaţii şi a unui depou de locomotive la Deva. Dar nobilimea şi vârfurile burgheziei locale s-au opus din stupide consideraţii de linişte şi curăţenie. Nu le plăcea acestora ca în „oraşul gentrilor" să apară fumul şi muncitorul cu haina murdară şi ruptă. Din cauza acestor nenorocite împrejurări şi mentalităţi, atelierul şi depoul au fost construite la 1866-1867 pe câmpul din hotarul satelor Simeria Veche, Biscaria şi Seuleşti, unde câţiva moşieri şi-au vândut scump terenurile pe care s-au amplasat noile construcţii feroviare. În jurul acestui atelier, depou şi al gării, a luat apoi naştere o nouă localitate numită la început „Colonia Simeria", iar mai târziu comună cu 1485 locuitori în 1890 şi cu 4250 în 1911, acum fiind oraş cu peste 10 000 de locuitori. Aşa s-a făcut că, din mândria şi prostia unora, Deva a pierdut ocazia de a deveni un centru de ateliere feroviare şi nod important de cale ferată, fapt ce i-ar fi adus perspective nebănuite de dezvoltare industrială şi citadină. Trecerea acestor căi ferate în exploatarea statului ungar s-a produs abia în 1884. Gara Deva, construcţie cu etaj, există şi ea din 1868, dar a suferit mai multe reparaţii din care cea mai radicală s-a

[203] Sabin Jula, *Monografia comunei şi şcoalei Simeria-Hunedoara*, Tg. Jiu, 1935, pp. 5-9 *(n. a.).*

făcut în 1959 când sălile au fost pardosite cu mozaic, iar pereții garnisiți cu plăci de travertin. Atât peronul, cât şi piațeta din spatele gării oferă frumoasă privelişte asupra dealurilor din jur.

Legat de construcția acestor căi ferate, a rămas până astăzi o vorbă provincială „baraber" auzită prin acest ținut, dar mai ales localizată în Valea Jiului. Ea redă denumirea unui om decăzut şi certat cu morala socială. Iată cum se explică formarea, formularea şi înțelesul acestei expresii curioase. Pentru lucrările acestei căi ferate au fost aduşi multe sute de lucrători din pusta ungară care lucrau cu lopata şi roaba la terasamente. Toți purtau denumirea germană de „Bahnarbeiter", adică lucrător la calea ferată, deoarece atunci la aceste lucrări se folosea numai limba germană. Departe de familii şi de locurile natale, aceştia duceau o viață grea şi chinuită. Munca istovitoare şi hrana slabă îi făceau să-şi astâmpere necazurile în băutură, dând naştere la multe scandaluri şi bătăi cu populația locală şi mai ales cu ciobanii jieni, porecliți „momârlani". La auzul repetat al numirii acestora de „Bahnarbeiter", folosit de anchetatori, țăranii băştinaşi nu au putut reține cuvântul decât deformat, sub forma de „baraber". Dar odată cu deformarea expresiei, aceştia i-au dat şi un înțeles peiorativ, atribuindu-l acelora care se comportau ca elemente declasate, zurbagii şi scandalagii. Aşa s-a făcut că până astăzi, în vorbirea curentă de pe aici, s-a păstrat expresia de „baraber" ca epitet dat oamenilor certați cu bunele moravuri şi conduita socială, folosit şi la feminin sub numele de „barabină".

Dacă împărțirea medievală a târgului în străvechile vetre dispăruse, ele totuşi se păstrează încă în graiul localnicilor şi în această epocă. Toți ştiau şi întrebuințau numirile vechilor cartiere de Greci, Pe vale, Partea corăbierilor (Heiuş), Svabi şi Pământul olarilor. Dispăruse doar denumirea de oraşul vechi şi oraşul nou, pentru care cei din alte cartiere ziceau totuşi oraş.

Ca mărime, suprafața localității creşte în această epocă cu două noi vetre: Colonia ceangăilor şi un mic cartier zis „Casele popilor".

Cartierul ceangăilor se ştie că a luat naştere spre sfârşitul secolului XIX, de-a lungul drumului țării, azi strada 23 August (Bd. 22 Decembrie – *n. red.*) şi unele străzi laterale şi începe de la pârâul ce coboară prin strada Liliacului şi Zamfirescu, ținând până aproape de locul numit barieră, acolo unde se desface drumul către satul Archia. Noul cartier era mult distanțat de oraş, deoarece terenul până aproape de spital era câmp neconstruit. Formarea acestui cartier[204] a început în anii1888-1892 când statul ungar a colonizat 54 de familii de ceangăi din Bucovina compuse în total din 288 de

[204] László János, *A Bukovinai magyarság története, 1762-1914*, - manuscris, Deva, 1939 *(n. a.).*

persoane. Dintre acestea, 248 veneau din satul Măneuți (Andrásfalva), iar restul din satele Tibeni (Istensegits) şi Dorneşti (Hadikfalva). Toți aceştia au format prima colonie pe care şi azi bătrânii o numesc Colonia veche. S-a făcut, apoi, a doua colonizare în anul 1910, fiind aduse atunci 72 de familii cu totalul de 393 de persoane, veniți toți din satele Tibeni, Dorneşti şi Tolova (Józseffalva) şi care au fost aşezați lângă prima vatră de colonizare, primind numirea de Colonia nouă. Coloniştii au primit case gospodăreşti cu grădini şi teren agricol al căror preț s-a plătit în 50 de ani. În decembrie 1917 au mai venit în Deva încă vreo 280 de persoane, ceangăi din Bucovina, refugiați din cauza frontului ce ajunsese acolo în Primul Război Mondial. O parte din ei au rămas definitiv în Deva.

Din trecutul acestor colonişti se ştie că sub numele de ceangăi sunt recunoscute micile grupuri de unguri care trăiau împrăştiați prin Moldova şi Bucovina încă pe la începutul secolului XVIII şi poate chiar mai înainte. Ceangăii sunt unguri ca sentimente, limbă şi conştiință având origine secuiască, de unde au emigrat în grupuri răzlețe întâi în Moldova, pe Valea Siretului, apoi de aici în Bucovina pe râul Suceava, aproape de oraşul Rădăuți. Într-adevăr, s-au produs astfel de emigrări secuieşti din cauza unor crunte exploatări de către nobili, a înrolării forțate în regimentele de grăniceri şi a răscoalelor suprimate sângeros la 1764 de generalul Bucow. Traiul îndelungat în izolare a grupului mare al ungurilor a făcut ca aceşti emigranți să rămână cu unele elemente specifice în port, în obiceiuri şi cu un accent deosebit în grai, ba le-a dat şi numirea de „ceangăi", cuvânt care ar însemna călător, adică drumeț. Şi este adevărat că ocupația lor principală era cărăuşia şi deplasarea la munci agricole în Moldova. Cum însă, în aceste permanente drumeții cu căruțele, toți aveau clopoței la gâtul cailor, care în ungureşte se cheamă „csengö" le-a rămas porecla de ceangău. Dintre ceangăii aduşi în Deva, unii au emigrat în America, mai mulți în Ungaria şi câțiva în Diosig-Bihor, între 1918 şi1940.

Numărul ceangăilor cunoscuți în Bucovina a fost la 1786 de 2.678 de suflete, la 1880 de 9.887, la 1910 de 11.860, la 1920 de 13.827 iar la 1913 de 15.650 de suflete. În județul Hunedoara s-au mai făcut şi alte colonizări de ceangăi. Astfel, la 1892, în oraşul Hunedoara au fost aduse 19 familii cu 55 copii, toți din satul Dorneşti, apoi la 1910 au fost colonizați în Streisângiorgiu, 52 familii cu 157 copii, iar la Cristur, tot în acel an, 110 familii cu 403 copii, toți din satele Măneuți, Tibeni şi Tolova[205].

[205] *Ibidem (n. a.).*

Un alt cartier mic s-a format în 1910[206], pe un teren mare situat între Biserica catolică din Greci şi Birtul Coroana, teren cumpărat de această biserică şi parcelat în vreo 40 de locuri de casă, deschizându-se trei stradele pe care s-au construit case şi cărora li s-a zis „casele popilor”. S-a completat astfel golul ce despărţea oraşul de cartierul Greci şi s-a dat un nou aspect urbei în această parte.

Aspectul edilitar al oraşului se îmbogăţeşte în această perioadă cu două biserici, una ortodoxă, cealaltă reformată.

Prima este biserica catedrală română. Construcţia acesteia se datorează proiectelor din 1860 ale episcopului Şaguna de a înfiinţa o episcopie şi un liceu românesc la Deva, planuri care nu au fost aprobate de stăpânire odată cu reînfiinţarea Mitropoliei românilor ortodocşi în 1864. Dar totuşi, de pe urma acestor planuri a rămas un câştig edilitar pentru oraş, s-a ridicat acea biserică în 1861-1873 într-o mare şi frumoasă grădină situată pe strada Avram Iancu. Noua biserică era mare, dar cu un turn foarte mic şi nepotrivit, şi cu interiorul rămas în roşu. Biserica avea clopote de prin secolul XVII aduse de la biserica veche demolată, clopote ridicate în 1916 de către armata austro-ungară pentru fabricarea de tunuri.

A doua este biserica reformată. Construită în anii 1908-1910, ea a fost aşezată pe un loc mai spre deal decât fosta Biserică Străveche demolată, cu al cărui teren, inclusiv cimitirul, a fost mărită suprafaţa pieţei. Această biserică, bine construită, având un turn înalt cu ceas, de unde se deschidea o frumoasă perspectivă, a îmbunătăţit şi ea aspectul oraşului. Despre această biserică se menţionează că în ea au fost instalate trei clopote cu valoare istorică, aduse din străvechea biserică demolată. Clopotul cel mare era din 1536, cel mijlociu fusese dăruit de principele Gheorghe Rákoczi I (1630-1648) la 1647, conform inscripţiei de pe el, iar clopotul mic avea o vechime mare fiind probabil din epoca în care biserica demolată era catolică, dar înainte de 1574. Nu avea înscris anul, ci numai trei cruci roşii cu patru figuri mitologice de femei cu o coadă în formă de peşte şi cu o inscripţie enigmatică în litere gotice, care nu a putut fi descifrată. Toate au fost ridicate de statul austro-ungar în 1916 şi topite pentru fabricarea de tunuri[207]. În noua construcţie, au fost fixate în zid şi câteva pietre funerare rămase de la străvechea biserică. Din una rezultă că la 1590 a fost îngropată în biserică Sofia, soţia lui Geszthy Ivan[208], comandantul Cetăţii Deva; din

[206] *Hunyad*, Deva, 1910 *(n. a.)*.

[207] Nagy József, *A dévai református templom rövid története*, Cluj, 1935 (*n. a.*).

[208] În realitate, Geszthy Ferenc şi soţia lui, Horváth Anna (*n.red.*).

alta, că la 1554 au fost îngropaţi aici soţia vicevoievodului Dobo cu un copil, morţi de ciumă, iar din a treia, că la 1579 a fost îngropat aici episcopul reformat Tordai Sandor Andrei, fost preot al Devei.

O altă contribuţie la dezvoltarea oraşului o aduce deschiderea unui număr de şcoli medii şi primare. Astfel, se înfiinţează în al optulea deceniu al secolului XIX: Şcoala pedagogică, Liceul real, Şcoala civilă de fete, Şcoala inferioară industrială şi Şcoala primară de stat, pe lângă cele confesionale existente. Prezenţa şi activitatea corpului didactic de la aceste şcoli, precum şi numărul din ce în ce mai mare al elevilor la aceste şcoli fac să apară în localitate şi unele preocupări mai intelectuale care toate, treptat, schimbă atmosfera rustică într-una de târguşor.

Dar ceea ce schimbă mult aspectul edilitar al Devei este construcţia mai multor clădiri publice mari şi solide care durează şi se folosesc şi azi. Astfel sunt: Liceul de băieţi construit în 1880, Şcoala pedagogică, corpurile din curte la 1882 şi 1892, Şcoala industrială din Ceangăi la 1883, Palatul Prefecturii la 1890, Spitalul la 1895 şi Palatul Justiţiei la 1899. S-a construit şi o nouă primărie la 1886 pe locul actual achiziţionat de Domeniul Fiscal în schimbul caselor ce formau temniţa din Greci. Despre vechiul local al Primăriei se spunea că şi dacă ar fi fost închisoare trebuia închisă din motive sanitare.

La progresul edilitar a contribuit mult şi construcţia unor case particulare din zid şi cărămidă, acoperite cu ţiglă, având stilul caselor burgheze de formă lunguiaţă sau triunghiulară dintre care multe există şi azi. De asemenea casele coloniştilor ceangăi au fost construite destul de aspectuos, fiind uniforme şi lunguiețe, cu un coridor în faţă, în care se putea intra pe o portiţă şi din stradă. Era tipul caselor de gospodării rurale din pustă.

O înfăţişare mai bună câştigă oraşul în ultimele două decenii ale secolului XIX şi prin îngrijirea străzilor centrale. Se pavează acum trotuarele pieţei şi ale străzilor principale cu lespezi de piatră bine cioplită, se pavează străzile cu piatră spartă, formându-se şanţuri de scurgere a pâraielor, iar strada Lenin şi drumul Hărăului, cu piatră cubică, până la gară. Tot în aceste vremuri, se aliniază în 1891 strada zisă Apa dinăuntru cu strada Apei (actuala stradă Libertăţii cu strada Lenin – Iuliu Maniu după 1989 – *n. red.*) şi se demolează zidul străvechi ce înconjura biserica reformată şi cimitirul ei, mărindu-se astfel suprafaţa pieţei şi a străzii. Cu această ocazie, s-a găsit o criptă a familiei Barcsay cu opt sicrie, datând din 1708-1785. S-a construit, la 1889, tunelul de 18-20 m, sub stâncă, în Dealul Cetăţii. S-a

propus atunci şi deschiderea străzii Apei în continuare până la Gară, dar lucrarea nu s-a mai făcut.

Totuşi, pentru a ilustra aspectul general-edilitar al Devei şi slaba sa dezvoltare în acea epocă, facem o mică descriere a vetrei oraşului şi a aspectului ei edilitar, bazaţi pe harta cărţii funduare din 1871, pe unele asemănări din 1873 şi pe tradiţia locală.

Sub poalele Dealului Cetăţii se găsea vechea clădire *Magna Curia*, cu multe construcţii gospodăreşti aşezate în partea stângă şi pe locul actualului parc. O grădină mare înconjura acest castel care se întindea peste terenul unde a fost Palatul justiţiei, Penitenciarul şi toate casele până către strada Gheorghe Lazăr. În partea dreaptă, mergea până la cazărmile din şanţ şi cetatea de pământ. Nu exista atunci niciun parc, întreg terenul forma curtea şi grădina împrejmuite cu ziduri. Intrarea se făcea printr-o poartă mare, situată pe locul dintre colţul actual al străzii Aurel Vlaicu şi Parc, în faţa căreia se găsea un pod de lemn peste Pârâul Ciurgăului, care curgea pe aici.

Pe strada Ungurească, azi Aurel Vlaicu, existau vreo 20 de case pe o parte şi tot atâtea pe cealaltă, care se terminau „la fântână”. Pârâul ce curgea pe aici forma o gârlă mare în care se tăvăleau animalele şi se scăldau păsările, iar pe margine creşteau mulţi plopi şi goruni.

Pe pârâu în sus se mai găseau case răzleţe precum şi un grup mic al olarilor. În Şvabi, actuala stradă Gh. Lazăr, existau aceleaşi uliţe, drumuri şi poteci ca şi azi, cu multe căsuţe mici, iar în colţ, la intrare, era un mic birt. Pe drumul de aici se urca în Cetate, iar căile şi potecile duceau la viile ce acopereau întregul deal Orman. În faţă cu Şvabii, peste pârâu, se afla un pod pe care treceai în strada Şcoalei, actuala 6 Martie (Lucian Blaga – *n. red.*) care nu avea decât două case pe stânga şi patru pe dreapta iar în locul şcolii din colţ se afla o grădină mare. Pe strada Izvorului, care leagă strada Aurel Vlaicu cu Piaţa Bariţiu existau vreo 15 căsuţe mici şi bătrâne, toate în partea dealului, de unde apoi începeau viile.

Piaţa era formată din actuala Piaţă a Unirii şi strada Libertăţii cu vreo 20 de case pe ambele părţi. Între acestea două, exista cvartalul prăvăliilor, având câte cinci case pe fiecare latură şi câte una la capete cu localuri de prăvălii şi o cârciumă, toate aşezate pe locul actualelor blocuri de la Hotel Dacia până la Trustul Minier. Pe strada Apa dinăuntru, azi strada Libertăţii, existau câteva case cu grădini foarte întinse şi două cârciumi, una pe colţul cu strada Eminescu şi alta în colţ cu fostul drum al ţării, devenit strada 23 August. Pe strada Apa dinăuntru, se scurgea multă apă de pe dealuri şi se forma o gârlă cu băltoace de unde i-a venit şi denumirea. Aici stăteau

măcelarii cu butucii de pe care vindeau carne şi deseori aici tăiau vite, porci, oi, în belitori improvizate. Pe locul actualei clădiri a restaurantului Mureşul (apoi Bachus) exista vechiul local Casina Națională, restaurant şi cafenea, numai parter în 1842 şi cu etaj mai târziu, iar ceva mai în sus se afla Biserica reformată cu cimitir în jur, care a fost demolată în 1899.

Pe Suseni, azi Piața Bariţiu, erau vreo şase case cu grădini mari. Se găseau însă aici dâmburi de pământ şi pâraie care în zilele ploioase aduceau noroaie care umpleau piața şi erau gata să intre în biserica reformată. Existau rânduri de case mici pe actualele străzi Bărnuțiu, Viilor, până la Călugăreni. Pe strada Veneția, azi Eminescu, au fost multe case vechi şi mai noi, dar ea era strâmtă, iar la întretăierea cu strada Călugăreni se afla o cârciumă mare şi un pod peste Pârâul Aramei.

În sus pe vale, azi strada Călugăreni, oraşul se termina pe la cimitirul evreiesc iar pe strada Eminescu, la cimitirul catolic.

Strada Călugăreni se continua în jos, pe vale, prin stada Românească (azi, Andrei Mureşanu) şi strada Ţigănimii (azi, Ion Creangă), amândouă formate din multe căsuțe vechi şi mici, aici fiind cea mai densă populație.

Dinspre Simeria, drumul țării trecea prin câmp deschis pe actuala stradă 23 August (22 Decembrie – *n. red.*) deoarece încă nu exista colonia Ceangăilor şi oraşul începea numai de lângă spitalul unificat şi cel de copii, care nici ele nu erau pe atunci construite. Pe locul spitalului era o veche cârciumă mare, numită „Steaua" iar în față se găsea o cazarmă de jandarmi şi, pe locul spitalului de copii, era cîmp gol. Din dreptul spitalului, se deschidea strada Berăria Nouă, azi Kogălniceanu din care se desprindea strada Ciprian Porumbescu ce da în strada Berăria Veche, azi George Coşbuc, toate cu multe căsuțe mici de gospodari agricoli. Intrat în oraş, drumul țării intra pe vechiul traseu care, în trecut, a purtat numele de Drumul Ardealului, iar alteori al Hunedoarei, sau Drumul Poştei fiindcă pe el circulau poştalioanele. Acest drum trecea peste un pod construit peste pârâul Aramei, la colțul străzii Țigănimii şi mergea apoi pe locul unde azi este Palatul Poştei, iar la colțul cu strada Apei (Lenin, Libertății, Iuliu Maniu – *n. red.*) mai trecea peste un pod pe deasupra gârlei mari ce exista pe acolo, continuând mai departe prin actuala stradă Petru Groza (Bd. 1 Decembrie – *n. red.*).

Pe această porțiune centrală se găseau multe case mari şi mici, dintre care se remarcă primele două din colțul cu strada Lenin, apoi casa cu etaj în care, aproape 200 de ani, a fost prima farmacie din Deva, azi sediul Uniunii Județene a Cooperației de Consum, Hotelul „Crucea Albă" cu un etaj,

actualul Hotel Bulevard şi casa de lângă liceu, unde au funcţionat mai multe instituţii (C.F.R., Consignaţia etc.). Pe locul actualului Palat Judeţean era o căsuţă mică, dar cu o grădină mare în care se cultiva porumb. Pe cealaltă parte, spre piaţă, stătea o biserică catolică între anii 1766-1886, iar pe colţul de lângă primărie, înaintea zidirii actualei clădiri, care a fost Hotel Orient, se găsea „Şura cizmarilor", un mare şopron pentru desfacerea produselor, dar lângă care se formase o baltă plină cu broaşte. În continuare, pe locul actualului teatru şi a casei premergătoare, exista un mare local de petreceri numit „Redout" cu birt, sală cu scenă şi grădină de vară, apoi întreg rândul era clădit cu diferite case din care au rămas unele până acum. De exemplu, casa cu etaj din faţa C.F.R. şi cele două case următoare iar la capătul străzii unde azi e sediul Uniunii Judeţene a Cooperativelor Meşteşugăreşti (restaurantul Castello – *n. red.*) se găsea un mare atelier de fierărie şi potcovărie care ocupa mult teren din stradă.

De la Palatul Judeţean, drumul ţării cotea pe actuala stradă Avram Iancu unde pe locul Palatului Administrativ de azi era o casă veche cu grădină mare, apoi vreo patru case şi biserica veche. Pe cealaltă parte se forma strada ce duce la cazărmile din şanţ, apoi case potrivite din care au mai rămas câteva. La capătul străzii Avram Iancu, exista piaţa formată din încrucişarea drumurilor, loc unde se afla un străvechi birt şi han, numit „Birtul cu grinzi" şi apoi restaurantul „Coroana".

Pe strada Decebal (Andrei Şaguna – *n. red.*) existau 12 case în partea din sus şi şase în partea din jos, toate vechi şi cu grădini mari. Nu era deschidere pe actuala stradă Karl Marx (Octavian Goga – *n. red.*). Pe strada Secuilor (azi, Cuza Vodă) existau multe case, dar şi locuri virane, dintre care unele se păstrează încă. Una e din 1846, alta din 184[?], după cum scria pe frontispiciul acestora. În piaţeta unde a fost I.R.T.A. (Horia, Cuza Vodă, Avram Iancu) exista de secole Moara Cetăţii iar peste canalul Cerna erau grădini şi un mic drum prin faţa Uzinei electrice (ce nu se construise încă).

Drumul ţării continua pe strada Horia, pe care la partea stângă existau case şi locuri virane numai până la strada Griviţei unde se afla o veche baie sărată iar în partea dreaptă erau locuri virane între Birtul cu grinzi şi strada Griviţei prin care se intra în cartierul Greci, fostul oraş bulgar care cuprindea actualele străzi: Mănăstirii, Griviţei, Plevnei şi Mureşului. Existau aici Mănăstirea Franciscană, Biserica Catolică cu o şcoală primară, multe case bune.

Acestea erau limitele oraşului pe strada Horia şi în Greci. Afară de oraş se găsea doar o veche baie sărată pe locul unde există şi azi, iar în hotarul

cunoscut şi atunci sub numele de Viile Noi, nu existau case sau locuitori afară de Birtul Jepilor aşezat la marginea drumului sub Dealul Finicuri.

Din colţul fostei străzi 23 August, de la Palatul Poştei se forma la vale strada Apei (Lenin, Libertăţii, Iuliu Maniu – *n. red.*) care mergea numai până în strada Cuza Vodă, în faţa unei cârciumi, întrucât continuarea directă a străzii Lenin până la gară s-a deschis abia în epoca română, la 1935. Pe această stradă, care a luat numele de la apa ce curgea pe ea, partea dreaptă avea unele case mari şi bune, dar şi locuri virane. Amintim dintre ele o casă mare şi trainică în colţ, pe locul actualului Palat al Poştelor, în care a funcţionat un timp Tribunalul şi închisoarea, apoi casa cu etaj în care se află „Crama dacilor", cea a cantinei şi ultima din colţul străzii Cuza Vodă iar restul erau case mai mici. Nu exista strada Corvin, care s-a deschis în epoca română, la 1934, iar pe locul ei şi al actualei pieţe, erau doar grădini mari. În partea stângă a străzii Apei erau mai puţine case vechi. În colţ cu actuala stradă Decebal exista un vechi birt cu şopron pentru căruţe pe locul unde e Sanepid-ul (peste drum de biserică) în locul birtului, mai târziu s-a construit Hungaria sau Reiss (toate aceste clădiri nu mai există, în locul lor fiind construite blocurile din zona Magazinului Tineretului – *n. red.*).

Din capătul străzii Apei se continua pe strada Cuza Vodă la dreapta, până la Moara oraşului, în faţa căreia încrucişarea a patru drumuri forma o piaţetă. De aici, pe Cerna în sus, se deschidea drumul ce ducea la târgul de porci şi miei, situat pe locul unde sunt acum pompierii, iar mai departe se mergea în târgul de vite şi oi, precum şi la cel de furaje, de pe câmpul de după Fabrica de conserve, până la ieşirea în drumul de câmp ce azi formează strada Zamfirescu. În faţa morii, pe colţul străzii Caragiale cu Ion Creangă se găsea birtul din Ţigănime, un local vestit cu vad bun şi curte mare pentru căruţe.

De aici, peste un mic pod se trecea canalul Cerna şi pe actuala stradă Mihai Viteazul se mergea la gară, stradă din care se forma dincoace de calea ferată, strada Cărămidăriei (actuala Gojdu) iar peste calea ferată trecea drumul spre Hărău la începutul căruia existau abia câteva case mici, ţărăneşti.

Atât se întindea oraşul în această parte, cu vatra lui veche.

Dar pe dealurile şi câmpurile din jurul târgului se mai găseau şi alte case răzleţe din lemn, sărăcăcioase care sunt amintite în documente ca „uliţe ordinare" din afara oraşului. Desigur, numărul caselor din Deva era cu mult mai mare decât cel arătat în harta cărţii funduare din 1871, deoarece se ştie că documentele cărţilor funduare nu conţin decât situaţiile pentru care

proprietarii fac formele de înregistrare. Ca orientare, precizăm că, la 1869, în Deva existau 706 de case şi 3.277 de locuitori.

Pavaje pe străzi nu existau, dar o porţiune mică din drumul ţării era pavată. Bălţi şi noroaie erau destule pe străzi, chiar în partea centrală, deoarece şi pe aici se ţineau vite şi porci.

Iluminat public nu exista, doar prin centru se găseau câtva felinare din care licărea o lumină slabă, iar birjele sau trăsurile erau necunoscute, pentru comunicaţii folosindu-se calul, căruţa, carul şi piciorul.

În acest fel se prezenta Deva pe atunci şi contemporanii consemnează că abia la 1870 localitatea începea să câştige o înfăţişare de orăşel prin construirea unor case noi mai mari şi mai moderne.

Pentru a ne forma o idee plastică de[spre] cum putea fi Deva, dăm rezumatul unei interesante descrieri din 1881 asupra târgului, din care, prin contrast, apare starea oraşului în anul descrierii:

„Un oraş frumos, bine îngrijit, bogat şi ieftin, cu străzi pietruite, fără noroi şi praf, cu tei şi castani pe străzi, iar casele în aliniere cu ferestre mari şi acoperite cu ţiglă sau şindrilă. Nu se vor mai admite casele în ruină, cu ferestre mici, fără tencuială şi acoperite cu paie, sau garduri stricate. Nu vor mai fi bălţi ci vor fi multe fântâni publice din care în secetă să se ude străzile şi arborii. Domeniul fiscal va fi expropriat de toate averile, terenuri, case şi drepturi regale, care vor fi predate oraşului. Atunci numai, viaţa economică a târgului va lua o amplă dezvoltare şi el va avea destule venituri pentru a nu mai încasa impozite şi taxe, iar angajaţii oraşului vor putea fi plătiţi o dată, lunar, şi nu în rate mici ca acum. Pe intravilanele fiscale se vor construi palate şi fabrici. Vinul, ţuica şi berea vor fi libere în comerţ. De asemenea vor fi libere şi ale oraşului, păşunile. Se vor înmulţi parcurile, se va îngriji cel din Greci, se va înfiinţa unul în Suseni, care va fi cel mai frumos şi cercetat, iar altul se va face pe Dealul Cetăţii. Se va construi Palatul comitatului, tribunalul, şcoli şi spital. Piaţa curăţată de capela catolică va fi înzestrată cu prăvălii mari şi frumoase, cu o nouă primărie măreaţă, căci cea veche stătea într-o pivniţă cu gratii. Se vor deschide noi localuri de petreceri în casa de lângă gară şi în cea din parc se vor da producţii teatrale şi maialuri, în concurenţă cu grădina de bere Hartel, Casina şi casa Fodor. Va fi regulat şi cursul Mureşului”.

Dacă nimic din cele visate de cronicarul de la 1881 nu exista atunci în oraşul nostru, ne putem închipui ce târguşor înapoiat putea fi Deva.

Intrat în secolul XX, oraşul câştigase puţin un aspect mai urban şi mai îngrijit în partea lui centrală dar, totuşi, în realitate, rămânea încă un

târguşor provincial. Într-adevăr, dezvoltarea edilitară a oraşului era mare faţă de începutul epocii descrisă anterior, iar meseriile, comerţul, bâlciurile şi agricultura luaseră un oarecare avânt. A rămas doar o caracteristică impresia unui vizitator clujean, care văzând Deva la 1900, împreună cu doi americani, spunea că dacă la 1870 când mai fusese pe aici, localitatea era un sat, acum dezvoltarea a progresat cu adevărat americăneşte. Pentru prima oară în 1900 se numerotează casele şi se dau numere cu soţ pe partea dreaptă şi cele fără soţ pe partea stângă, deoarece anterior numerotarea era făcută în continuare pe întreg oraşul[209]. Tot pentru prima dată, s-au dat în 1906 noi numiri străzilor, după unele personalităţi ale timpului. Vechile numiri ale străzilor se formaseră [fiind date] de popor, după teren, clădiri sau direcţiile unde duceau. Aşa existau pe atunci străzile: Principală, Ciuc, Apei, Corăbierilor, Cărămidăriei, Hărăului, Hunedorii, Ţigănească, Berăria Nouă, Berăria Veche, Băii, Românească, Valea, Veneţiei, Apa Dinăuntru, Cotul Suseni, Bisericii, Strâmtă, Piaţa Mică, Piaţa Mare, Ungurească, Şvabi, Dealul Cetăţii, Aradului, Bulgarilor, Cazărmii, Închisorii, Mureşului ş.a[210].

O realizare remarcabilă a acestor timpuri a fost construirea Uzinei electrice în Deva, care la 1905 introduce electricitatea în oraş, iar la 1908 o duce şi în Simeria.

Pe lângă vechile clădiri publice şi case mai mari, se construieşte mult. Casele noi ridică aspectul urbei. Amintim: Primăria în 1901, pe locul celei vechi demolată după 15 ani de existenţă, Teatrul orăşenesc şi Hotel Orient în anul 1910, hotelul şi cafeneaua Central la 1900, clădire demolată în anul 1960, fostă pe locul noii aripi a hotelului Dacia din Piaţa Unirii. De asemenea sunt de amintit: Şcoala pedagogică, corpul cu etaj zidit în 1911, închisoarea la 1906, orfelinatul de fete la 1910, actualul local pentru maternitate precum şi construirea, în anul 1909, a unui pod de fier peste canalul Cerna în drumul spre gară, ca să nu se mai treacă prin vadul apei sau pe o punte. Cele mai multe case particulare din partea centrală a oraşului datează din această vreme şi, la timpul lor, ele au contribuit la dezvoltarea şi aspectul localităţii.

Totuşi dezvoltarea era lentă şi localnicii, dându-şi seama de importanţa industriei, a comerţului şi a comunicaţiilor pentru progresul rapid al oraşului, îşi fac multe planuri în această privinţă. Astfel, în ultimele două decenii ale secolului XIX, încolţeşte ideea formării unei industrii la Deva, se vorbea despre o cale ferată Deva – Brad – Abrud – Turda prin 1896, apoi

[209] *Hunyadvármegye*, Deva, 1900 *(n. a.)*.
[210] *Ibidem*, 1906 *(n. a.)*.

despre o fabrică de vagoane aici şi despre un pod peste Mureş la Şoimuş, care să uşureze comunicaţia cu Ţara Zarandului. Din toate aceste frumoase planuri, abia s-au putut înfiinţa câteva făbricuţe şi ateliere, dar nici acestea n-au putut exista mulţi ani, iar podul de la Şoimuş s-a făcut la 1890 din lemn şi numai la 1906-1907 a fost reconstruit din fier.

Aşa se înfăţişa Deva către sfârşitul epocii austro-ungare, un mic târguşor de provincie, cu viaţă patriarhală, fără zbuciumul viitorului.

Dintre personalităţile marcante ale timpului care au trecut şi poposit prin Deva în această epocă, sunt de amintit:

Mihail Eminescu (1850-1889), care a trebuit să treacă şi poate să poposească prin Deva în 1883 cu ocazia unui drum făcut la Ţebea pentru a se închina la mormântul lui Avram Iancu şi la gorunul lui Horia, precum şi la Sarmizegetusa pentru a contempla ruinele romane. Reîntors din aceste drumuri, a pornit spre inima Ardealului şi a poposit la Mihai Jurca, notar în comuna Buia, judeţul Târnava Mare, de unde pleacă apoi la Răşinari şi Făgăraş după cum povesteşte acest contemporan al marelui poet[211].

A fost şi a stat în Deva *Nicolae Densuşianu* (1846-1911), fiu al acestui judeţ, prin anul 1878, când, din însărcinarea Academiei Române, a cercetat şi studiat multe arhive şi biblioteci din Transilvania şi Ungaria între care şi arhiva Comitatului Hunedoara. Această muncă şi şedere în Deva l-a ajutat în lucrarea sa: *Revoluţiunea lui Horia 1784-1785*, Bucureşti, 1884, premiată de Academie. În timpul şederii sale la Deva a fost găzduit de amicul său avocatul Francisc Hossu-Longin.

George Barițiu (1812-1893) a fost în Deva în 1882 şi 1883 cercetând şi el documentele trecutului românesc. Era membru de onoare al Societăţii de Istorie şi Arheologie a judeţului Hunedoara din anul 1880 şi al Reuniunii Femeilor Române din Comitatul Hunedoara din 1892.

Marele istoric *Nicolae Iorga* (1871-1940) a poposit la Deva în jurul anului 1900 când a cercetat vechile icoane şi cărţi ale bisericii române precum şi vechi documente în arhive şi la particulari, după care a publicat date şi fapte în lucrarea sa intitulată *Studii şi documente privind istoria românilor vol. XI şi XIII*, Bucureşti 1906.

[211] *Universul*, Bucureşti, 1933 *(n. a.).*

Grigore Tocilescu (1850-1909), profesor de istorie, arheolog din Bucureşti împreună cu un grup de 30 de excursionişti, oameni de ştiinţă şi studenţi, vizitează Deva în iulie 1902, cercetând muzeul, Cetatea şi castrul Micia[212].

Aurel Vlaicu (1882-1913), fiu al judeţului nostru, a umblat de mai multe ori prin Deva unde avea cunoscuţi. Când, în 1912, a zburat în Haţeg şi în Orăştie, mulţi deveni au fost de faţă, iar când, în septembrie 1913, a zburat pentru ultima oară peste Carpaţi, românii din Deva au arborat drapel negru la biserică, au participat la serviciul religios din 21 septembrie şi au făcut colectă pentru ridicarea unui monument la Deva.

Take Ionescu (1858-1922), marele om politic român, a poposit în Deva la 27 septembrie 1913. A fost găzduit cu soţia la Hotel Central din Piaţă, a călătorit cu un automobil venind din Berlin şi a declarat că rămâne cu bune impresii despre acest târguşor.

De această călătorie se leagă o semnificativă întâmplare cu automobilul lui Take Ionescu, automobil care purta un steguleţ român. Jandarmii unguri au oprit maşina şi au confiscat steguleţul spunând că în Ungaria nu-i permis acest lucru. Sosit la Deva, Take Ionescu a protestat la prefectul judeţului care a cerut scuze şi a promis restituirea tricolorului. Asemenea necaz a mai avut Take Ionescu cu benzina din maşină, care se terminase, şi în Deva nu era depozit. L-a servit cu benzină doctorul Nicolae Moţiu, directorul spitalului, singurul om din Deva cu maşină automobil.

Odată cu începerea Primului Război Mondial, la 1 august 1914, oraşul întreg trăieşte emoţiile marilor evenimente care aveau să zguduie omenirea vreme de patru ani. Trezit din somnolenţa multiseculară, târguşorul Deva e cuprins de o puternică animaţie şi frământare aduse de război. Este extinsă garnizoana militară, îşi fac apariţia primii răniţi de pe front şi primii prizonieri de război, se înregistrează o puternică circulaţie de persoane, soseşte un grup de refugiaţi ceangăi din Bucovina plecaţi din calea frontului rusesc.

Noi emoţii şi speranţe, griji şi suferinţe aduce asupra Devei ziua de 15 august 1916, când România porneşte război contra Austro-Ungariei pentru eliberarea Transilvaniei. Au fost luate, atunci, măsuri de evacuare forţată a populaţiei din oraş, s-a încercat organizarea liniei frontului pe aici, s-au săpat tranşee pe dealurile de peste Mureş, mulţi au pornit în refugiu şi au început persecuţiile şi arestările asupra românilor. Au fost luate măsuri de

[212] *Krónikás. Bukaresti tudósok Hunyadmegyében* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XIII, Deva, 1902, pp. 57-67 *(n. a.).*

evacuare a autorităţilor şi cu predarea oraşului a fost însărcinat protopopul dr. Ioan Dobre. Dar în curând Deva ajunge o bază de concentrare a armatei germane trimisă contra armatei române, care trecuse Carpaţii. Aici s-a stabilit la 16 septembrie cartierul general al Armatei a IX-a germane în frunte cu generalul Falkenhayn, dar a staţionat puţin timp, mutându-se la Sebeş şi Sibiu.

Prelungirea războiului însă, aduce şi pentru populaţia Devei multe victime în morţi, răniţi şi invalizi, precum şi însemnate lipsuri în alimentaţie şi îmbrăcăminte, iar pe deasupra se adaugă o crâncenă asuprire naţională, o nemiloasă apăsare a sărăcimii. Toate acestea, văzute de soldaţii de pe fronturi şi de prizonierii întorşi din Rusia după Revoluţia din octombrie 1917, creează mari nemulţumiri şi mocnesc revolte. Ca urmare, slăbeşte disciplina, se degradează ordinea şi izbucneşte revoluţia din 1918 care destramă puterea de stat şi duce la prăbuşirea Austro-Ungariei. Se încheie armistiţiu şi Ungaria se proclamă republică.

Se întorc şi la Deva soldaţi înarmaţi de pe fronturi şi de prin diferite garnizoane, sunt sparte magazine şi vagoane cu alimente, băutură şi îmbrăcăminte, se ameninţă şi se trag la răspundere slujbaşi care s-au purtat rău cu poporul. Se dezlănţuie valul frământărilor sociale şi naţionale înăbuşite prin teroare. Bucuria terminării războiului cuprinde mulţimea, iar dorinţa libertăţii naţionale şi a dreptăţii sociale clocoteşte în sufletul şi mintea poporului, pentru îndeplinirea cărora începe acum o nouă luptă.

Într-o astfel de atmosferă revoluţionară, se încheie această epocă şi odată cu ea se sfârşeşte existenţa statului austro-ungar. Sunt evenimente istorice pe care şi populaţia Devei le trăieşte cu emoţie.

Viaţa economică şi socială

În epoca austro-ungară, care a durat 52 de ani (1867-1919), se produce o transformare lentă a localităţii noastre, dintr-un târguşor agricol într-un un mic orăşel de provincie. Străvechiul şi dublul caracter al Devei de castru (cetate) şi opidum (târg) a dispărut, astfel că puterea supremă din mâna stăpânilor domeniului şi nobililor a trecut asupra burgheziei şi a moşierilor.

Ca structură de clasă, ea e diferită faţă de epocile anterioare. Slăbirea puterii nobilimii, dispariţia breslelor, libertatea meseriilor şi a comerţului, alături de formarea unor intelectuali, toate au dus la naşterea unei burghezii şi în Deva. Mare burghezie nu s-a ivit aici deoarece mari moşieri nu au existat, industrie şi fabrici nu s-a dezvoltat iar exploatarea minieră locală era foarte slabă. Din aceste cauze nu s-a putut forma nici un proletariat

organizat şi numeros. Dar a existat în Deva multă lume săracă şi fără drepturi, compusă din ţărani, meseriaşi şi negustori sărăciţi, din ucenici şi calfe fără câştiguri, din zilieri şi slugi fără lucru sau rău plătiţi, apoi din cerşetori şi vagabonzi în mizerie. Condiţiile de muncă sunt grele şi fără nici o protecţie legală. Durata muncii era nelimitată şi abia în anul 1872 legea o fixează la 14 ore pe zi, cu două ore repaus, iar pentru copii de peste 14 ani un program mai redus.

După ocupaţia lor existau: proprietari, militari, preoţi, funcţionari, intelectuali, meseriaşi, comercianţi, negustori ambulanţi, mineri, lucrători la pământ şi la vii, păstori, plăieşi, corăbieri, plutaşi, slugi, zilieri şi doici.

Pentru o ilustrare a sărăciei din localitate, arătăm că la 1880 se menţionează existenţa multor cerşetori şi vagabonzi, precum şi a multor furturi în Deva, iar la 1881 sunt arătaţi aici 200 de oameni fără nicio avere, 200 ce abia pot trăi ca zilieri şi 20 care trebuie întreţinuţi de primărie[213].

Deoarece lupta pentru eliberare socială era în acelaşi timp şi lupta pentru eliberare naţională, viaţa locală a fost dominată şi de multe conflicte între români şi unguri.

Despre numărul şi originea locuitorilor din Deva din această epocă există date statistice oficiale, după care prezentăm următoarea situaţie:

- la 1869 avea 3.277 de locuitori şi 706 de case.
- la 1880 avea 3.935 de locuitori din care români 1842.
- la 1890 avea 4.657 de locuitori din care români 2.096; unguri 1.819; germani 415; evrei 268; alţii 59, case 816.
- la 1900 avea 7.089 de locuitori din care români 2.509; unguri 4.065; germani 436; evrei; alţi 79, case 1 206.
- la 1910 avea 8.654 de locuitori din care români 2.417; unguri 5.827; diverşi 410[214].
- la 1917 avea 12.000 de locuitori – recensământ local administrativ, case – străzi 52[215].
- din cele 1.206 de case arătate la 1900 existau 118 acoperite cu ţiglă, 1.075 cu şindrilă şi 13 cu paie şi stuf.

Analizând această situaţie statistică constatăm faptul că creşterea populaţiei s-a făcut lent, una dintre cauze fiind şi lipsa industriei.

---

213 *Hunyad*, Deva, 1888 *(n. a.).*

214 Zádory Károly, *Hunyadvármegye népessége 1900 végén* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XIII, Deva, 1902, pp. 111-113 *(n. a.).*

215 *Hunyadvármegye*, Deva, 1917, nr. 50 *(n. a.).*

Agricultura

Şi în această epocă, activitatea de bază a populației o formează agricultura, deoarece pe lângă țăranii şi agricultorii din oraş care formau majoritatea, mulți meseriaşi şi negustori, funcționari şi intelectuali dețineau terenuri agricole, grădini şi vii pe care le lucrau cu zilieri şi slugi. Culturile agricole erau tot cele cunoscute în epoca anterioară, adică cereale, legume, fructe şi zarzavaturi. Cultura viilor continua pe aceleaşi locuri ca în trecut, cât şi pe altele. O preocupare principală este creşterea vitelor şi porcilor.

Muncile agricole se făceau şi acum tot manual deoarece maşini agricole nu existau la Deva afară de câteva batoze de treierat şi vânturat, acționate manual sau cu ajutorul cailor, iar către sfârşitul epocii existau şi vreo două locomobile cu foc pentru acționatul unor maşini de treierat. Ca utilaj agricol, se folosea plugul de lemn cu brăzdar de fier şi grapa de lemn cu dinți de fier, dar erau puține.

La 1871 se introduce la Deva sistemul de evidență a fondului funciar prin cartea funduară, care aduce stabilirea unei evidențe mai clare a drepturilor de proprietate asupra pământului. S-au făcut apoi lucrări de comasare şi segregare a hotarelor în 1882, când se produc multe nedreptăți în dauna micilor proprietari, cât şi în dauna obştii locuitorilor, după cum a fost cazul cu obştea oraşului Deva care a rămas fără păşune. Din acest motiv, a stagnat creşterea vitelor şi s-au scumpit produsele lactate. Atunci, populația Devei cerea ca oraşul să cumpere păşunea de 282 de jugăre numită Şomcherec, vecină cu păşunea de după dealul Orman.

Pentru ilustrarea stărilor agricole din Deva arătăm următoarele date: la 1900 întreg hotarul oraşului avea suprafața de 6.656 de jugăre, adică 3.850 ha, apoi că existau atunci 265 de cai, 566 de vite şi 1.171 de porci, cu mențiunea că înainte cu 10 ani stocul acestora fusese dublu. La 1912, hotarul cultivabil este de 4.187 de jugăre, adică 2.420 ha, din care 2.558 de jugăre al micilor proprietari şi 1.629 de jugăre ale ceangăilor iar vite erau 896, din care 511 ale orăşenilor şi 385 ale ceangăilor, deşi aceştia dețineau 21% din păşune iar orăşenii numai 7%, restul fiind păşuni particulare[216].

[216] *Hunyad*, Deva, 1879 *(n. a.).*

Meserii

Dezvoltarea meseriilor în această epocă a luat un avânt mai mare, deşi organizarea lor a trecut prin mai multe prefaceri.

Vechile bresle cu reminiscenţele lor feudale au fost desfiinţate în anul 1872, iar meşteşugarii au fost organizaţi în uniuni industriale pe ramuri. Ca urmare, la 1881 s-a constituit în Deva, Uniunea olarilor, cu 12 de membri, iar la 1882 Uniunea cizmarilor şi tăbăcarilor cu 25 de membri. La această dată, existau în localitate 142 de meseriaşi. Curând, însă, uniunile pe ramuri se desfiinţează prin lege şi în locul lor se organizează corporaţiuni industriale pe localităţi, indiferent de ramuri. Astfel, ia naştere la Deva, la 25 iulie 1886 corporaţiunea industrială cu 85 de membri înscrişi din cei 211 de posesori de brevete de meserii şi comerţ aflători aici. Ca număr, după listele de impozite, se arată la 1879 în Deva, 118 de meseriaşi cu 112 de calfe şi ucenici, total 240. Şi acum însă, mulţi meseriaşi deţin pământuri şi vii pe care le lucrează singuri sau cu zilieri.

Pentru o mai bună desfăşurare a activităţii corporaţiei, se construieşte un local propriu în colţul străzii Ungureşti, azi Aurel Vlaicu pe terenul atelierului de fierărie al domeniului, vândut prin licitaţie. Construcţia s-a ridicat în 1890 şi la 15 martie 1891 s-a făcut inaugurarea într-un cadru festiv urmat de un banchet cu 120 de persoane, dat în localul „Reduta", existent atunci pe locul actualului Teatru de Arta. Clădirea s-a aşezat pe alinierea străzilor, cedându-se mult teren oraşului care formează actuala piaţetă. Noul local, casă cu parter, avea spre strada dr. Petru Groza (astăzi, 1 Decembrie – *n. red.*) două camere şi un local de prăvălie în colţ, iar spre str. Aurel Vlaicu avea un local de prăvălie, poartă mică de intrare, patru camere birouri şi una sală festivă de şedinţe iar în curte o mică locuinţă pentru omul de serviciu. În sala festivă, pe peretele dinspre stradă, a fost instalată la 20 august 1891 o mare placă comemorativă din granit belgian executată la Budapesta, pe care au fost înscrise datele înfiinţării corporaţiei, ale zidirii casei precum şi numele membrilor comitetului împreună cu cei 96 membri ai corporaţiei. Pe această casă, deasupra ferestrelor, la exterior, au fost executate în ghips emblemele diferitelor meserii, foarte interesante şi decorative (clădirea de pe colţ, restaurantul Castello – *n. red.*).

Comerțul

Datorită unei libertăți a comerțului în această epocă, el începu să se dezvolte şi în Deva.

Negustorii erau acum toți din țară, fie băştinaşi, fie veniți din alte părți dar aşezați aici. Existau negustori stabili cu prăvălii şi dughene, precum şi negustori ambulanți sau negustori din alte localități veniți cu marfă la târguri. Numărul negustorilor în Deva la 1879 este arătat la cifra de 29 de comercianți cu 31 de calfe şi ucenici, în total 60[217].

Se făcea comerț mare cu cereale, vin, țuică, fructe, piei şi lână, articole de îmbrăcăminte şi încălțăminte, alimente, cărnuri, brânzeturi, lemn, apoi vite, cai, oi, porci şi nutrețuri. Se vindeau multe şi felurite produse țărăneşti precum şi tot felul de produse meşteşugăreşti în piețe şi târguri. Existau prăvălii cu mărfuri de băcănie, textile şi mărunțişuri, iar din secolul XX se înființează firme comerciale cu magazine mai mari. Până la 1895 târgul săptămânal se ținea sâmbăta, apoi a fost schimbat pentru ziua de miercuri.

Târgurile de mărfuri aveau loc în piață şi pe străzile ce dădeau spre aceasta, iar târgurile de vite şi porci se țineau la marginea oraşului, pe locuri străvechi. Astfel, târgul de porci şi de miei se ținea la capătul străzii Berăria veche, azi Coşbuc, pe locul unde este cazarma pompierilor, iar în continuare, la capătul străzii Berăria nouă, azi Kogălniceanu se ținea târgul de vite, cai şi oi. Pe la sfârşitul secolului XIX se proiectase mutarea acestor târguri pentru ca pe locul lor să se ridice „casele circului". Deşi atari construcții nu s-au făcut, târgurile de porci, miei, vite, cai şi oi precum şi de furaje, au fost mutate pe un teren mare situat în colonia ceangăilor. Pe acest loc au rămas târgurile până la sfârşitul epocii austro-ungare şi multe decenii din epoca română.

Pentru a ne imagina cum puteau fi târgurile în această epocă la Deva, ce mărfuri se aduceau, ce negustori veneau şi ce fel de lume umplea aceste vestite bâlciuri, facem o descriere a acestora după „Regulamentul târgurilor Devei la 1897"[218].

La târgurile săptămânale din piață, aşezarea se făcea pe cinci rânduri, fiecare cu două şiruri şi anume: în primul rând, stăteau vânzătorii de zarzavat, legume, fructe, flori şi ouă; pe al doilea rând, măcelarii, topitorii, turtarii, olarii şi lingurarii; pe al treilea rând, lăptarii, tinichigiii, carele cu fructe, obiecte din lemn şi din fier vechi; pe al patrulea rând, cereale; în al

[217] *Ibidem (n. a.).*
[218] *Ibidem*, 1900 *(n. a.).*

cincilea rând, separat, stăteau negustorii slovaci cu pânzeturi, numiţi „toţi”. Veneau apoi în cotul „Suseni” carele cu lemne pe două şiruri, iar în strada Apei Dinăuntru erau carele cu fân, paie ş.a. În jurul Casinei se vindea multă carne friptă, pâine şi brânză, existau mese cu băutură şi mâncare. În gura străzii Apa Dinăuntru (Libertăţii, Lenin, Iuliu Maniu – *n. red.*) şi în faţă cu măcelarii şi belitoarea se vindeau miei şi iezi. Pe drumul ţării, lângă gardul din colţ se găseau cărbuni de lemn, mături, unelte agricole din lemn, icoane.

La târgurile mari, zise de ţară, în piaţă, începând din partea stângă, pe şase rânduri cu câte două şiruri stăteau: în primul rând, şatrele cu haine bărbăteşti şi femeieşti, apoi cele ale pălărierilor, pantofarilor, ale slovacilor cu pânzeturi şi textile iar în Suseni şatrele cizmarilor; al doilea rând era ocupat de şatre cu haine, şepci şi pânzeturi aduse de slovaci, urmau opincarii, tăbăcarii şi iar cizmarii; în al treilea rând veneau şatrele mici ale croitorilor şi ale slovacilor cu pânzeturi; pe al patrulea rând stăteau şatre cu turtari, pălărieri, tălpari şi funari; al cincilea rând era rezervat pentru giuvaergii, cei cu mărgele şi bijuterii ţărăneşti, bazare, articole la modă şi dantelărie iar în capăt erau funarii; în sfârşit, pe al şaselea rând, aşezat lângă trotuarul din faţa primăriei se plasau şatrele turtarilor artistici, o şatră de galanterie, şase şatre din Sibiu cu haine gata femeieşti, apoi mărunţişuri, pături, cergi şi funii. Lângă grădina Casinei, spre piaţă, erau şatrele cojocarilor pe o parte, sitarii, măsarii, tâmplarii pe cealaltă parte, iar în faţă fripturi de carne şi cârnaţi, apoi până la colţul străzii Apei Dinăuntru iarăşi măsarii. Pe strada Apei de Sus stăteau căldărarii, pescarii şi curelarii, pe strada Apei de Jos (azi, Libertăţii) erau ciubărarii, dogarii şi rotarii, iar pe strada Apei (Lenin – Iuliu Maniu, *n. red.*) până la Cuza Vodă luau loc carele cu varză şi, dacă veneau prea multe, mai intrau şi pe strada Decebal. În strada Hunedorii (vechea stradă 23 August, astăzi 1 Decembrie – *n. red.*) stau aşezate şatrele cârnăţarilor, slăninarilor şi brânzarilor, apoi până la podul Ţigănimii căruţe cu cereale pe două rânduri, dar vitele erau duse în altă parte. După gardul Bisericii reformate, pe actuala Bariţiu aveau locul cei cu zarzavaturi, legume, seminţe, ceapă şi usturoi. Pe strada Principală, (actuala dr. Petru Groza, 1 Decembrie – *n. red.*) în partea stângă se găseau sticlăriile şi porţelanul în lăzi sau pe scânduri, apoi mărunţişuri până la actualul teatru şi în continuare tinichigii, pânzeturi şi ţesături ţărăneşti, căruţaşi, rotari şi olari iar în partea dreaptă, începând din faţa farmaciei, luau loc şatrele turtarilor din Turda şi secuime, florarii localnici apoi vânzătorii de mănuşi, ochelari, pălării de paie, pipe, bastoane, coşuri, perii, olari şi ţesături până în faţa Prefecturii. În actuala piaţetă de la capătul străzii Avram Iancu din faţă cu Moara Cetăţii se vindea cherestea, var şi

alte materiale de construcţie, apoi roate, loitre şi juguri pentru care ţărăneşti precum şi căruţe gata.

Dar în afară de aceste mărfuri trecute în regulament, mai veneau şi multe altele la târguri şi ele se desfăceau unde puteau. Se ţineau mai multe târguri pe an.

Mai mult decât în epoca anterioară acum târgurile se dezvoltau puternic deoarece vânzările ce se făceau creşteau mereu. Baza principală a târgurilor o constituia vânzarea de vite, oi şi porci care forma ramura dominantă în producţia rurală. Dacă acestea se încheiau cu tranzacţii masive, lumea ajungea la bani şi veselia creştea. Se cumpărau atunci multe mărfuri şi produse iar consumul de alimente şi băuturi era mare.

Dar pe lângă satisfacerea nevoilor economice, lumea şi îndeosebi ţăranii, făceau din aceste târguri adevărate locuri de întâlnire, de informare şi de cunoaştere a stărilor de lucruri din diferite sate şi ţinuturi, apoi de povestirea necazurilor şi dorinţelor la un pahar de băutură şi o mică gustare. Pe de altă parte, pentru tineretul care venea în mare număr îmbrăcat în haine de sărbătoare, târgul constituia un fel de serbare populară, o nedeie în care se făceau cunoştinţe între fete şi feciori, se juca şi se petrecea, născându-se uneori idile care duceau şi la căsătorii.

Lumea ce participa la târgurile Devei era foarte numeroasă şi de prin toate părţile. Veneu toate satele din vatra Devei, cum se numea zona din jurul oraşului, apoi cei din satele Dobrei şi Iliei, mulţi pădureni de pe Cerna. Mai vedeai ardeleni din părţile Orăştiei şi Sebeşului, haţegani de pe Valea Streiului, moţi din jurul Abrudului şi crişeni din Zarand, precum şi bănăţeni de prin Lipova şi Făget. Prin portul lor pitoresc şi atât de variat, aceste târguri ale Devei ofereau o privelişte admirabilă şi constituiau minunate manifestări etnografice ale poporului, apreciate şi de către străini.

Legat de creşterea comerţului în târguri, se dezvoltase şi cărăuşia cu boi sau cai pe drumurile străvechi care, însă, nu erau într-o stare bună ci se ruinau mult.

Tot în această epocă, ia naştere în Deva şi o mică activitate bancară. Astfel, în 1883, se înfiinţează aici o bancă maghiară numită „Casa de economii”, iar în 1885 o bancă română cu numele „Hunedoara. Însoţire de anticipaţiune şi credit”, care nu peste mult îşi schimbă numirea în „Decebal. Societate de economii şi credit”. S-au mai înfiinţat şi alte bănci la Deva, între care amintim: „Industria”, bancă industrial-economică înfiinţată în 1905 de Augustin A. Nicoară, „Banca Meseriaşilor” ş.a.

Industria

Deşi această epocă a durat o jumătate de secol, totuşi, la Deva, nu s-a putut forma o industrie în această perioadă. Lipsa industriei a făcut ca localitatea să nu se poată ridica peste nivelul unui mic orăşel de provincie

O încercare de industrializare s-a făcut către sfârşitul secolului XIX, când s-a înfiinţat Fabrica de conserve în Greci, azi Abator, Fabrica de maşini şi unelte agricole în strada Mihai Viteazul, azi depozit industrial O.C.L., Moara de foc şi Fabrica de paste făinoase în strada Horia, un mare joagăr de tăiat buştenii aduşi cu plutele pe Mureş şi apoi traşi cu boii, precum şi vreo două ateliere mecanice. Dar ele nu au vieţuit mult. La sfârşitul epocii nu mai existau decât fabrica de conserve, moara şi atelierele mecanice, fără o soliditate economică. Despre casele de bere care existau aici în epoca austriacă nu se mai ştie să funcţioneze, doar pe la 1880 se aminteşte despre o clădire veche a acestora, situată în jurul sediului pompierilor azi.

Exploatarea minei de aramă din Deva nu progresase, deşi mai mulţi proprietari încercau să lucreze în ea. Astfel, braşovenii Herter Samuel şi ortacii încep exploatarea în 1873, instalând şteampuri cu opt săgeţi acţionate de abur, în cartierul Greci lângă Mureş, unde minereul măcinat se punea în căzi cu apă şi, prin amestecul manual, se alegea. În mină lucrau atunci 20-25 de mineri, iar la prelucrare 12 de lucrători, dar în 1876 o mare inundaţie a stricat şteampurile şi clădirile, iar exploatarea a încetat. Mai târziu, în 1893, o societate franco-engleză cumpără mina şi începe exploatarea ei, instalând şteampuri cam pe locul unde azi e fabrica de conservare I.A.R.T., dar după doi ani sistează lucrările. Alte exploatări de durată mai scurtă se fac în 1898 de o societate austriacă, apoi de Societatea Minieră Ungaro-Belgiană, dar pe urmă mina rămâne în părăsire. Se mai încearcă redeschiderea ei, pe la 1900, cu 15 de lucrători şi mari speranţe, cu proiecte şi şteampuri cu aburi şi uzină electrică, dar care nu s-au putut realiza[219].

Privitor la Cariera Petroasa, se ştie că în a doua jumătate a secolului XIX ajunge în proprietatea oraşului care face o slabă exploatare prin arendare. Abia către sfârşitul secolului XIX şi primele două decenii din secolul XX, se face o exploatare mai intensă când o bancă şi pietrarul Toma Gertenbrun din Cluj vor arenda exploatarea, deschizând un atelier de cioplit şi un depozit lângă gară, precum şi o cale ferată industrială până la carieră. Această cale ferată a funcţionat până prin 1950. Multe construcţii mari şi monumentale au fost executate cu piatră cioplită din Deva în perioada indicată anterior.

[219] Gaál István, *Néhány adat a dévai rézbányászat történetéhez* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XX, Deva, 1910, pp. 173-185 *(n. a.).*

Astfel, amintim: picioarele podurilor peste Mureş de la Şoimuş şi Gelmar, Biblioteca Universității din Cluj, Gara din Timişoara, Primăria şi Şcoala Militară din Târgu Mureş, Catedrala română, Biserica evanghelică şi Şcoala militară din Sibiu, Primăria din Oradea, Biserica Rokus din Seghedin Ungaria, Tribunalul şi închisoarea din Alba Iulia, Palatul Căilor Ferate din Arad, Băile din Ocna Sibiului ş.a[220].

Învățământul

Rămase din trecut, au existat în această epocă trei şcoli elementare confesionale, una română ortodoxă şi două maghiare (reformată şi catolică). Pe la 1868, se ştie despre o şcoală pedagogică română în Deva, care a avut o viață scurtă[221].

În curând se înfiinţează aici două şcoli secundare de stat. Astfel, în 1870 se deschide Şcoala pedagogică de trei ani, cu secţii paralele română şi maghiară precum şi un curs de un an pentru învăţătorii fără diplomă. După trei ani însă, secţia română a fost desfiinţată iar la 1882 cursurile s-au extins la 4 ani. De la început, şcoala a funcţionat pe acelaşi loc, în clădirea numită *Parva Curia* sau Curtea mică, apoi la 1882 s-a construit o casă spre stradă, în 1892 o sală de gimnastică şi în 1911 clădirea cu etaj după planul inginerului Treboniu Gh. Almăşescu (1873-1919), un fiu al oraşului nostru.

Un an mai târziu, în 1871, se deschide Şcoala reală inferioară cu trei clase care din 1876 devine Şcoala reală superioară cu 8 clase. Se înfiinţează, deci, multe şcoli în Deva. La înfiinţarea Şcolii reale superioare, românii au cerut ca limba de predare să fie română, dar stăpânirea a hotărât ca şcoala să fie de limba maghiară, introducând însă şi studiul obligatoriu al limbii române care după un timp a rămas facultativ, apoi a fost neglijat. La început, şcoala a funcţionat într-o veche clădire în strada Eminescu nr. 17, azi Casa pionierilor (după 1990, Clubul Şcolarilor – *n. red.*), dar fiind prea mică, s-a mai folosit încă o casă din strada Decebal şi alta din strada Bărnuţiu. În perioada 1866-1888, s-a construit un local propriu, cel în care funcţionează acum Liceul Decebal. Alături s-a construit în anul 1889 internatul şi în anul 1894 sala de gimnastică. La înfiinţare, şcoala a avut 23 elevi, iar în anul şcolar 1919-1920 avea 249 elevi.

S-a mai înfiinţat, la 1871, Şcoala primară de fete, ca şcoală particulară susţinută de Societatea Femeilor din Comitat care la 1885 a fost preluată de

[220] Gaál István, *Hunyadmegyei részletes földtani fölvetele* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XVIII, Deva, 1908, pp. 43-44 *(n. a.).*

[221] Victor Cheresteşiu, *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, Bucureşti, 1961, p. 403 *(n. a.).*

stat, iar în anul 1883 devine şcoală primară superioară în care se intra cu patru clase elementare şi se mai făceau trei ani. La 1893 ia naştere, alături, o şcoală civilă pentru fete, un fel de gimnaziu. Spre sfârşitul secolului XIX, s-au deschis două şcoli primare de stat, una în strada Eminescu şi alta în Colonia Ceangăi, iar la 1883 s-a înfiinţat Şcoala inferioară industrială în Ceangăi. Toate aceste şcoli erau cu predare în limba maghiară.

Pentru a ilustra situaţia învăţământului la Deva, arătăm că în 1896 existau aici zece şcoli cu 48 de profesori-învăţători şi 1.045 de elevi. Repartizarea elevilor era următoarea: şcoala reală 278 elevi, şcoala pedagogică 97, şcoala elementară pedagogică 40, şcoala elementară de fete 176, şcoala civilă de fete 70, şcoala elementară băieţi 162, şcoala elementară Ceangăi 43, şcoala romano-catolică 65, şcoala română ortodoxă mixtă 54 şi şcoala de ucenici 60 elevi. Din corpul didactic făceau parte 22 de profesori, 10 preoţi, şapte învăţători şi nouă învăţătoare[222].

Cu toate acestea, analfabetismul în rândul populaţiei locale era mare, aşa cum se arată la 1883 când din 1.000 locuitori, abia 400 ştiau să scrie şi să citească[223].

Cultură şi artă

În această privinţă putem arăta că pe durata acestei epoci au existat unele începuturi de activităţi sau preocupări teatrale, culturale, muzicale, literare, istorice şi sportive.

Despre activităţile teatrale din Deva, ştim că mai exista Societatea artiştilor amatori cunoscută la sfârşitul epocii austriece, deoarece pe la 1873 este amintit numele lui Cascantin George (1824-1895), prim-notar al Comitatului şi apoi avocat, artist amator care juca îndeosebi roluri de eroi şi făcea parte din numita societate. Acesta era un băştinaş al Devei şi se trăgea dintr-o veche familie de negustori macedo-români stabiliţi de multă vreme la Deva.

Nu ştim precis, dar s-ar putea ca şi trupele marilor actori Matei Millo (1814-1896), Mihai Pascaly (1830-1882) şi Fany Tardini din Bucureşti să fi dat reprezentaţii la Deva în turneele lor prin Transilvania, în jurul anului 1870.

Un eveniment semnificativ care demonstrează atmosfera şi preocuparea locală faţă de teatru este organizarea la Deva, în zilele de 4 şi 5 octombrie 1870, a adunării de constituire a „Societăţii pentru crearea fondului de teatru

[222] *Hunyad*, Deva, 1896 *(n. a.).*
[223] *Ibidem*, 1883 *(n. a.).*

român din Transilvania", cu scopul înfiinţării unui teatru stabil în Braşov[224]. Primul comitet ales în Deva se compunea din Iosif Hodoş (1829-1880) – preşedinte, Iosif Vulcan (1841-1907) – secretar, Alexandru Mocioni – vicepreşedinte, Vichentie Babeş (1821-1907) – casier ş.a.

În vara anului 1871, a susţinut reprezentaţii teatrale la Deva Prima societate teatrală română ambulantă din Transilvania. Era înfiinţată de studenţii români din Cluj, în frunte cu soţii Grigore şi Margareta Alexandrescu, foşti actori în trupa lui Pascaly. Făcuse un turneu prin Turda, Abrud, Brad, Deva, Haţeg jucând piesele „Nunta ţărănească", „Lipitorile satelor", vodevilul „Baba Hârca" de Matei Millo, pe muzica lui Al. Flechtenmacher, farsa într-un act „Muza de la Burdujăni" de C. Negruzzi, ş.a.[225]

A mai dat reprezentaţii la Deva în anii 1878-1888 şi prima trupă de teatru român din Ungaria a bănăţeanului George A. Petculescu din Lugoj cu ocazia turneelor sale făcute la Haţeg, Orăştie, Hunedoara şi Baia de Criş. Succesul repurtat a fost mare şi datorită faptului că s-au prezentat biruinţele armatei române în Războiul de Independenţă. De notat este că acest Petculescu a fost de meserie pantofar dar s-a făcut actor în Ţara Românească, apoi a format o trupă teatrală în Lugoj. Era născut în 1852 la Reşiţa şi a murit în anul 1889 la Lugoj.

Activitate teatrală a avut şi corul bisericii române din Deva, înfiinţat la 1893. Despre acest cor se ştie că a reprezentat în 1900, sub conducerea învăţătorului Toma Roşu, piesa „Trei doctori" comedie de Virginia Vlaicu[226], apoi alte reprezentaţii în anii următori[227].

Sunt amintite apoi reprezentaţii teatrale în jurul anului 1883 date de trupe maghiare şi de amatori locali. Se mai cunosc reprezentaţii date de trupe româneşti, cum au fost cele ale teatrului din Bucureşti, în iulie 1881, cea a lui Zaharia Bârsan ş.a. precum şi diferite concerte ale cântăreţei Gabriele Ionescu în 1895, ale baritonului Nicolae Corfescu, în anul 1905 şi altele.

Toate aceste reprezentaţii teatrale precum şi altele se dădeau în săli cu scene improvizate în localuri mari, cum a fost „Şura mare" a domeniului, în care, s-a mutat în 1892 actualul depozit de tutun, Casina Naţională din piaţă şi Birtul cu grinzi de la începutul străzii Horia. Un local mai potrivit acestor scopuri s-a construit în 1885 şi purta numele de „Redout", local de

[224] *Anuarul I al Societăţii pentru crearea fondului de teatru român*, Braşov, 1898, pp. 5-19 *(n. a.).*
[225] *Ibidem*, IV, Braşov, 1901, pp. 28-48 *(n. a.).*
[226] *Ibidem*, p. 52 *(n. a.).*
[227] *Ibidem*, vol. VIII, Braşov, 1905, pp. 93-94 *(n. a.).*

petreceri. Era o clădire situată pe locul actualului teatru, compusă dintr-o sală mare de concerte, baluri şi teatru, cinci camere, cafenea şi restaurant, plus alte patru camere diverse şi o curte mare. Localul a fost construit mai retras de la stradă, având în față un cerdac-terasă acoperit unde stătea lumea şi cântau lăutarii, iar mai în fund se afla o grădină de vară. După 24 de ani de existență, „Redout" a fost demolată în 1910 iar pe locul ei s-a construit actualul Teatru Arta din strada dr. Petru Groza (azi Teatrul Județean – *n. red.*)

Noul teatru avea un interior destul de mare, cu 24 de loji, scaune pluşate, calorifer şi o scenă mare iar pavimentul a fost podit la orizontal cu parchet. Deasupra s-a făcut un al doilea paviment din scânduri, înclinat, peste care erau aşezate scaunele pluşate dar fixe, dând astfel posibilitatea demontării pavimentului superior spre a ține baluri în sala teatrului. Toată construcția şi înzestrarea ai au costat 314.000 de coroane. Prima trupă ce a jucat în noul teatru a fost una maghiară condusă de Bela Heres, directorul teatrului din Satu Mare care a dat mulți ani reprezentații la Deva.

Societăți culturale ce au luat naştere şi au activat în Deva sunt:

- „Societatea de lectură română", înființată la 1868, avea un local închiriat unde se citeau ziare, se juca cărți, se comentau evenimentele şi se discuta despre viitorul național şi social. Despre această societate ştim că, în 1849, avea 40 de membri, intelectuali, comercianți, meseriaşi şi funcționari, fiind condusă de protopopul Papiu ca preşedinte şi avocatul Francisc Hossu-Longin, secretar. Lumea venea şi putea să citească următoarele ziare: *Observatorul*, *Albina Carpaților* şi *Telegraful român* din Sibiu, *Gazeta Transilvaniei* din Braşov, *Românul* din Bucureşti, *Gura satului* din Arad, *Pesti Napló* şi *Pester Lloyd* (în limba maghiară, respectiv, germană – *n. red.*) din Budapesta şi *Hunyad* din Deva. Exista şi o mică bibliotecă. Mai târziu s-a schimbat denumirea în „Casina Română" şi a durat toată epoca austro-ungară.
- ASTRA – Asociațiunea transilvană pentru literatura română şi cultura poporului român din Transilvania – Despărțământul IX din Deva. ASTRA s-a înființat la 1861 cu sediul central în Sibiu şi, începând cu anul 1868, a organizat filiale numite despărțăminte în diferite centre între care şi la Deva. Această societate de masă în care activau toți intelectualii a avut un rol important în ridicarea conştiinței naționale, în cunoaşterea şi dezvoltarea culturii şi

literaturii româneşti precum şi în lupta de eliberare naţională. ASTRA din Deva a organizat conferinţe, biblioteci şi cursuri de alfabetizare în sate, iar din adunările generale ţinute în Deva făcuse adevărate serbări naţionale.

- „Societatea de istorie şi arheologie a comitatului Hunedoara" („Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társaság") s-a înfiinţat în 1880 ca o societate maghiară, dar avea şi membri români, între care se număra şi Gh. Barițiu. Din activitatea acesteia se remarcă diferite cercetări pe teren şi arhivistice publicate într-o bună revistă-anuar, înfiinţarea muzeului judeţean precum şi amenajarea Dealului Cetăţii într-un parc şi îngrijirea ruinelor Cetăţii.
- „Reuniunea femeilor române" din comitatul Hunedoara a fost înfiinţată în Deva la 1886 cu scopul „dezvoltării industriei casnice şi ajutorarea fetiţelor şi văduvelor sărace". A dezvoltat o intensă activitate prin culegerea modelelor de cusături şi ţesături ţărăneşti, prin răspândirea portului românesc, prin organizarea unor expoziţii de industrie casnică în localităţi din judeţ şi alte oraşe ardelene sau la Viena şi lângă Bratislava, dar mai ales prin înfiinţarea atelierului de industrie casnică în Orăştie la 1907, care şi-a câştigat o bună reputaţie[228].
- „Reuniunea femeilor din Comitatul Hunedoara", asociaţie maghiară având drept scop emanciparea femeii. Înfiinţată prin anii 1870, ea a întemeiat prima şcoală de fete, iar mult mai târziu a înfiinţat un orfelinat, ambele în Deva.
- „Casina Naţională Maghiară" a continuat să existe până la sfârşitul epocii. La 1894 şi 1902 construieşte o nouă parte de local şi face reparaţii mari la cel vechi. Posedă o mare bibliotecă ungurească de împrumut care prin 1913 atingea vreo 3.000 de volume[229].

Activităţi şi manifestări muzicale în Deva au luat naştere aproape de la începutul acestei epoci prin înjghebarea unei reuniuni de cântări, asociaţii corale şi orchestre. Astfel, se aminteşte despre un cerc coral la 1886, despre o fanfară a meseriaşilor pompieri la 1887 ş.a. Dar cea mai trainică formaţiune a fost corul bisericesc al meseriaşilor din Deva, organizat la 1893 în care cântau 30 de bărbaţi şi 23 de femei şi care s-a menţinut toată epoca. După tradiţie însă, acest cor ar fi mai vechi şi ar fi luat naştere în 1860 numai din bărbaţi, instruit de un conducător bănăţean. Corul trebuia

[228] *Reuniunea femeilor române din Comitatul Hunedoara*, Orăştie, 1912 *(n. a.)*.
[229] *A dévái nemzeti Kaszino könyvtárának jegyzéke és szabálya*, Deva, 1913 *(n. a.)*.

iniţial să cânte în catedrala Devei care începuse a se construi la 1861. Acest cor luase o bună dezvoltare şi, pe lângă cântările bisericeşti, el a mai dat concerte cu muzică laică şi reprezentaţii cu piese de teatru.

Mai apar în această epocă în Deva şi circuri ambulante care atrăgeau mult public.

Ca factori de culturalizare şi propagare a ideilor, au apărut în Deva ziare, reviste şi au existat tipografii şi librării.

Primul ziar săptămânal scos aici în limba maghiară a fost *Hunyad* în anii 1876-1901, apoi sub numele de *Hunyadvármegye* în anii 1902-1918 ca bisăptămânal. Al doilea ziar săptămânal apărut aici a fost *Déva és vidéke* (Deva şi ţinutul său) în anii 1892-1918. Ca reviste ungureşti au apărut: *Anuarul societăţii învăţătorilor de stat din comitatul Hunedoara* în 1900, *Arhiva muzicală maghiară* în 1887-1889; apoi în 1893-1894 şi *Micul artist* în 1890. Se cunosc, de asemenea, anuarele Şcolii pedagogice şi a Şcolii reale care au apărut în această epocă.

Singura publicaţie românească la Deva a fost, pe la 1909, o revistă umoristică *Cucu* a lui Augustin Nicoară, majoritatea publicaţiilor româneşti din judeţ fiind editate şi tipărite la Orăştie.

Deşi tipografiile apăruseră în Transilvania prin secolul XVI, la Deva nu le găsim decât în a doua jumătate a secolului XIX. Astfel, prima tipografie cunoscută aici datează din 1876 sau poate ceva mai devreme iar mai târziu numărul lor a crescut la trei. Prima librărie din Deva s-a deschis între anii 1868-1870, când se întemeiază şcolile pedagogică şi reală.

Tot ca un mijloc de răspândire a culturii apare fonograful şi cinematograful. La 1879, este adus în Deva primul fonograf, o invenţie făcută de Edison care prindea şi reda orice vorbire sau cântare, dar care a făcut mare impresie asupra lumii de atunci. În 1905, deci la zece ani după apariţia cinematografului la Paris, în 1895 şi la 9 ani de la introducerea lui în Bucureşti în 1896, este adus şi la Deva primul cinematograf cu film mut. De menţionat că la început nu au existat săli speciale de cinematograf ci rularea filmelor se făcea în săli de cafenea sau în restaurante unde lumea stătea la mese, consuma şi viziona. Aşa era în localul „Redout", în restaurantul „Hungaria" şi la „Coroana" (autogara din Horia - actualmente blocurile din faţa catedralei Sf. Nicolae – *n. red.*). Reprezentaţiile erau ocazionale, iar în 1907 de două ori pe săptămână, în restaurantele „Redout", „Coroana", deoarece abia în 1912 se consemnează existenţa Societăţii cinematografice „Urania", cu reprezentaţii stabile în sala teatrului, dar numai bisăptămânale.

Activităţi sportive şi de educaţie au fost în această epocă şi la Deva, dar de mai slabă anvergură. Astfel, la 1863, se aminteşte despre înfiinţarea unei şcoli de scrimă sub preşedinţia unui baron, dar ea nu era decât educaţia sportivă a nobilimii şi burgheziei căci morala feudală nu dispăruse încă şi ea îşi apăra prestigiul doar prin dueluri. O educaţie fizică, adică o gimnastică sumară, se făcea cu elevii şcolii pedagogice şi a celei reale, începând din 1870. Avem apoi amintire despre o şcoală de scrimă a profesorului Toth, la 1880; despre o societate de înot şi patinaj la 1893; despre o societate a vânătorilor, la 1889 precum şi despre un concurs de gimnastică, atletism şi fugă al elevilor din Ardeal ţinut la Deva în anul 1897 cu 500 de participanţi şi un alt concurs sportiv pe ţară, organizat în 1911 la Şcoala industrială din Deva. Începuse să se dezvolte jocul de tenis, ajungând ca în 1909 să existe un club de tenis cu două terenuri. Dar cel mai atractiv şi popular joc, fotbalul, îşi face apariţia şi la Deva. Se cunoaşte primul joc de fotbal ţinut la Deva, la 15 august 1909, între echipele localităţilor Simeria şi Deva, cu rezultatul de 2 la 1 pentru gazde. S-a înfiinţat apoi, în 1912, primul „Club sportiv al tineretului din Deva", care a jucat în luna mai, acelaşi an, la Simeria, cu „Asociaţia sportivă feroviară", în faţa a 800 de spectatori, iar în august a jucat la Cluj.

Sanitare şi igienă

Se observă acum şi la Deva o preocupare şi organizare de ordin sanitar şi igienic. Afară de un spital mai vechi, din epoca anterioară, se mai organizează, la 1880, un spital de rezervă în Greci. Din a doua jumătate a secolului XIX se mai cunoaşte că a funcţionat un timp ca spital casa situată în colţul străzii Călugăreni cu Eminescu, construcţie din 1854, după cum arată inscripţia de pe frontispiciu şi în care a existat şi un azil de bătrâni. A mai existat şi un spital în casa din strada Decebal, supusă demolării, în care ulterior s-a deschis un orfelinat de fete al Asociaţiei femeilor. Un spital mare s-a construit la 1895 pe locul actualului spital, dar numai cu două corpuri.

Dintre medici, sunt cunoscuţi: dr. Szabó Ştefan pe la 1860; dr. Reichenberger Sigismund pe la 1878 ca director al spitalului; Spanyk Iosif, mort în 1890 la 83 de ani; dr. Balogh Paul medic primar între 1890-1912; dr. Moţiu Nicolae, director de spital în 1896-1912 şi dr. Cosma Iosif (1887-1942) la sfârşitul epocii. Pe la 1890, apar dentişti ambulanţi şi la Deva.

Despre farmacii ştim că în 1880 s-a mai deschis una tot în piaţă. Spitalul nu avea farmacie proprie.

Ca epidemii, sunt cunoscute unele cazuri de holeră la 1883.

Pe linia unor prevederi sociale, iau acum naştere primele măsuri, destul de slabe. Un ajutor mutual se acorda în cadrul breslelor, apoi în corporaţiile de meseriaşi şi abia la 1895 s-a înfiinţat „Casa de ajutor de boală Deva". Mai târziu, în anul 1907, ia naştere „Casa cercuală pentru asigurarea socială de stat a muncitorilor", care în schimbul unor cotizaţii de la muncitori şi patroni, plătea ajutoare de boală şi pensii minimale. A funcţionat în casa din strada Decebal, unde a fost circa sanitară (demolată). S-au format şi unele societăţi de ajutor mutual. Astfel, la 1881, prima societate de înmormântare din Deva, maghiară, iar în 1886 Reuniunea a II-a de înmormântare din Deva, română, amândouă existând până la sfârşitul epocii.

Despre igienă şi salubritate, apeduct sau canalizare, nu se cunosc realizări în această epocă. Cea mai mare parte din vatra localităţii nu avea apă potabilă de bună calitate, doar în partea deluroasă se găsea puţină apă bună. Datorită acestei situaţii, mulţi foloseau la băut sau gătit chiar apă din canalul Cerna sau din pâraiele oraşului. Existau, desigur, multe fântâni în curţile caselor, în colţuri de străzi, pe margini de drumuri sau pe câmp. Se găseau fântâni cu cârlige de mână, cu roată sau cumpănă, unele acoperite şi altele libere, dintre care multe aveau un aspect pitoresc şi erau lucrate în artă populară. Numărul fântânilor era de 472 în anul 1907 când se menţionează unele frământări locale cu privire la un apeduct şi la canalizarea din Deva.

Cele mai vechi băi cunoscute în localitate, au fost două băi sărate, amenajate oarecum în această epocă. Prima se afla în casa situată în strada Horea, colţ cu strada 16 februarie şi era cunoscută pe la începutul secolului XIX, poate chiar secolul XVIII. A funcţionat în toată această epocă, dar avea o instalaţie primitivă şi de capacitate mică. A doua, se găsea pe locul actualei băi sărate, din trecutul căreia se ştie că încă în prima jumătate a secolului XIX exista pe acelaşi loc o mică instalaţie de baie cu trei vane, iar pe la 1880 cu cinci vane. Se mai cunoaşte că pe la 1860, medicul comitatului, dr. Szabó Ştefan, se preocupa de construirea şi amenajarea băii, asigurându-i o capacitate mare şi un confort deplin, dar nepăsarea oficialităţilor vremii au împiedicat orice realizare[230]. Actuala construcţie cu 10 vane s-a făcut în 1906 de către proprietarul particular, când, la intrare s-a deschis şi un mic restaurant. Apa se scotea din fântână cu găleţi cu roată manuală. Mai târziu, băile au fost amenajate. Despre băile cu abur se ştie doar că la 1857 un cetăţean cerea aprobarea deschiderii uneia la Deva, fără a cunoaşte rezultatul. Totuşi, pe la 1896, s-a înfiinţat o baie cu aburi de către

[230] Hanko Vilmos, *A dévái hidegsosforás* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, II, Arad, 1884, p. 73 *(n. a.)*.

tinichigiul Nagy Francisc, baie ajunsă apoi în mâinile comerciantului Steiner Francisc, fiind instalată în strada Băii, actuala Caragiale şi a existat până în 1916.

Despre iluminatul public din Deva se ştie că se făcea prin 1880 sau poate chiar mai înainte, când existau câteva felinare pe unele străzi, iar un lampagiu cu scară şi faclă umbla să le aprindă şi să le stingă. Pe la 1890 se amintesc doar vreo 10 felinare, dar şi acestea luminau foarte slab, aveau puţin ulei şi nu erau curăţite.

O iluminare ocazională cu torţe de magazin s-a făcut în centru şi pe Cetate, în 1887, cu ocazia unor mari manevre militare ţinute aici.

Iluminatul electric în Deva se discută încă pe la 1887, dar se introduce abia în 1905 şi numai pe câteva străzi centrale.

Transporturi

Mijloace de transport mai bune apar în Deva abia către sfârşitul secolului XIX, deoarece sunt amintiri că pe la 1873 nu existau birje şi nici alt mijloc de transport în comun în oraş. Nobilii şi moşierii se transportau în căruţe proprii sau călări, iar târgoveţii şi ţăranii pe jos, în carul cu boi sau cu căruţe plătite. Doamnele care mergeau la baluri erau duse pe umerii unor vlăjgani, ţinându-şi picioarele în ciubere purtate de mâinile acestora. Abia pe la 1880 se aminteşte despre un omnibuz cu cai, care făcea transporturi de persoane din oraş la gară, iar în 1892 se pun în circulaţie câteva birje cu un cal şi în 1879 circula un omnibuz cu cai din Deva la Simeria. Calea ferată prin Deva s-a deschis în 1868, cum s-a arătat la începutul acestui capitol.

Dintre mijloacele de transport cu tracţiune mecanică, apar acum la Deva velocipedul, bicicleta şi automobilul.

Velocipedul semăna cu bicicleta, deşi se fabricase anterior acesteia şi avea o roată cu un diametru de peste un metru, iar cealaltă de abia 30 cm, pedalarea făcându-se numai la o roată. Acest original, dar greoi mijloc de locomoţie a apărut prima oară în Deva atunci când un anume Ferdinand Erlich din Sebeş-Alba, care venea din Germania, a trecut prin oraş pe velociped. A existat apoi un velociped stabil în Deva, adus la 1893, din Viena de către profesorul de gimnastică Toth Francisc şi circulaţia lui prin oraş a stârnit mare haz.

Bicicleta, care în Franţa s-a produs deja în serie la 1891, ajunge în Deva prin 1895, dar se menţine în toată epoca la un număr foarte redus. Ca o performanţă, se cunoaşte cazul din 1896 când funcţionarul localnic Iosif

Malasz face cu bicicleta drumul Deva – Sibiu în şapte ore, cu opriri la Orăştie, Sebeş şi Miercurea.

Automobilul, a cărui origine este la sfârşitul secolului XIX, apare la Deva în primul deceniu al secolului XX. Astfel, între cele dintâi automobile care au circulat prin Deva şi la a căror vedere lumea se îngrozea şi se minuna mult a fost cel al contelui Kendeffi Gavril din Sântămărie Orlea, la 1901, al ministrului Take Ionescu la 1905, al artistei din Budapesta Petrás Sari în 1908 ş.a.

Dar primul automobil posedat de un locuitor al Devei a fost al medicului Nicolae Moţiu, directorul spitalului care în 1910 a cumpărat unul din Torino (Italia), cu marca Italia şi a călătorit cu el de acolo până aici, condus de un şofer al fabricii constructoare. Până la sfârşitul epocii, numărul automobilelor în Deva a fost foarte mic.

Au existat preocupări şi pentru transportul dintre Deva şi alte localităţi ale judeţului. Astfel, la 1910 se proiectează curse de autobuze Deva – Baia de Criş pentru persoane şi poştă, se are în vedere înfiinţarea unei societăţi comerciale pentru exploatarea altor 10 autobuze pe mai multe linii. Din toate, nu s-a putut realiza decât un auto-omnibuz Deva – Hunedoara, în 1906, care însă nu a circulat prea mult.

Abia în Primul război mondial au trecut şi staţionat prin Deva un număr mai mare de automobile şi autocamioane, îndeosebi când armata germană a trecut, în anul 1916, spre frontul românesc.

Desigur, în această epocă, la Deva nu a zburat nici un avion deşi el exista deja în primele două decenii ale secolului XX. Totuşi, foarte mulţi cetăţeni ai oraşului Deva au avut rara ocazie de a-l vedea pe Aurel Vlaicu zburând la Orăştie în 4 august 1912, în prezenţa a 12.000 de spectatori. De remarcat este că şi în ziarul maghiar din Deva apăruse în limba română o invitare de participare, semnată de dr. Aurel Vlad, avocat în Orăştie.

Telecomunicaţiile

Au început şi ele a lua naştere la Deva, în această epocă. Astfel, a continuat activitatea poştei şi a telegrafului care au funcţionat separat până în 1887 când cele două activităţi s-au unifcat. La 1889, poşta şi telegraful au fost instalate în casele ce au existat pe locul actualei vile dr. Petru Groza, iar din 1901, în casele de lângă Liceul Decebal, unde au stat până la construirea noului Palat al Poştelor. La 1894 s-a făcut legătura telefonică între Deva şi sediile preturilor din judeţ, apoi cu Alba Iulia şi Cluj, iar telefon public s-a introdus în Deva numai la 1908.

Calamităţi naturale

Dintre acestea, s-au produs în această epocă unele cutremure de pământ şi unele inundaţii.

Între cutremurele de pământ resimţite aici se amintesc cele de la 10 octombrie 1879; la 5 decembrie 1890; la 28 noiembrie 1892; la 8 aprilie 1893 şi la 2 aprilie 1901, fără urmări serioase.

A mai fost un cutremur pe 4 iulie 1913, când, de frică, au fugit toţi funcţionarii prefecturii, iar altul la 26 ianuarie 1916, la amiază şi seara, când s-au produs mici crăpături în ziduri şi au căzut unele hornuri şi tencuieli de la case.

Dintre inundaţiile cauzate de Mureş, se cunosc cele din 1876, apoi din martie 1881 şi mai 1887 când au trebuit evacuate vreo 20 de case în cartierul Greci şi Corăbieri (Heiuş).

Au mai fost inundaţii mari în anii 1895, 1912, 1913 şi 1914. Cea mai mare inundaţie a fost în 1913 şi a durat cinci zile, după care s-a repetat, ajungând apa până în Dealul Cetăţii şi la moara din ţigănime, unde a produs serioase pagube, fiind nevoie de ajutorul armatei.

Au fost filmate scene din timpul inundaţiilor şi au fost prezentate la cinematograful local.

Pagube mari a cauzat şi inundaţia din mai 1914 care a cuprins circa o mie de jugăre de terenuri agricole.

5. EPOCA ROMÂNĂ, 1918-1968

Epoca română cuprinde, până la această dată (1968), abia o jumătate de secol, dar din trecutul bimilenar al localităţii ea este cea mai remarcabilă în progres şi dezvoltare pe tărâmurile vieţii citadine, sociale şi economice.

Cu drept cuvânt se poate spune că numai în această epocă Deva câştigă un aspect şi o dezvoltare cu adevărat urbane.

Cum însă, în această epocă deosebirea este foarte mare între perioada democraţiei burgheze şi între perioada democraţiei populare-socialiste, apare necesară descrierea lor separată.

a) Perioada democraţiei burgheze 1918-1944

După prăbuşirea fronturilor armatei austro-ungare şi după cererea de armistiţiu făcută la 7 octombrie 1918, reprezentanţii românilor adunaţi la 12 octombrie în Oradea Mare, lansează cunoscuta declaraţie scrisă prin care arată lumii că naţiunea română nu mai recunoaşte dreptul guvernului maghiar de a o reprezenta şi de acum ea se reprezintă singură, luându-şi dreptul sfânt de autodeterminare.

Această istorică declaraţie a fost citită apoi în Parlamentul ungar din Budapesta în ziua de 18 octombrie 1918, de către deputatul român dr. Alexandru Vaida Voievod şi odată cu aceasta s-au rupt lanţurile dominaţiei austro-ungare asupra românilor.

S-a constituit, în acelaşi timp, un Consiliu Naţional Român şi al social-democraţilor români, cu sediul în Arad, ca singura organizaţie cu dreptul de a-i reprezenta pe români. Urmare acestor mari evenimente şi în mijlocul anarhiei militare ce cuprinsese toată ţara, românii constituie degrabă Consilii Naţionale ca organe politico-administrative şi Gărzi Naţionale ca formaţiuni militare pentru apărarea drepturilor naţiunii române şi păstrarea ordinii publice în toată Transilvania[231].

Aşa fac şi românii din Deva, împreună cu întregul Comitat al Hunedoarei. La 7 noiembrie, într-o mare adunare ţinută la biserica ortodoxă română din Deva[232] şi în grădina acesteia, se înfiinţează şi se alege Consiliul Naţional Român în frunte cu dr. Iustin Pop, dr. Petru Groza, Francisc Hossu-Longin, dr. Ioan Dobre protopop ş.a. Tot în aceeaşi zi şi în acelaşi loc, se înfiinţează şi organizează Garda Naţională Română sub conducerea Consiliului Naţional. Comandant al gărzii este ales ofiţerul în rezervă dr. Ulpiu Almăşescu, avocat, iar după scurt timp, căpitanul Sever Ghila.

Ca delegaţi la Marea Adunare Naţională din Alba Iulia, la 27 noiembrie adunarea cercului electoral Deva, alege tot în biserica română de aici pe Francisc Hossu Longin, Valer Petco şi dr. Petru Groza, toţi din Deva, împreună cu Octavian Munteanu din Tâmpa şi Nicolae Bembea din Banpotoc[233]. Cu această ocazie, populaţia Devei manifestează cu drapele tricolore prin oraş, în faţa primăriei unde din balcon au vorbit mulţimii dr. Petru Groza şi dr. Aurel Vlad.

Tot în aceeaşi zi, muncitorimea din acest cerc electoral, alege ca delegaţi ai social-democraţilor care să meargă la Alba Iulia pe Dionisie Pârvu şi

---

231 Şt. Pascu, *Istoria Transilvaniei*, Blaj, 1944, pp. 271-272 *(n. a.).*

232 *Hunyadvármegye*, Deva, 1918 *(n. a.).*

233 *Magazin istoric*, nr. 1, Bucureşti, 1968, p. 47 *(n. a.).*

Petru Seleşan, zidari din Deva[234]. Se aleg de asemenea ca delegaţi ai meseriaşilor români din Deva: Mihai Orădeanu maistru bărdaş şi Ioan Duma, maistru zidar, apoi ca delegat al asociaţiei învăţătorilor români din tractul Devei, Ioan Popovici, învăţător în localitate, iar ca delegat oficial al preoţimii ortodoxe este protopopul Devei, dr. Ioan Dobre[235].

Pleacă apoi toţi delegaţii împreună cu mult popor din Deva şi din jur, la Alba Iulia, unde, la 1 decembrie 1918 Marea Adunare Naţională, prin cei peste 100.000 de participanţi, hotărăşte unirea Transilvaniei, Banatului, Crişanei, Satu Mare şi Maramureşului cu România.

Se împlineşte astfel, visul milenar al unirii tuturor românilor într-un singur stat liber şi suveran. Era rodul sfânt al principiului de libertate naţională şi al dreptului de autodeterminare a tuturor popoarelor, consfinţite în acel crâncen război mondial şi de marea revoluţie rusă din octombrie 1917.

În faţa noului spirit revoluţionar al poporului şi în faţa marilor evenimente, vechea administraţie şi putere de stat austro-ungară se prăbuşesc total. Stăpâni ai situaţiei locale au devenit Consiliul Naţional Român şi Garda Naţională Română din Deva, care au început să organizeze stăpânirea românească în oraş şi întregul judeţ Hunedoara.

În aceste zile de supremă bucurie românească, un implacabil destin al istoriei făcea ca populaţia locală să poată asista la o jalnică privelişte. Se scurgeau într-o retragere grăbită, obosite şi cu frunţile plecate, coloane din faimoasa armată germană care ocupase România, înspăimântate şi ele de puterea sufletului românesc. Fugea atunci, prin Deva, în noaptea de 4 decembrie 1918, însuşi vestitul comandant generalul Mackensen, ascuns într-o maşină închisă spre a nu fi văzut de popor[236], căci nu visase îngâmfatul general aşa sfârşit tragic.

Armata română, chemată de Marea Adunare Naţională din Alba Iulia, intră în Transilvania şi în curând îşi face apariţia la Deva. În 14 decembrie 1918, într-o zi de sâmbătă, intră în oraşul nostru, venind cu trenul, primele eşaloane din Regimentul 10 Vânători sub comanda colonelului Oprescu. Comandant al oraşului Deva a fost numit imediat locotenentul Mihai Dumitrescu şi drapelul tricolor a fost arborat oficial la Primărie. Momentul a fost atât de emoţionant, încât soldaţii şi ofiţerii erau îmbrăţişaţi şi sărutaţi cu lacrimi fierbinţi de populaţia oraşului ieşită întru întâmpinare pe străzi.

---

234 Act delegaţie păstrat la Muzeul Judeţean Deva *(n. a.)*.

235 *Gazeta Oficială*, nr. 10 şi 11, 1919 *(n. a.)*.

236 *Hunyadvármegye*, Deva, 1918 *(n. a.)*.

Primirea armatei române s-a făcut solemn de oficialitate şi popor, în Piaţă, unde s-a jucat tradiţionala Horă a Unirii, loc care de atunci a luat numirea de Piaţa Unirii.

În aceeaşi zi, patrulele române se duc la paza podului de cale ferată de la Brănişca, dar sunt atacate de o gardă maghiară venită cu un tren blindat, înzestrată cu tunuri şi mitraliere. Sunt trimise imediat întăriri de trupe de vânători şi o companie a gărzii naţionale din Orăştie, iar din spate interveni garda română din satul Căbeşti. După o luptă care a durat de sâmbătă seara până duminică seara, ungurii au trei morţi şi 12 răniţi, fiind siliţi să se retragă, iar românii ocupă podul şi gara Brănişca.

În 19 decembrie 1918, sunt ocupate oraşele Hunedoara şi Petroşani, fără incidente, iar comandant al întregului judeţ devine colonelul Oprescu de la Regimentul 10 Vânători.

Procedându-se la „preluarea Imperiului" după cum se vorbea atunci în limbajul oficial, adică a întregii puteri de stat şi militare în Deva şi judeţ, la 5 ianuarie 1919 este numit cel dintâi prefect român al judeţului Hunedoara, dr. Toma Vasinca, avocat din Pui şi ofiţer voluntar în Armata Română, iar la 9 ianuarie este numit primar al Devei, avocatul dr. Constantin Sotir şi Andrica Iosif este căpitanul poliţiei. Deoarece Sotir nu primeşte demnitatea, în locul său este numit dr. Virgil Olariu (1879-1948), un distins jurist şi fiu al oraşului nostru, devenit cel dintâi primar al urbei noastre.

La preluarea justiţiei, ca preşedinte al Tribunalului a fost numit judecătorul Moise Savu (1863-1935), iar prim-procuror, dr. Liviu Barzu. În curând însă, este avansat conciliar la Curtea de Apel din Cluj şi preşedinte al Comitetului Agrar pentru Transilvania, iar în locul său la Deva este numit dr. Virgil Olariu, care deţine postul de prim-preşedinte al Tribunalului peste 20 de ani, cu o deosebită pricepere şi onestitate.

Începe o nouă viaţă a oraşului, cu multe prefaceri, cu mari frământări, dar şi cu însemnate realizări care toate dau un caracter nou şi frumos vechiului oraş.

Se produc schimbări şi fluctuaţii în numărul şi componenţa populaţiei locale. Vin mulţi români din satele judeţului şi din târguri ardelene precum şi puţini din vechiul Regat, cum se zicea atunci României vechi, ocupând aici funcţii de militari, funcţionari, profesori, jurişti, medici, comercianţi, meseriaşi etc. Dar sosesc din sate şi foşti slujbaşi de-ai vechii stăpâniri sau negustori şi cârciumari evrei alungaţi sau speriaţi de mânia populară pentru nedreptăţile sau exploatările făcute. Pleacă, în acelaşi timp, din Deva, mulţi dintre vechii slujbaşi care nu vor să servească noul stat român sau alţii cu

sentimente ostile, fie în Ungaria, fie în oraşe mai mari. Se mai aşează vremelnic aici refugiaţi bănăţeni, din cauza ocupării întregului Banat de către sârbi. Staţionează în Deva unităţi militare din Corpul voluntarilor ardeleni, din Vânători şi din Grăniceri care se instalează cu garnizoană stabilă.

Peste vechea lume austro-ungară cu mentalitate semimedievală şi atmosfera unui formalism îmbâcsit, se naşte o lume nouă, lumea românească, lume ce se vrea liberă, democrată şi mai dreaptă.

În prima fază a perioadei democrat-burgheze, se face românizarea administraţiei în Deva şi judeţ, precum şi a vieţii economice, ca şi a aspectului urban al oraşului.

În legătură cu aceasta, amintim că în aprilie 1919 se dau denumiri româneşti la 46 de străzi din cele 52 câte existau atunci[237]. Iată unele dintre aceste denumiri, din care majoritatea au rămas până astăzi şi merită a fi păstrate în viitor: Piaţa Unirii, străzile Bariţiu, Decebal, Andrei Mureşanu, Călugăreni, Spitalului, Eminescu, Nicolae Iorga (azi, 6 Martie, apoi Lucian Blaga – *n. red.*), Aurel Vlaicu, Doinei (Al. Sahia, azi, Axente Sever), Gh. Lazăr, Nicu Filipescu (azi, Şt. O. Iosif), M Kogălniceanu, G. Coşbuc, I.Creangă, V. Alecsandri, I. L. Caragiale, Andrei Şaguna (Decebal, azi, din nou Şaguna – *n. red.*) Cuza Vodă, Avram Iancu, Mărăşeşti, Câmpului (azi, Gojdu), Mihai Viteazul, Mănăstirii, Târgului (azi, Zamfirescu – *n. red.*), Ciobanului, Cucului, Viilor, Ursului, Cernei, Fluierului, Titu Maiorescu (azi, G. Enescu – *n. red.*), Griviţei, Plevnei, Florilor, Smeului, Simion Bărnuţiu, Suseni (azi, Gh. Bariţiu – *n. red.*), Strâmtorii (azi, Izvorului – *n. red.*), Uzinei electrice, Mureşului, Gorunului, Mărăşti, Calea Horia ş.a.

Urmele războiului, mişcările sociale, greutăţile unificării monetare şi cele ale unificării vieţii politice şi administrative agită multă vreme populaţia ţării şi pe cea a Devei. Treptat însă, se reface viaţa economică şi publică locală.

Dar în frământările politico-sociale ale anilor 1929-1933 cauzate de criza economică, pe fondul crizei generale a capitalismului cu întreg cortegiul ei de şomaj, curbe de sacrificiu, greve şi agitaţii pentru conversiunea datoriilor agricole, Deva apare ca un loc în care s-au petrecut evenimente cu importanţă istorică. Astfel, ca un trist epilog al luptei muncitorilor de la Lupeni din august 1929, a urmat un mare proces la Tribunalul din Deva care a frământat şi populaţia locală şi la care s-au prezentat, ca apărători, Lucreţiu Pătrăşcanu şi Ion Gh. Maurer din Bucureşti, alături de dr. Augustin

[237] *Hunyadvármegye*, Deva, din 27 aprilie 1919 *(n. a.)*.

Almăşan, avocat din Deva. Pe de altă parte, aici ia naştere organizaţia „Frontul Plugarilor” condusă de dr. Petru Groza, cu ocazia primei adunări a plugarilor ţinută în sala Teatrului Orăşenesc la 8 ianuarie 1933, ocazie cu care plugarii au cerut „o lume nouă”. În sala mare a restaurantului Crucea Albă, s-a ales la 1 februarie 1933, primul comitet al Frontului Plugarilor din plasa Deva, iar în Piaţa Unirii s-a ţinut la 18 aprilie 1933 primul congres al Frontului Plugarilor.

Datorită calităţilor deosebite ale acestui eminent om politic şi bărbat de stat care a fost dr. Petru Groza s-a încheiat o alianţă statornică între ţărănime şi clasa muncitoare, alianţă care a dus în 1945 la transformarea României într-un stat democrat-popular.

În această perioadă, Deva câştigă mult în mărimea vetrei sale, în dezvoltarea edilitară şi în aspectul ei urban. Totuşi, ea rămâne încă un mic orăşel de provincie, cu o atmosferă patriarhală, aşa cum l-a văzut marele scriitor Mihail Sadoveanu în anul 1924.

Astfel, se măreşte simţitor suprafaţa localităţii prin înfiinţarea altor şase noi cartiere şi prin anexarea unui sat, prin construirea a trei biserici noi şi reconstruirea catedralei, construirea unor edificii publice şi a unor case particulare, prin zidirea de cazărmi, pavilioane militare, iar aspectul urban câştigă mult prin asfaltarea şoselei naţionale ce traversează oraşul, a trotuarelor centrale şi pavarea multor străzi, prin construcţia apeductului în centru şi prin electrificarea celor mai multe străzi.

Odată cu această perioadă, se formează o lume nouă, formată din urmaşii iobagilor români care, secole de-a rândul au muncit la întemeierea oraşelor nobilimii şi ale burgheziei. Se sparg acum străvechile vetre milenare ale Devei, luând naştere noi cartiere mărginaşe şi noi străzi în partea centrală a oraşului şi ataşând administrativ satul Sântuhalm, oraşului Deva.

Noile cartiere formate acum sunt Viile Noi, Balta Sărată, Colonia funcţionarilor, Ogoarele, Gojdu şi Bariera Hărăului.

- *Viile Noi* au luat naştere între Dealul Cetăţii şi Dealul Finicuri, în partea stângă a şoselei şi urcând pe aceste dealuri. Aici s-au stabilit ţărani din satele zărăndene, care se ocupau cu agricultura, cărăuşia şi munci de zilieri.
- *Balta Sărată* este cartierul care cuprindea Calea Horia de la strada Branişte în partea stângă şi de la strada Plevnei în dreapta până la Baia Sărată. Pe aceste locuri, care erau adevărate maidane pline de gunoaie şi bălţi cu apă sărată, s-au parcelat locuri de casă şi s-au

construit căsuţe familiale de funcţionari, militari, meseriaşi şi mici muncitori, făcând astfel legătura între oraş şi Viile Noi.

- *Colonia funcţionarilor* s-a format de-a lungul străzii 23 August (azi, 22 Decembrie – *n. red.*), pe terenul liber ce despărţea oraşul de colonia Ceangăilor, adică între actualul spital şi strada Zamfirescu, cât şi pe străzile ce dau din acestea: strada Funcţionarilor azi, Zorilor; Hunedoarei azi, 7 Noiembrie şi Cernei, apoi Zamfirescu (fost Târgului) şi Gh. Doja. Întregul teren era târg – câmp liber – şi aici au fost împroprietăriţi cu locuri de case mai ales funcţionari.
- *Ogoarele* se numeşte cartierul ce s-a întins în continuarea străzii Eminescu, de la cimitirul catolic până la cazărmile noi, cât şi pe străzile laterale Cloşca, Crişan, Oituz, Generalul Dragalina, Pavilioanele subofiţerilor şi strada Elena Văcărescu.
- *Cartierul Gojdu* s-a întemeiat în continuarea vechii şi micii străzi cu acelaşi nume, formând spre capăt străduţe laterale ca strada Cărămidarilor, azi Rândunicii; strada Tăbăcarilor azi dispărută. Noua Stradă Gojdu era lungă şi noroioasă, dar ţinea până în dreptul actualei Străzi Kogălniceanu. În acest cartier, cu case bune şi rele, stăteau mulţi grădinari, cărămidari şi târgoveţi de tot felul.
- *Bariera Hărăului* sau cartierul de peste calea ferată s-a format alături cu drumul ce duce la comuna Hărău pe strada Grigorescu, dr. I. Mihu şi noi străzi laterale.

La dezvoltarea edilitară a oraşului contribuie şi câteva construcţii publice, dar îndeosebi multe case particulare ce se fac acum. Astfel, în 1936-1939, s-a construit: Biserica unită din strada Lenin (Iuliu Maniu – *n. red.*), biserica catolică din Ceangăi în 1938, amândouă de către inginerul Neugebaer precum şi biserica baptistă din strada Petru Rareş. De asemenea, în anii 1927-1930 s-a reconstruit biserica ortodoxă din strada Avram Iancu, într-o catedrală de stil bizantino-român.

În legătură cu bisericile locale este de menţionat faptul că în această perioadă la unele au fost aduse clopote noi, deoarece în 1916 fuseseră ridicate clopotele vechi de către armata austro-ungară pentru topire şi fabricare de tunuri. Astfel, în iunie 1921, au fost instalate trei clopote noi la biserica catedrală ortodoxă, dăruite de guvern prin intervenţia lui Petru Groza, ministrul Ardealului, iar în octombrie 1923 au sosit două clopote la biserica romano-catolică din Greci, unul de 166 kg, cu 70 cm diametru şi 61 cm înălţime, celălalt de 562 kg, având 107 cm diametru şi 91 cm înălţime, amândouă turnate la Arad.

În această perioadă s-au ridicat câteva clădiri publice şi anume: Hotelul Crucea Albă, cu două etaje, în 1921-1922, noi corpuri de spital, s-a dublat în lungime clădirea Liceului de fete, s-a construit Banca Decebal (după 1990, Banca Națională – *n. red.*). În 1937 au fost construite cazărmile din capătul străzii Eminescu, iar ca locuințe, Pavilioanele ofițerilor din strada Bariţiu şi cele ale subofițerilor din strada General Dragalina (astăzi, str. Militarilor – *n. red.*).

Dar o dezvoltare mare au luat construcțiile de case particulare. Toate casele din noile cartiere precum şi multe case din vechea vatră a oraşului, pe locuri virane sau prin deschideri de noi străzi, au fost construite acum. Dintre aceste case amintim: Casa Gruia lui Moțu din strada Lenin cu trei etaje; Vila dr. Petru Groza din Parc; patru vile în strada Decebal, câteva în strada 23 August ş.a. Noile străzi deschise, cu toate construcțiile de pe ele, au fost: strada numită azi Karl Marx (Octavian Goga – *n. red.*), prin 1923; strada Corvin în 1934; strada Lenin (azi, Iuliu Maniu) în continuarea străzii Cuza Vodă până la gară, în 1937; strada Împăratul Traian, prin 1925. S-au ridicat, apoi, multe căsuțe la capătul străzilor ce dau în periferia oraşului, cum au fost Şvabi, Aurel Vlaicu, Călugăreni, Ceangăi.

Privitor la aspectul de urbanizare şi înfrumusețare a oraşului, se remarcă unele îmbunătățiri. Astfel, în 1938 se asfaltează şoseaua națională care străbate şi oraşul; s-au asfaltat toate trotuarele centrale iar multe străzi au fost pietruite şi iluminate electric. S-a mărit, prin 1930, parcul, expropriind şi demolând căsuțe ce înconjurau grădina publică din fața Tribunalului şi a Palatului Județean, rămânând doar o singură casă din cele vechi, proprietatea dr. Petru Groza. Pe locul acesteia s-a construit, în 1930, actuala vilă, iar în noul parc, astfel mărit, s-au făcut plantații, s-a construit un zid spre stradă şi s-a ridicat statuia lui Decebal, în 1935.

Piața centrală a fost amenajată în 1932, când s-a făcut în ea o zonă verde şi s-a instalat un ceas public fixat într-un stâlp pătrat din fier şi sticlă, luminat şi condus electric.

Sub aspect militar, Regimentul 4 grăniceri şi comandantul unei brigăzi de grăniceri au staționat aici fără întrerupere până în 1945, ocupând tot timpul cazarma de lângă parc şi casa de lângă primărie unde azi e comisariatul militar.

Spre sfârşitul acestei perioade, izbucneşte al Doilea Război Mondial (1939-1945), care a cuprins şi populația Devei, cu multe emoții şi suferințe. Deşi oraşul nu a fost afectat direct prin operațiuni militare sau evenimente politice, totuşi, războiul a lăsat urme şi asupra acestuia.

După asasinarea primului-ministru Armand Călinescu, la 21 septembrie 1939, măsurile de represiune şi intimidare luate de stat fac ca şi în Deva să fie expuse cadavrele a doi indivizi împuşcaţi de autorităţi, pe locul viran din colţul străzii Cuza-Vodă cu Lenin, îngropaţi apoi cu asistenţă, de către legionari, în cimitirul de la Scoruş.

Anul 1940, cu triplul dezastru asupra României, a zguduit adânc şi populaţia Devei. Pierderea străvechilor provincii româneşti: Basarabia, Bucovina de nord (26 iunie), a Transilvaniei de nord, la 30 august şi a Cadrilaterului dobrogean, la 7 septembrie, au umplut de durere şi sufletul românilor deveni care au primit cu dragoste marele număr de refugiaţi aşezaţi în urbea noastră.

Abdicarea şi plecarea regelui Carol al II-lea, la 6 septembrie 1940, a fost privită ca necesară, iar înscăunarea dictaturii fascisto–militare a generalului Ion Antonescu, la 6 septembrie 1940, cu răceală şi ostilitate, în timp ce sufletul românesc era zdrobit de tragedia neamului. Cutremurul de pământ din noaptea de 9/10 noiembrie 1940 a fost resimţit şi la Deva, uşor şi fără urmări.

Răpirea provinciilor româneşti a adus cu sine mulţi refugiaţi veniţi aici, cât şi stabilirea în Deva a unor unităţi militare sau instituţii şi intreprinderi dislocate.

Astfel, vine din Cluj, în garnizoana locală, Regimentul 3 Transmisiuni, iar din alt oraş cedat, Regimentul 7 Vânători de munte, instalate în cazărmile noi; se mută la Deva comandamentul Diviziei 2 Vânători de munte, în clădirea actualului spital de copii, având unităţi la Haţeg şi la Brad. S-a refugiat aici şi Banca de credit minier din Cluj, iar de la Cernăuţi au venit Banca Românească şi Fabrica de conserve şi mezeluri Potzudek.

După intrarea în războiul contra Ruşilor, în iunie 1941, a fost dispersată din Bucureşti o parte din serviciul Ministerului Finanţelor, care s-a instalat într-o aripă a Palatului Administrativ şi a Liceului Decebal. Au mai venit Intreprinderea Industria Optică Română, în clădirea Şcolii industriale precum şi Banca Vulturul din Bucureşti.

Datorită marelui număr de refugiaţi s-a ajuns ca populaţia Devei la 1941 să numere 15.585 locuitori, iar ca îmbunătăţiri edilitare s-a construit, în 1941, apeductul în partea centrală a oraşului. S-a pietruit strada până la cazărmi; s-a construit o grotă în stânca Cetăţii, cu intrare din tunel pentru adăpost antiaerian şi s-au făcut cele 114 trepte de ciment care duc din parc şi strada Şt. O. Iosif spre acest adăpost, păstrat până astăzi.

Operațiuni militare sau lupte nu s-au produs în oraş sau în jurul său pe tot timpul războiului, dar sunetul sinistru al sirenei care vestea dese alarme antiaeriene producea emoții şi frică şi la Deva, alungând lumea în adăposturile improvizate. Singurul bombardament asupra Devei a fost în 2 iunie 1944, când aviația engleză a lansat vreo 20 de bombe mici pe Dealul Bejanului deasupra Carierei Petroasa. Nu s-au produs victime, deoarece terenul era complet gol, dar o mică trupă de ostaşi grăniceri care făcea instrucție prin apropiere s-a ales cu o spaimă zdravănă. Întâmplarea s-a datorat trecerii unor avioane engleze pe aici către Simeria şi Tâmpa, unde au bombardat atelierele şi instalațiile feroviare, cauzând morți şi răniți. Astfel, la Tâmpa, au fost 10 morți (3 bărbați, 6 femei şi o fată de 15 ani) şi 26 răniți (5 bărbați, 19 femei şi două fete, dintre care una de 8 ani) iar la Simeria au căzut 9 morți (6 bărbați şi 3 femei) alături de 19 răniți (13 bărbați, 5 femei şi o fetiță de 5 ani).

b) Perioada democrației populare-socialiste, 1945-1969

Odată cu aceste zile a început o adevărată perioadă de mari transformări şi realizări epocale pentru Deva ca şi pentru toată țara. Numai acum urbea noastră ajunge să se poată numi un veritabil oraş modern şi frumos cum îl poate vedea toată lumea astăzi.

După cum se ştie de toți, luptele eroice ale proletariatului român şi consecințele celui de al Doilea Război Mondial aduc noi şi mari evenimente, împreunate cu adânci prefaceri politice, economice şi sociale în toată țara.

În 23 August 1944, la auzul proclamației de încheiere a armistițiului cu Uniunea Sovietică şi de întoarcere a armelor contra trupelor germane, populația Devei împreună cu armata şi oficialitățile locale au salutat cu bucurie marele eveniment, ziua eliberării țării de sub jugul fascist.

Trupe germane nu se găseau staționate în Deva, iar cu micile grupuri care în retragerea lor au trecut pe aici nu s-au produs ciocniri. Un mic bombardament al aviației germane s-a dat în apropiere, asupra Simeriei, dar fără efecte deosebite. Când, însă, armata germano-ungară, în septembrie 1944, a pornit ofensiva în Câmpia Aradului, mulți refugiați din aceste părți au sosit şi au găsit adăpost la Deva. Dar în curând, masive coloane de armată sovietică se scurgeau, prin Deva, către Arad şi Brad, dând peste cap atacurile germane şi continuându-şi înaintarea rapidă spre Ungaria. Semnificative şi memorabile se auzeau, atunci, vorbele ostaşilor sovietici, care, întrebați unde merg, răspundeau mândri şi siguri, „Na Berlin!" şi la Berlin au ajuns.

Datorită marilor frământări politice interne şi presiunii maselor cetăţeneşti, în 6 martie 1945 se instituie guvernul democraţiei populare cu dr. Petru Groza ca prim-ministru. Noul regim bazat pe alianţa clasei muncitoare cu ţărănimea a fost salutat cu nespusă bucurie de populaţia oraşului Deva, a cărui cetăţean cunoscut şi stimat era noul prim-ministru. Ca în toată ţara, şi la Deva, masele populare iau cu asalt administraţia şi îl instalează pe cel dintâi prefect democrat al judeţului Hunedoara, pe avocatul dr. Augustin Almăşan, un fiu băştinaş al urbei noastre şi vechi militant social-democrat.

Urmează, nu peste mult timp, la 9 mai 1945 capitularea Germaniei hitleriste, care este Ziua Victoriei sărbătorită cu explozii de bucurie de către toată populaţia Devei. Ca urmare, cu profunde sentimente de dragoste şi admiraţie, a primit populaţia oraşului nostru, în iulie 1945 reîntoarcerea armatei române de pe frontul de vest, când marea coloană, venind din Cehoslovacia, a trecut prin Deva. A defilat, în Piaţa Unirii, în aclamaţiile puternice ale poporului şi oficialităţilor locale, iar după un popas de câteva zile a continuat drumul, tot pedestru, spre Bucureşti.

Dar treptat, ca în toată ţara, se trece şi în Deva, la o epocă de pace, la democraţia populară şi apoi la socialism. Se reface şi aici viaţa economică, se consolidează puterea politică, se înfăptuieşte marea reformă agrară din 1945, se reorganizează administraţia locală în 1948 şi Deva ajunge sediul raionului şi capitala regiunii. Apoi, odată cu naţionalizarea principalelor mijloace de producţie, a băncilor şi comerţului iau naştere, în Deva, organizaţii comerciale locale de stat şi cooperatiste, depozite şi întreprinderi industriale. Trecându-se la cooperativizarea agriculturii în 1953 se înfiinţează aici trei gospodării agricole colective, în Viile Noi, în Ceangăi şi Sântuhalm; se organizează transporturile rutiere în comun, prin autobuze pe toate liniile principale, prin camionaj şi taximetre, apoi cele aeriene, prin curse zilnice de persoane, iar vechile transporturi feroviare se modernizează şi se amplifică. Se realizează, de asemenea, o veritabilă revoluţie culturală prin alfabetizarea completă a populaţiei în 1949, prin introducerea învăţământului obligatoriu de 8 ani şi mai târziu de 10 ani şi prin gratuitatea cărţilor (şcolare – *n. red.).*

Acum începe şi se realizează în Deva o nouă extindere a suprafeţei clădite, adică a vetrei oraşului, o mai frumoasă dezvoltare edilitară şi o mai puternică urbanizare, datorită creşterii populaţiei, a construcţiei de blocuri pentru locuinţe, dezvoltării comerţului, meseriilor şi industriei, precum şi progresului cultural.

Ca însemnată creştere a vetrei oraşului stau mărturie cinci noi cartiere care iau naştere acum şi anume: Mina Decebal, Cartierul Minerilor, Târgul de vite, Cartierul Gojdu şi Bulevardul central dr. Petru Groza, precum şi dezvoltarea mare a vechilor cartiere Viile Noi, Balta Sărată, Ogoarele şi Bariera Hărăului.

S-a ajuns, din 52 de străzi câte existau în 1919, la 115 străzi în 1968, plus o mulțime de blocuri negrupate în străzi.

Iată o descriere sumară a acestora: cartierul minei, Decebal, s-a format pe dealul de deasupra Izvorului Decebal şi a pârâului Jepilor, odată cu deschiderea noii galerii a minei de aramă în anul 1952. În jurul ei s-au construit multe clădiri industriale, administrative, grupuri social-culturale şi blocuri de locuințe, iar deasupra serpentinei, s-au construit case particulare. Acest cartier fiind distanțat de vatra principală a oraşului şi situat după Dealul Finicuri, nu este vizibil decât din apropiere, dar el tinde să ia o mare dezvoltare pe terasele dealurilor.

Cartierul minerilor a luat naştere alături cu strada Călugăreni pe unde era drumul din vechime spre intrarea la mina de aramă, construindu-se o mulțime de case particulare şi proprietate de stat pentru locuințe, pe noile străzi: Minereului, 1 Mai ş.a.

Pe locul vechiului târg de vite din Ceangăi, cu intrarea din strada Mărăşti, s-au construit locuințe particulare formând străzile Mărăşeşti, Pescăruşului, Vânătorilor şi Doja.

Cartierul Gojdu blocuri s-a format în grădinile şi în continuarea vechii străzi Gojdu, până în dreptul fostului târg de vite, adică strada Mărăşti, pe locurile ce se numeau cărămidărie între vechiul oraş şi calea ferată. Începând cu 1963 s-a construit aici un nou şi modern cartier de blocuri cu patru şi nouă nivele. Legarea acestui mare cartier cu şoseaua 23 August, prin frumoasele străzi Mărăşti, Zamfirescu şi Kogălniceanu, cât şi cu centrul urbei prin Coşbuc sau Caragiale, iar cu gara prin Mihai Viteazul şi Petru Rareş, face din el o vatră integrată complet vechiului oraş.

Dintre vechile cartiere care au luat o puternică dezvoltare sunt:

Viile Noi, cartier ce s-a extins acum în partea dreaptă a şoselei, pe câmpul până la calea ferată, pe porțiunea dintre Baia Sărată şi Izvorul Decebal, numai cu case particulare. Aici s-au format străzile existente şi azi, iar în partea deluroasă s-au făcut case pe toate terasele cunoscute în trecut cu numirile: Sub Dealul Cetății, Sub Piatra Colțului, Şomcherec, Dosul Râpii şi Birtul Jepilor.

Credem interesant să arătăm că denumirea cartierului derivă din numele asemănător al hotarului pe care stă şi care s-a primit în secolul XVII când se plantaseră noi vii în coastele Dealului Finicuri. Se mai cade a remarca faptul că aici s-au petrecut unele fapte istorice. Astfel, pe câmpul din jurul cartierului s-a dat atacul revoluționarilor lui Horia, în 6-7 noiembrie 1784, când au căzut vreo 200 de iobagi, iar în partea deluroasă au fost decapitați 56 de prizonieri din revoluție, în zilele de 8 şi 9 noiembrie, ale aceluiaşi an. Locul acestei fioroase execuții şi-a pierdut urma, nu se ştie nici azi. Informații ne-a dat, în trecut, Nicolae Densusianu (1846-1911) şi Ion Lupaş (1880-1967) în lucrările lor despre revoluția lui Horia. Primul spunea că locul a fost în dosul Cetății, lângă drumul ce duce la Dobra, acolo unde se găseau două movile pe coasta de miazănoapte a Viilor Noi, iar al doilea, că ar fi lângă o potecă ce urca pe deal şi pe care atunci nu-l indica decât tufişul dintre nişte nuci tineri. Ne-a mai lăsat informații şi Francisc Hossu-Longin (1847-1935), avocat în Deva, în manuscrisul amintirilor sale depus la Biblioteca Universității din Cluj, care arată că locul este cuprins în Cartea Funciară Deva, nr. 1309 şi nr. topo 1718/13, proprietar fiind Kenderesi Karol. Controlând recent cartea funciară, s-a constatat că terenul indicat este situat de-a lungul şoselei ce urcă binişor spre dealul cu vii, că avea o suprafață inițială de 22.000 mp. care a fost parcelată în 1946 şi pe care acum se găsesc construite case mici şi plantații cu pomi. Ar fi bine dacă s-ar identifica locul exact pe care apoi să fie ridicat un simbol al tragicului episod. Ca semnificație istorică a cartierului este şi faptul că naşterea acestuia s-a produs odată cu unirea Transilvaniei cu România.

Balta Sărată este vechiul cartier din jurul Băii Sărate care s-a extins mult spre calea ferată formând mai multe străzi mici.

Ogoarele s-a numit cartierul format în prelungirea străzii Eminescu până la noile cazărmi, precum şi câteva străduțe laterale.

Bariera Hărăului. Din puținele case care formau în perioada democrației burgheze străzile Nicu Filipescu, dr. Ion Mihu şi Grigorescu, un fel de mahala, s-a născut, în perioada democrației socialiste, un întreg cartier cu multe case mici, dar drăguțe, aşezate pe actualele străzi: Hărăului, Bucovinei, Banatului, Munteniei, Traian Vuia şi Grigorescu.

Viața economică şi socială

Datorită unirii Transilvaniei cu România, dar mai ales introducerii regimului democrației populare, viața economică şi socială în epoca română a ajuns la mari dezvoltări şi la transformări radicale în Deva ca şi în toată țara.

Dintre toate epocile şi stăpânirile prin care a trecut localitatea noastră se poate constata cu adevărat că epoca română a adus cea mai dezvoltată viață economică şi socială în Deva.

Cercetând sub acest aspect starea lucrurilor, această epocă se împarte şi ea în două perioade deosebite, prima cea burghezo-moşierească 1918-1944 şi a doua, a democrației populare socialiste 1945-1968.

În prima perioadă, puterea o aveau burghezia şi moşierii iar în a doua, stăpână a devenit clasa muncitoare, aliată cu țărănimea şi intelectualitatea progresistă.

Ca structură de clasă, în perioada burgheziei, existau aici moşieri, burghezi, țărani, muncitori şi sărăcime. Din burghezie făceau parte marii comercianți şi industriaşi, negustori, proprietari de case şi pământ, intelectualii şi funcționarii. Între țărani, sau mai bine-zis între agricultori, se încadrau cultivatorii de pământ, vii şi crescătorii de vite, iar muncitorii cuprindeau pe lucrătorii din industrie, meserii, comerț şi agricultură, precum şi personalul casnic sau de serviciu. În lipsa unei industrii mai mari, desigur, nu s-a putut forma în Deva un proletariat numeros, totuşi, el a existat în număr mic, dar organizat şi activ. În rândul sărăcimii intrau mulți, chiar dintre cei cu ocupații, care fie că nu aveau de lucru, fie că nu puteau lucra, apoi erau cerşetorii, vagabonzii, țiganii hoinari şi mulți țărani în mizerie. În perioada democrației populare, structura de clasă se schimbă radical şi vechile clase dispar. Rămâne singură clasa muncitoare care devine clasă conducătoare în alianță cu țărănimea lucrătoare şi intelectualitatea progresistă.

Condițiile de muncă se îmbunătățesc în perioada burgheziei, față de epoca austro-ungară, prin lupta tot mai intensă şi organizată a clasei muncitoare, dar condiții de muncă avansate sunt acordate numai de regimul democrat popular.

După ocupație, populația Devei se împărțea în moşieri mijlocii, ofițeri, preoți, profesori şi învățători, avocați, medici, ingineri, arhitecți, meseriaşi de tot felul, comercianți stabili şi negustori ambulanți, mineri, muncitori în industrie şi comerț, lucrători de pământ, de vii, păstori, birjari, slugi, zilieri, slujnice, doici, țigani, cărămidari şi căldărari, cerşetori şi vagabonzi.

În perioada democrației populare, odată cu desființarea județelor, toate aceste ocupațiuni se transformă în lucrători salariați iar altele noi se formează după cerințele actualei vieți economice.

Ca organizare administrativă, în perioada democrației burgheze, Deva este oraş reşedinţă de judeţ, având drept conducere autonomă un consiliu ales pus sub controlul prefecturii județului. Dreptul de autonomie nu a fost respectat întotdeauna deoarece consiliile alese, uneori erau înlocuite prin comisii intermediare numite de guvern.

Sub raport administrativ, prin 1930, satul Sântuhalm a fost anexat oraşului Deva.

În perioada democrației populare, odată cu desființarea județelor şi înființarea regiunilor cu raioane în anul 1948, Deva a fost declarată oraş reşedinţă de regiune, adăpostind un timp şi sediul raionului Ilia. Regiunea cuprindea 6 raioane din vechiul judeţ Hunedoara şi o mare parte din județul Alba, cu două raioane, astfel că Deva devenise un însemnat centru administrativ regional. O altă modificare în organizarea teritorial-administrativă a Devei s-a produs când sub administrarea Devei a intrat un teritoriu mai mare cuprinzând localitățile: Simeria cu satele Seuleşti, Simeria Veche, Uroi, comunele Rapoltu Mare cu satele Răpolţel şi Cărpiniş; Sântandrei cu satele Bârcea Mare; Băcia cu satele Totia, Petreni şi Tâmpa; Cristur cu satele Bârcea Mică şi Archia, apoi comuna Cârjiți cu satele Almaşu Sec, Ghergheş, Cozia şi Popeşti.

Ultima modificare s-a făcut prin Legea de organizare administrativ-teritorială a țării din 1968, când, odată cu reînființarea județelor şi a primăriilor comunale, Deva este declarată municipiu şi reşedinţă a județului Hunedoara. În noua formă de organizare, Deva are ca localități componente Sântuhalm şi Mintia, iar sate ce aparțin de municipiu: Archia, Bârcea Mică şi Cristur precum şi o comună suburbană, Cârjiți, cu satele componente, Almaşu Sec, Ghergheş, Cozia şi Popeşti. Suprafața noului municipiu este de 13.250 ha, având o populație de 35.420 de locuitori.

Ca număr de populaţie şi origine etnică, recensămintele ne dau următoarele situaţii asupra Devei:

Anul	*Total*	*Români*	*Unguri*	*Germani*	*Evrei*	*Alţii*
1920[238]	8.658	4.206	3.680	135	728	89
1929	10.068	5.136	3.899	663	250	120
1941	15.585	10.585	3.245	707	824	224
1948	12.959	9.054	3.113	180	476	136
1956	16.316	-	-	-	-	-
1964	23.515	-	-	-	-	-
1966	34.982	-	-	-	-	-
1968	35.420	-	-	-	-	-

Privitor la numărul de case ştim că existau 2.019 în anul 1941, apoi 2.244 case în anul 1948 (compuse din 4.165 de apartamente).

Cu toată creşterea mare pe ţară a populaţiei urbane în această epocă, dar mai ales în perioada democraţiei populare, numărul populaţiei Devei nu a crescut prea mult, în comparaţie cu alte oraşe. Cauza principală se datorează lipsei de industrie mare a oraşului.

Agricultura

Dacă la începutul acestei epoci, activitatea de bază a populaţiei localităţii noastre a fost încă agricultura, ea a scăzut simţitor în tot timpul acesteia deoarece acum cresc şi se dezvoltă mult categoriile sociale cu alte îndeletniciri decât agricole. Totuşi, se cultivă cereale, legume, zarzavaturi şi fructe. Se lucrează viile de pe locurile străvechi şi de pe unele noi. Se cresc vite, dar mai ales vaci cu lapte, apoi porci şi păsări, precum şi oi sau capre.

Însă producţia agricolă locală nu a fost nicicând suficientă pentru consumul populaţiei urbane, astfel că multe produse alimentare se aduc din satele apropiate, dar şi din cele bănăţene şi arădene sau chiar oltene.

Muncile agricole în perioada burgheză se făceau încă manual şi cu tracţiune animală. Singurele maşini agricole erau câteva batoze de treierat, vânturătoare mecanică şi maşini de semănat. Ca utilaj agricol exista plugul şi grapa de fier, dar se foloseau încă şi cele de lemn cu brăzdar sau dinţi de fier.

[238] C. Martinovici, Nicolae Istrate, *Dicţionarul Transilvaniei, Banatului şi celorlalte ţinuturi alipite*, Editura Ardealul, Cluj, 1922 (n. a.).

Sub raportul structurii proprietății agricole s-a aplicat şi aici reforma agrară din 1921 când au fost împroprietăriți cu loturi de pământ un număr redus de țărani, precum şi cu locuri de case unii țărani, muncitori şi funcționari. Exproprierile făcute în 1921 nu au cuprins mari suprafețe la Deva deoarece existau aici moşii mari, iar cele mijlocii au fost în mare parte scutite.

Transformări fundamentale s-au produs în perioada democrației populare. Împroprietăriri masive s-au făcut prin reforma agrară din 1945, când au fost expropriate aproape toate suprafețele agricole şi date lucrătorilor agricoli.

În scopul unei mai bune exploatări agricole s-au înființat după 1953, şi la Deva, trei gospodării agricole, la Sântuhalm, Ceangăi şi Viile Noi, care mai târziu s-au contopit în una singură.

Meseriile

Datorită creşterii populației urbane, cât şi ridicării standardului de viață al țărănimii, meseriile au luat o mare dezvoltare la Deva, deşi multe produse meşteşugăreşti încep să fie concurate de către fabrici.

Din punct de vedere organizatoric, activitățile meşteşugăreşti au suferit multe transformări în perioada burgheziei. Astfel, a continuat să funcționeze Corporația Industrială, cu vechile atribuții de organizare şi reprezentare a meseriaşilor şi în cadrul căreia se ducea o activitate social-culturală, printr-o societate de lectură, bibliotecă, cor şi activități sportive. Corporația Industrială a dăinuit la Deva până în 19[..] când s-a înființat aici Camera de Muncă, unde au trecut toate atribuțiile vechilor corporații, în locul cărora au luat naştere reuniuni ale meseriaşilor, fără atribuții.

În perioada democrației socialiste, activitățile meşteşugăreşti trec prin radicale transformări. Se organizează cooperative de producție meşteşugărească la Deva, în care intră aproape toți meseriaşii. Astfel, iau naştere aici, prin 1949 Cooperativa pantofarilor 6 Martie, Cooperativa Igiena a frizerilor şi alte prestări de servicii, transformate apoi în Cooperativa Solidaritatea cu mai multe ramuri şi Cooperativa de invalizi Progresul. Încă din anul 1949 funcționa în Deva, Uniunea Cooperativelor Meşteşugăreşti de prestări şi alimentare, cuprinzând întreg Banatul, Hunedoara şi Aradul, organizație pe ramuri de activitate meşteşugărească, transformată apoi în Uniunea Regională a Cooperativelor Meşteşugăreşti din Hunedoara, cuprinzând toate ramurile şi devenită în 1968 Uniunea Județeană a Cooperativelor Meşteşugăreşti - U.J.C.M .

(…) În locul vechii clădiri a corporației meseriaşilor, se construieşte, în anul 1958 actualul palat al meseriaşilor din strada Aurel Vlaicu nr. 1, clădire cu un etaj pentru birouri şi cu o frumoasă sală festivă. Regretabil este că arhaicele embleme ale meseriilor, existente pe vechea clădire, nu au fost aplicate pe noua construcție. Ele i-ar fi dat un aspect mai istoric şi mai interesant.

De asemenea, s-a construit, în 1962, un frumos complex meşteşugăresc cu două etaje în strada dr. Petru Groza nr. 41, iar în anul 1968, un altul în strada Cuza Vodă şi tot în anul 1968 un atelier de reparat şi întreținut automobile la marginea oraşului pe strada 23 August (autoservice).

Comerțul

Progresul economic realizat în epoca română aduce cu sine o bună dezvoltare a comerțului şi la Deva.

În perioada burgheziei, a crescut mult numărul negustorilor, al prăvăliilor şi al magazinelor de tot felul. Existau multe prăvălii mici cu vânzări cu amănuntul dar se găseau şi prăvălii mari, bine aprovizionate, de coloniale, fierărie, chimicale, sticlărie, apoi textile, manufactură, confecții ş.a. precum şi câteva magazine pentru comerțul angrosist. Se făcea un comerț al cărților în trei librării, luase o bună dezvoltare comerțul hotelier, de restaurante, dar mai ales cel de cârciumărit. Se formaseră societăți comerciale care se ocupau cu negoțul de cereale, de vite, cherestea, materiale de construcție şi băuturi spirtoase.

Târgurile săptămânale, bâlciurile anuale de mărfuri şi de vite se dezvoltau tot mai mult. Târgul săptămânal se ținea ca şi în trecut, miercurea, iar bâlciurile anuale de mărfuri erau patru şi aveau loc la 14 ianuarie, 14 mai, 3 august şi 30 octombrie, care totdeauna erau precedate cu două zile de marile târguri de vite, oi şi porci. Locul unde se țineau aceste târguri era tot cel vechi, în Piața Unirii şi străzile centrale pentru cele de mărfuri şi alimente, iar în Ceangăi pentru vite, oi, porci şi furaje.

Luase un avânt comerțul bancar deoarece pe lângă vechile bănci rămase din vremea austro-ungară s-au mai înființat şi altele, astfel că la sfârşitul perioadei burgheze existau vreo 10 bănci în Deva care, toate, practicau o mare cămătărie. S-a dezvoltat apoi şi un comerț de cărăuşie cu tracțiune auto pentru persoane şi mărfuri.

Pentru controlul şi organizarea vieţii economice s-a înfiinţat la Deva în anul 1924 Camera de comerţ şi industrie care a deschis aici în anul 1926 o şcoală practică de comerţ precum şi unele târguri sau expoziţii economice la Deva.

Dar numai în perioada democraţiei socialiste comerţul din Deva a luat o dezvoltare puternică şi sănătoasă. Prin naţionalizarea principalelor mijloace de producţie, a comerţului bancar, prin organizarea comerţului de stat şi cooperatist, a luat naştere în Deva un comerţ ce putea sta alături de cel din marile oraşe ale ţării. Magazine mari şi frumoase, pline cu mărfuri expuse cu gust, stau la dispoziţia cumpărătorilor iar vânzările ating valori şi volume nebănuite în trecut.

Şi în această perioadă, se dezvoltă mult comerţul hotelier, de restaurante şi bodegi, precum şi cel turistic.

Desigur, în această perioadă, rolul marilor bâlciuri a scăzut, datorită organizării comerţului sătesc şi datorită legăturilor de transporturi între oraşe şi sate, dar ele continuă să fie necesare şi ţinute atât pentru satisfacere schimbului economic rural, cât şi pentru deservirea oraşului, în continuă dezvoltare. Aşa se ajunge ca acum piaţa de alimente să fie zilnică, târgul săptămânal de mărfuri şi vite păstrat miercurea iar bâlciurile anuale să fie în număr de şapte.

Locul pieţei se mută din centrul oraşului (Piaţa Unirii) într-o nouă piaţă deschisă între străzile Ioan Corvin şi Cuza Vodă în anul anul 1952, pavată cu piatră şi având multe gherete pentru vânzare. Mai recent s-au construit tarabe din beton, acoperite cu material plastic, s-a condus apeduct şi canal, asfaltându-se întreaga piaţă. Pentru bâlciurile mari, se ocupă şi locul fostei mori a ţigănimii, strada I.L. Caragiale şi albia fostului canal Cerna. Târgurile de vite s-au mutat şi ele prin anul 1956 din Ceangăi în capătul oraşului, pe strada 23 August, la poalele Dealului Paiului, lângă staţia de gaz şi Hula Devei, dar de prin 1966 în cartierul Sântuhalm.

Industria

Nici în epoca română nu s-a produs o dezvoltare puternică industrială la Deva, astfel că nici acum nu se poate vorbi despre formarea unui centru industrial local.

În perioada democraţiei burgheze nu existau aici decât trei făbricuţe de mezeluri, una de conserve, două mori sistematice şi două de apă, o fabrică de nasturi, una de teracotă, una de săpun, unsori şi albăstreală, un atelier de

prelucrat marmora şi cioplit piatra, apoi vreo două ateliere mecanice şi de tâmplărie, precum şi cinci tipografii mici.

Abia în perioada democraţiei populare, începe să ia naştere o industrie mai mare la Deva. Se înfiinţează acum întreprinderile Minieră, a materialelor de construcţii, forestieră, de industrializare a cărnii, de industrie locală, Trustul de construcţii, Întreprinderea de electricitate, Întreprinderea Poligrafică şi Centrala termoelectrică Deva-Mintia.

În total, la sfârşitul acestei perioade, se ajunge la un număr mare de întreprinderi pe oraş din care ponderea cea mai mare o deţin Centrala termo-electrică, Întreprinderea minieră şi Trustul de construcţii.

Învăţământul

Marea sete de cultură a locuitorilor de la sate, manifestată după Primul Război, a făcut ca şi în Deva învăţământul să ia o bună dezvoltare în perioada burgheziei.

Astfel, în anul 1919 toate şcolile de stat maghiare din oraş au fost preluate de statul român şi deschise cu limba de predare română. Aşa este Liceul real, devenit Liceul Decebal, Şcoala normală de băieţi, Şcoala de fete care în curând se transformă în liceul de fete. Au rămas şcolile primare confesionale catolică şi reformată, iar şcoala primară confesională română a fost predată statului în anul 1922. Au funcţionat totuşi vreo doi ani ca şcoli particulare maghiare Liceul real şi Şcoala pedagogică, dar au încetat din lipsa elevilor.

S-au înfiinţat şi şcoli noi cum au fost Şcoala pedagogică de fete, Şcoala orfelinatului de fete, dar care n-a durat mult, Şcoala de arte şi meserii cu durată de cinci ani, în anul 1923 şi Şcoala practică de comerţ, în anul 1926.

Ca o ilustrare a dezvoltării învăţământului în Deva este suficient să arătăm că aici numărul elevilor de liceu şi al profesorilor era mare.

Dar un puternic avânt şi o dezvoltare nebănuită a învăţământului în localitate se produc numai în perioada democraţiei populare.

Există acum aici Liceul Decebal, Liceul pedagogic, Liceul dr. Petru Groza, Liceul industrial de construcţii, Grupul Şcolar energetic, şcoli generale de 8 ani, şcoli de 4 ani, grădiniţe, cămine de copii, creşe.

Mai există o şcoală de muzică (liceu), şcoală superioară pedagogică şi Universitate muncitorească.

Pentru a se cunoaşte stadiul de dezvoltare al învățământului în localitate, vom arăta că prin activitatea dusă, analfabetismul a dispărut din oraş, deşi recensământul din 25 ianuarie 1948 găseau 1.057 de persoane neştiutoare de carte, ceea ce reprezenta 8,8% din totalul populației.

Cultură şi artă

Şi sub acest raport, numai epoca română aduce un oarecare avânt şi dezvoltare în Deva.

În această perioadă se înregistrează o serie de activități şi preocupări teatrale, culturale, muzicale, istorice, literare şi de sport, demne de interes.

În perioada burgheziei, toate acestea au parcurs doar o primă etapă de dezvoltare şi ele au avut o importanță minoră. Astfel, activitățile teatrale locale s-au rezumat la spectacole date de amatori, de corul bisericesc al meseriaşilor sau de elevii şcolilor din localitate, organizate de profesorii Ion Ignaton (1888-1973 – *n. red.*) şi Munteanu Ionel (1918-1993 – *n. red.*).

Reprezentații teatrale s-au dat în Deva şi de către toate trupele române sau maghiare aflate în turneu, precum şi reprezentații ale operelor din Cluj şi Timişoara. Aproape toți marii artişti ai timpului, din țară, au jucat şi la Deva. Cele mai populate reprezentații au rămas cele ale trupei lui Constantin Tănase.

Localul reprezentațiilor era sala Teatrului comunal, actuala Arta şi mai rar în sala Corporației industriale din strada Avram Iancu nr. 1.

În anul 1942, vechiul local de teatru a fost radical reparat, înzestrat cu o nouă tapițerie şi oglinzi, modificându-i-se total intrarea, lucrări ce au costat 1.918.000 de lei. S-a dat atunci localului numele de „Gheorghe Dima", un valoros compozitor şi muzician ardelean.

În perioada democrației populare viața teatrală în Deva cunoaşte o nouă şi puternică dezvoltare.

Ca activități locale de amatori, există şi acum spectacole aranjate de elevii şcolilor, de echipele sindicale sau ale diferitelor întreprinderi.

Ca săli de spectacole există acum două care oferă condiții mulțumitoare. Primul este localul vechiului teatru din strada dr. Petru Groza care în 1963 a fost complet renovat şi transformat la interior, intrare şi fațadă. Vechile loji şi galeria au fost înlocuite cu un frumos balcon care posedă o bună vizibilitate şi audiție, iar parterul a fost reconstruit într-o uşoară pantă. O frumoasă cupolă ce imită cerul senin în şapte nuanțe de albastru, pereții garnisiți cu placaj de furnir cât şi un hol mare dau aspectul unei săli moderne şi elegante. A fost inaugurat la 1 aprilie 1963 cu reprezentația

„Şarjele revistei" prezentată de către Teatrul de Stat de Estradă din Deva şi din octombrie 1963 i s-a dat numirea de Teatrul Arta.

Al doilea local de teatru s-a construit în 1955-1956 şi este Teatrul de vară, aşezat în strada Avram Iancu, colţ cu strada Cuza Vodă şi care are o capacitate de 1.000 de locuri (aproximativ în zona actualului RENEL - *n.red*). Localul este spaţios şi plăcut pentru sezonul de vară, dar construcţia s-a realizat fără nici un stil şi gust, având un aspect urât la exterior care dă impresia mai mult a unei magazii sau a unei clădiri neterminate, decât a unui teatru. Decorul interior al acestui teatru constituie totuşi o operă de mare valoare plastică ce a fost executată în anul 1957 de către artistul sculptor Eugen Ciucă după desenele profesorului universitar, sculptor şi istoric de artă Mac Constantinescu, ambii din Bucureşti.

Pe nişele din pereţii înconjurători sunt executate din ceramică, în sculptură, o serie de panouri cu tematică din lumea artei, a dansului. La stânga, de la intrarea în sala de spectacole, se succed pe panouri separate subiectele: Dans indian, Dans spaniol, Dans săsesc, Dans maghiar, Dans sovietic, Fântâna din Bahcisarai, Lacul lebedelor. De la intrare spre dreapta avem: Dans egiptean, Teatrul antic grec, Saltimbancii din Evul Mediu, Commedia dell'arte, Teatrul francez – Molière, Teatrul englez – Othello, Teatrul german – Faust, Teatrul românesc – Caragiale. La stânga şi la dreapta scenei, două mari panouri reprezintă arta cultă şi arta populară, fiecare cu diferite ramuri ale artei, pentru cea cultă: muzica, dansul, arhitectura şi pictura etc., iar pentru cea populară dansul, cântecul, arta ţesutului, a olăritului etc. În mijloc stă o mândră femeie cu tulnic, îmbrăcată în costum hunedorean.

Societăţi culturale de importanţă provincială au activat şi la Deva în perioada burgheză. Dintre cele cunoscute, s-au remarcat Despărţământul ASTRA IX, al bătrânei Asociaţii pentru cultura şi literatura poporului român din Transilvania care, deşi pierduse mult din vechiul ei rol, a realizat o bună activitate prin conferinţe la sate şi oraşe, serbări naţionale, comemorări de evenimente şi personalităţi precum şi activităţi sportive săteşti, apoi Casina Naţională, cu un local propriu modern, reparat, având o mare bibliotecă de împrumut[239], 1.400 volume româneşti şi 3.000 maghiare, sală de conferinţe şi jocuri pentru şah, domino sau cărţi, apoi sală de dans şi podium de scenă.

De asemenea, Muzeul trecut în bugetul judeţului a fost reorganizat şi a devenit o apreciată instituţie culturală condus de om cu studii de specialitate care a scos o bună revistă proprie, *Sargetia*. Despre localul muzeului trebuie

[239] Ion Mihu, Gh. Ghinea, *Casina Naţională Deva, Catalogul bibliotecii*, Deva, 1930 *(n. a.)*.

să arătăm că la începutul perioadei el a fost mutat în clădirea actualului spital maternitate, iar în 1937 a fost instalat în *Magana Curia*, locul pe care îl ocupă şi astăzi.

În perioada democraţiei populare, s-au creat noi asociaţii şi instituţii sociale culturale locale dintre care amintim: Casa de creaţie culturală, Societatea de istorie, Societatea de răspândire a cunoştinţelor şi altele.

În domeniul artelor plastice au existat unele slabe activităţi locale. Dintre acestea, în perioada burgheză s-au realizat câteva lucrări de sculptură în lemn cum este iconostasul şi stranele din biserica catedrală executate în atelierele şcolii de arte şi meserii din Deva sau iconostasul, amvonul şi tronul din biserica de pe strada Lenin, executate de către sculptorul Toth.

Singura lucrare de artă plastică mai însemnată pentru oraş este statuia lui Decebal care constituie prima lucrare de artă monumentală ridicată în Deva. Executată din bronz în mărime naturală, statuia este aşezată în parcul oraşului, la stânga de la intrarea principală şi stă pe un soclu, având câteva trepte, toate din piatră de granit de la cariera Petroasa din Deva.

Statuia îl reprezintă pe regele Decebal, în picioare, rezemat de scut. Pe faţa soclului, în partea de sus este săpată inscripţia: Decebal.

Pe cele patru feţe ale soclului au fost executate basoreliefuri în bronz ce reprezintă următoarele imagini: în faţă, legendara lupoaică alăptându-i pe Romulus şi Remus; în dreapta Horia, Cloşca şi Crişan împreună cu Avram Iancu; în stânga harta României întregite, pe colţurile de sus cu efigiile regilor Ferdinand şi Maria iar în spate versurile:

Dar nestrămutaţi strămoşii
Tot cu arma-n mâini au stat
Au văzut şi munţi de oase
Şi de sânge râuri roşii
Dar din ţara lor nu-i scoase
Nici potop şi nici furtună. (Coşbuc)

Lucrarea se datorează sculptorului Radu Mînzat Moga (1905-1950), profesor la Liceul „Avram Iancu" din Brad şi a fost executată în anul 1935. Ea nu a fost prea reuşită, datorită poziţiei mâinilor lui Decebal care strică armonia mişcării şi unităţii concepute de sculptor, dar se vorbea încă pe atunci că lipsurile s-ar datora puternicilor zilei, care l-au obligat să dea acea poziţie mâinilor. Prin anii 1943-1944 acest sculptor a mai făcut un exemplar de statuie Decebal, tot pentru oraşul Deva, mai reuşită ca documentare istorică şi ca realizare artistică. Despre această a doua lucrare se presupunea că s-ar fi trimis pentru turnare în bronz, dar nu se cunoaşte ce s-a ales cu ea.

Este de menţionat că în anul 1944, basorelieful reprezentând harta României întregite a fost îndepărtat şi locul a rămas gol până în 1966 când s-a fixat un alt basorelief care reprezintă o scenă de luptă daco-romană, lucrare întocmită de către sculptorul Nicolae Adam din Orăştie. Deşi basorelieful este bine lucrat, ar fi fost mai potrivit ca el să reprezinte harta Daciei întregi peste care, apoi, să apară o scenă de luptă daco-romană.

Consemnăm şi o interesantă poveste care a circulat mult după dezvelirea statuii. Se ştie că în curând după unirea Transilvaniei, Roma a trimis în dar oraşului Cluj o statuie a lupoaicei cu Romulus şi Remus, la care unul suge iar celălalt nu ajunge, monument care a fost instalat în Piaţa Unirii din Cluj.

Cum, în acele vremuri existau aprige dispute între ardeleni şi regăţeni pe tema avantajelor puterii, un ilustru necunoscut a satirizat ciudata dispută după statuia lupoaicei. Cel care suge este regăţeanul, cel care nu ajunge este ardeleanul. Dar mai târziu, din avantajele puterii s-au înfruptat cu toţii, astfel că, ilustrând noua situaţie, la Deva sug amândoi, şi Romulus, şi Remus, curmându-se astfel acerba dispută a stră-strănepoţilor.

Perioada democraţiei populare aduce şi sub acest aspect o contribuţie mai bună prin ridicarea a două statui.

Prima este monumentul destinat luptei ţăranilor pentru pământ care a fost ridicat în Piaţa Unirii din Deva, la 25 august 1946. Monumentul reprezintă busturile din bronz ale lui Horia, Cloşca şi Crişan şi este opera sculptorului Ion Vlasiu din Bucureşti. Au fost aşezate pe un soclu înalt pe care erau fixate două basoreliefuri. Soclul este făcut din piatră de trahit din Deva, iar basoreliefurile din bronz şi au fost executate de sculptorul Eugen Ciucă.

Basorelieful din faţă reprezintă o scenă cu ţăranii răsculaţi la 1784, iar basorelieful din dos arată ţăranii împărţind pământul şi următoarea inscripţie:

„Titlu de proprietate
Eliberat conform legii nr. 187 – 945 sub domnia
Regelui Mihai I de Guvernul dr. Petru Groza,
Ministru R. Zăroni, Prefect dr. Almăşan A.”

Jos de tot textul:

„Reforma agrară 1945. Uniţi în luptă.”

Acest monument a fost demontat în 1962, când, pe acelaşi loc s-a ridicat actuala statuie a dr. Petru Groza. Nu ştim ce s-a ales cu statuia demontată, dar ea ar fi trebuit mutată într-o altă parte a oraşului care nu este bogat în statui.

Al doilea este monumentul care domină oraşul, statuia marelui om politic şi eminent bărbat de stat, dr. Petru Groza, un fruntaş cetățean al urbei noastre. Monumentul din bronz reprezintă figura acestuia în picioare, aşezat pe un soclu înalt din marmură roşie de Carrara şi a fost dezvelit în 7 decembrie 1962, pe locul unde la 18 aprilie 1933 a avut loc marea adunare a Frontului Plugarilor.

Statuia are înălțimea de 4,5 m iar soclul de granit de 2,5 m şi pe el stă scris: dr. Petru Groza 1884-1958. Lucrarea este opera sculptorului Constantin Baraschi din Bucureşti.

Dintre activitățile şi manifestările muzicale care s-au înregistrat la Deva în epoca română, sunt de menționat următoarele:

În perioada burgheză acestea au constat din corurile şi orchestrele elevilor de la şcolile medii, de la şcoala maghiară din Ceangăi, corul bisericesc al meseriaşilor, corul şi orchestra corporației industriale, al asociației lucrătorilor maghiari (Madosz) şi a grupului etnic german. Existau orchestre de lăutari şi orchestre particulare. Dintre toate însă o activitate mai remarcabilă a avut-o corul bisericesc al meseriaşilor care a dat concerte religioase şi de colinde, apoi a organizat serbări muzicale de culesul viilor, a dat reprezentații cu opereta „Baba Hârca" de Matei Millo şi Flechtenmacher, cu scena lirică „La şezătoare" de Tiberiu Brediceanu, în Deva şi alte localități.

În perioada democrației populare a luat un mare avânt dezvoltarea muzicii corale şi instrumentale, atât în şcoli cât şi în întreprinderi. S-au format astfel orchestre, fanfare şi coruri bine apreciate.

Ca mijloace de răspândire a ideilor, a cunoştințelor şi literaturii, au apărut la Deva câteva ziare, reviste, anuare şi au existat unele mici librării şi tipografii.

În perioada burgheză, se înmulțesc ziarele din localitate, dar puține au avut o existență mai lungă. Între cele apărute au fost: *Cuvântul nostru (A mi szavunk)*, ziar socialist de limba maghiară, dar numai patru numere, în anul 1919; *Solia dreptății* în 1919-1921, ziar politic național, redactor dr. Simion Câmpean, mutat apoi la Orăştie; *Curierul Hunedoarei* în 1919-1920; *România liberă* în 1919-1920 director dr. Petru Groza, apoi din 1921 sub titlul *România*, director profesor [Al.] Mănciulescu, *Hunedoara* în 1919 redactat de Ion Roşu profesor la Şcoala pedagogică; *Renaşterea* în 1923, redactor profesor [Al.] Mănciulescu; *Voința* în 1930-1931, director dr. Petru Groza şi redactor dr. Victor Şuiaga; *Frăția* în 1926, *Dreptatea*, ziar politic liberal, *Horia*, redactor avocat Aurel Filimon, *Înainte* în 1932,

director N. Susan şi redactor N. Rusu. Singurul ziar local ce apărea regulat săptămânal a fost *Gazeta Hunedoarei*, între 1921 şi 1948, director Ion Mihu şi redactor profesorul [Gh.] Ghinea. Un timp, din 1937, acest ziar şi-a zis *Gazeta Inidoarei*.

Revistele care au apărut în această perioadă au fost: *Sargetia*, revistă de istorie şi arheologie a Muzeului Judeţean, *Plaiuri hunedorene*, *Revista învăţătorilor* 1927, *Eu şi Europa* în 1936, redactor N. Rusu, *Ştiu* în 1937 a elevilor Liceului Decebal, *Stuparul român* 1926, redactor N. Voina, *Povestitorul* 1927, redactor Ion Panaitescu.

Au continuat să apară ziarele maghiare vechi *Hunyadvármegye*, înfiinţat în 1876 şi care a funcţionat până prin 1930 şi *Déva és vidéke* început să apară la 1892 şi până prin 1930.

În perioada democraţiei populare apar în primii ani *Gazeta Hunedoarei*, apoi din 1948 apare fără întrerupere, zilnic, *Drumul Socialismului* ca organ al Comitetului Judeţean P.C.R. şi al Sfatului Popular Hunedoara.

Ca reviste, continuă să apară *Sargetia*, revista Muzeului, apoi *Ritmuri hunedorene*, *Caiet cultural* editat de ziarul *Drumul Socialismului*, până în 1968.

Există acum trei librării mari şi bine organizate, un depozit de cărţi, precum şi o întreprindere poligrafică cu o mare capacitate de producţie.

De asemenea, ca mijloace de răspândire a culturii şi informaţiilor au existat la Deva cinematografe, radio, radioficare şi televiziune.

În perioada burgheziei, o dezvoltare mai bună ia cinematograful, când se instalează unul stabil în sala teatrului, apoi altul în sala meseriaşilor din strada Aurel Vlaicu nr. 1 şi prin 1935-1947 în sala restaurantului Crucea Albă, dar reprezentaţii nu erau decât două-trei săptămânal. Filmul sonor apare la Deva abia prin 1932.

În perioada democraţiei populare, cinematograful devine o întreprindere de stat şi este pus în slujba maselor populare. Numărul spectatorilor creşte enorm şi reprezentaţiile se dau zilnic în câte patru serii, deoarece cinematografia devine cea mai populară şi răspândită artă. În 1963, se reconstruieşte teatrul „Arta” pentru producţii teatrale şi de cinematograf. În 1960 se construieşte noul local „Patria” cu 500 de locuri iar în sezonul cald mai funcţionează cinematograful de vară cu 1.000 de locuri.

Se introduce, în 1945, radioficarea, care ia o mare dezvoltare, având în 1965 un număr mare de difuzoare abonate, iar prin 1960 îşi fac apariţia primele aparate de televiziune care numai după 1963, când s-a construit staţia releu de la Bobâlna, se înmulţesc foarte mult.

Activităţile sportive erau abia la început. În perioada burgheză, se începe reorganizarea, prin mai 1919, a unui vechi cerc sportiv. În martie 1919 se joacă un meci de fotbal între Cercul Sportiv Deva şi Asociaţia Sportivă Feroviară Simeria, cu 11 la 1 pentru Simeria, pe terenul de sub Cetate care încă nu era amenajat.

Se înfiinţează, în această perioadă, mai multe asociaţii sportive, dar ele nu au lungă existenţă. Astfel, se cunosc: Clubul Atletic Român - Deva, înfiinţat la 8 iunie 1919 sub preşedinţia prefectului dr. Toma Vasinca şi conducător, profesorul Toth Francisc; Cercul Sportiv Muncitoresc ia naştere în martie 1920, apoi Clubul Sportiv Saturnus cu 200 membri şi cu concursul lui dr. Petru Groza.

S-a dezvoltat jocul de tenis cu arene în parc, jocul de popice şi atletismul. În anul 1923, se deschide un ştrand pe canalul Cerna, iar mai târziu se organizează canotaj şi ştrand pe Mureş.

Arena sportivă a fost un timp pe teren neamenajat sub Dealul Cetăţii, apoi pe locul fostului târg din strada Zamfirescu şi, din 1958, s-a amenajat arena actuală cu o tribună de 5.000 de locuri.

Dar despre o preocupare şi dezvoltare a diferitelor ramuri sportive şi de educaţie fizică, se poate vorbi numai în perioada democraţiei populare.

Astfel, s-a format la Deva, un club sportiv cu o bună echipă de fotbal şi activităţi în alte ramuri.

Sanitare şi igienă

În perioada burgheză, dezvoltarea în acest domeniu a fost lentă. Ea a constat în extinderea vechii clădiri cu două noi corpuri, apoi prin înfiinţarea spitalului T.B.C. în strada Bariţiu, într-o clădire veche, dar transformată. Numărul medicilor şi a personalului sanitar era redus la câţiva medici de stat şi puţini particulari. În 1938 existau în Deva mulţi medici şi personal sanitar.

În perioada democraţiei populare s-a produs o puternică dezvoltare sanitară. Dovadă, avem datele din 1968 când existau în Deva medici, asistenţi medicali şi personal sanitar. Acum funcţionau: un spital unificat, un spital T.B.C., un spital de dermato-venerice, un spital de copii, o maternitate, o policlinică generală, o staţie de salvare cu auto şi avioane sanitare, mai multe circumscripţii sanitare, un SANEPID. Drept comparaţie, menţionăm că în 1950 existau 35 de medici în oraş, iar în 1960 funcţionau 130 şi în spital erau 582 de paturi.

Alături de cele două farmacii din epoca anterioară, s-a mai deschis una de către farmacistul Virgil Albescu (1878-1938) trecută, apoi, la farmacistul Paul Schultz în anii 1938-1948. A patra farmacie s-a deschis la 1 aprilie 1923 ca farmacie a spitalului, atunci când spitalele judeţene din Transilvania au fost preluate de stat. Primii farmacişti au fost Ion Hagao, Hortensia Morar şi mulţi alţii, printre care mult timp Sabin Călcescu. O mică farmacie avea şi Casa cercuală.

În perioada democraţiei populare, odată cu naţionalizarea farmaciilor s-a trecut la organizarea ştiinţifică şi modernă a comerţului farmaceutic prin înfiinţarea Întreprinderii Centrofarm devenită Oficiul farmaceutic regional, cu un mare depozit de medicamente, laborator de analize şi birouri, toate în strada 23 August, azi demolate, pe locul lor construindu-se blocuri de locuinţe şi deschizându-se bulevardul dr. Petru Groza. S-au organizat şi 4 farmacii noi.

În perioada burgheză, ca prevederi sociale, Vechea Casă cercuală de asigurări muncitoreşti se transformă în Casa Asigurărilor Sociale, care funcţionează în strada Decebal, localul circumscripţiei sanitare II şi IV, azi demolat, iar ca societăţi de ajutor mutual a existat între 1920 şi 1950 Asociaţia de înmormântare a meseriaşilor, preluată ulterior de stat.

În perioada democraţiei populare, prevederile sociale au trecut asupra sindicatelor care acordă consultaţii, tratament gratuit, ajutor de boală, de înmormântare şi pensii tuturor salariaţilor. De asemenea, pentru ajutorul mutual al salariaţilor s-au înfiinţat case de ajutor reciproc ale salariaţilor în cadrul întreprinderilor şi, separat, una a pensionarilor.

Ca igienă şi salubritate, în perioada burgheză a existat prea puţină preocupare şi au fost puţine realizări. Abia în anul 1941 a început construcţia unui apeduct parţial în centrul oraşului, aducând apa din izvoare subterane aflate pe câmpul de la locul numit Hula Devei, sub poalele Dealului Paiului. Canalizare n-a existat, iar serviciul de vidanjare era făcut manual de câţiva ţigani sau personal de cetăţeni.

Perioada democraţiei populare a adus şi sub acest raport, un progres. Apeductul a fost extins în întregul oraş, iar în 1968 s-a pus în funcţiune o nouă conductă care aduce apa de la Batiz. S-a construit acum canalizarea generală a oraşului şi în anul 1958 au fost captate izvoarele din oraş.

Băile

În perioada democrației burgheze, singura baie publică a fost Baia Sărată din strada Horia. Cunoscută încă de pe la începutul secolului XIX, ea a fost reorganizată în 1919 când apa a început să fie scoasă cu un motor şi încălzită, iar localul a fost reparat şi mărit. Baia e situată la 192 m altitudine, la poalele Dealului Cetății, chiar în raza oraşului, oferă privelişti şi condiții pentru a deveni o stațiune balneară modernă, cu mari avantaje terapeutice pentru populația locală şi străină. Posedă un climat plăcut, de tranziție, cu caractere mediteraneene, având o temperatură medie de 20º C vara, umiditate relativă şi vânturi uşoare ce domină din nord-vest, vest şi sud-vest. Clima este favorabilă factorilor curativi, aici durata anuală de strălucire a soarelui fiind de 1.800 de ore.

Iluminatul public în perioada burgheză se dezvoltase prea puțin, erau încă destule străzi fără curent electric iar celelalte erau slab luminate.

Doar în perioada democrației populare socialiste o adevărată şi puternică dezvoltare a luat iluminatul public, când acesta a cuprins întregul oraş în bune condițiuni, iar din anul 1960 s-a introdus iluminatul fluorescent.

Gazul metan s-a introdus la Deva în noiembrie 1958, în partea centrală a oraşului şi era adus din zăcământul de la Bazna pe conducta magistrală de vest, traseul Blaj – Orăştie – Hunedoara – Reşița – Timişoara, cu derivație Simeria – Deva. Încălzirea cu termoficare s-a făcut prin 1959, odată cu începerea construcțiilor masive de blocuri.

Transporturile

În perioada burgheză se făceau în majoritate cu tracțiune animală, în căruțe şi birje. Dintre cele cu tracțiune mecanică, apar puține biciclete, turisme particulare şi taximetre. Abia prin 1925 se introduc câteva autobuze particulare, dar slabe şi mici, care încep a deservi liniile Deva – Simeria, Orăştie, Brad, Hunedoara şi Dobra.

În perioada democrației socialiste, transporturile sunt preluate de stat care înființează la Deva Întreprinderea RATA apoi I.R.T.A., cu ateliere de întreținere şi reparații şi multe autobuze mari pentru toate rutele din județ, precum şi oraşe mai îndepărtate ca Sibiu, Târgu Mureş, Cluj, Lugoj şi Caransebeş – Reşița. Din 1945, I.G.O. a introdus curse de autobuze în interiorul oraşului şi în satele vecine. S-au pus în circulație taximetre, turisme şi transporturi aeriene regulate prin aerodromul Seuleşti.

Vechile transporturi pe Mureş cu plute şi corăbii care treceau şi deserveau oraşul nostru au stagnat cu totul din cauza primului război mondial şi unirii Transilvaniei cu România.

Telecomunicațiile, în perioada burgheză, luaseră o oarecare dezvoltare în sensul că se reorganizează telefoanele prin 1930 având oficiu separat de poştă, se introduc noi aparate de telegraf şi se introduc aparate de radio prin 1928.

Dar în perioada democrației populare se produce adevărata modernizare şi puternica dezvoltare a telecomunicațiilor. Acum poşta este dotată cu mijloace mecanice de lucru, telefoanele cu o nouă centrală automată din anul 1963, telegraful cu aparate moderne, toate instalate în noul palat al poştelor, apoi cu multe telefoane publice în oraş şi cu şapte cabine pentru convorbiri loco. Tot acum s-a dezvoltat mult radioul, s-a înființat stația de radioficare locală şi s-a introdus televiziunea prin stația de releu de la Bobâlna, în anul 1963.

Au existat şi transporturi aeriene şi aviație sanitară.

Calamități naturale în Deva pot fi menționate: inundațiile produse de Mureş şi Canalul Cerna în 1932 şi 1970, când apa a cuprins cartierele Greci, Balta Sărată până în Dealul Cetății şi în jurul gării, până la moara din Țigănime.

PARTEA a II-a

CETATEA DEVEI

Ultimele ramificaţii ale Munţilor Poiana Ruscăi se întind spre nord, în colţul format de apele Mureşului şi Cernei cunoscute sub numirea de Dealurile Devei, situate lângă şi în oraşul nostru.

Pe un deal dintre acestea, de formă conică şi de origine vulcanică, format în miocen şi compus geologic amfibol – andezit şi dacit – se află ruinele unei străvechi şi vestite cetăţi, numită Cetatea Deva. Aşezată la o înălţime de 371 m peste nivelul mării şi circa 184 m deasupra oraşului, Cetatea, cu ruinele ei măreţe şi dealul stâncos, cu o suprafaţă de 30 ha, împădurit în cea mai mare parte, oferă ochilor una dintre cele mai frumoase privelişti, iar oraşului, un peisaj cum rar se poate întâlni.

Din parcul oraşului, în care străjuieşte Decebal turnat în bronz, urcând liniştit dealul, pe cărări şi alei îngrijite, cu bănci pentru popas, ajungi uşor la ruinele Cetăţii. Drumul durează cam o oră, cu mici opriri şi, făcându-l, parcă simţi cum străbaţi un parc imens de odihnă şi cultură în care admiri frumuseţile naturii şi trăieşti pagini de istorie.

Din culmea dealurilor şi de pe zidurile Cetăţii, se deschide o splendidă panoramă. Apa argintie a Mureşului curgând lin şi majestuos, calea ferată şi şoseaua asfaltată şerpuind încântător, satele frumos aşezate pe ţărmuri şi terase, munţi şi dealuri împădurite de jur împrejur, iar jos la poale sau pe dealuri, întregul oraş în culori variate şi construcţii măreţe care, toate, fascinează pe orice spectator.

Privelişţea munţilor şi a dealurilor ce se înalţă ca nişte uriaşe valuri este de toată frumuseţea. Cei mai vizibili şi apropiaţi sunt: la nord, Munţii Metaliferi, din care apare puternic Creasta Cetraşului cu vârful Săcărâmbului (1054 m); mai puţin vizibili sunt cei de la vest – Munţii

Zarandului şi cei dinspre sud-vest – Poiana Ruscă, vederea lor fiind închisă de Dealurile Devei. Spre est se văd bine Dealul Uroiului şi Munţii Orăştiei sau Şurianului, iar spre sud, zărim în depărtare şi în zilele senine Munţii Retezatului şi ai Parângului.

Rămâi apoi puternic impresionat de măreţele ruine, de construcţia lor complicată şi de prăpăstioasele locuri pe care a fost cocoţată Cetatea, dar în acelaşi timp te întrebi cum de au reuşit meşterii daco-romani, apoi cei feudali, să înalţe fortificaţii şi cetăţi pe astfel de vârfuri de deal. Istoria cunoaşte răspunsul şi lumea ştie că braţele şi spinarea iobagilor, zdrobite de greutatea pietrelor şi loviturile bicelor, au fost arta şi tehnica zidurilor acestei cetăţi ca şi ale altora.

Dealul Cetăţii posedă o bogată şi variată vegetaţie, cu peste 1.300 de specii de plante din care unele foarte rare şi altele chiar unice. Trăieşte aici şi vipera cu corn (*Vipera ammodytes*), la limita de nord a răspândirii ei.

Pentru valoarea ei deosebită, Cetatea a fost declarată monument istoric iar Dealul Cetăţii, monument al naturii, constituind, astfel, unicul monument cu această dublă valoare în ţară, ocrotit de lege.

Dealul Cetăţii, formând o înălţime foarte potrivită unor observări la mari distanţe şi uşor de apărat prin forma lui conică şi abruptă, este sigur că a fost folosit ca un post de veghe şi pază din cele mai vechi timpuri, iar mai târziu ca fortificaţie şi cetate. Multe materiale arheologice, instrumente de piatră, vase de lut ars, obiecte metalice şi de podoabă, cărămizi şi ceramică folosite la Deva, dovedesc că aceste dealuri au fost locuite încă din timpul orânduirii comunei primitive, începând cu epoca pietrei şlefuite şi continuând cu epoca bronzului şi a fierului. Din perioada sclavagistă, dacică şi romană, s-au găsit multe materiale arheologice pe aceste locuri, iar orânduirea feudală este dovedită prin înseşi ruinele Cetăţii.

De la Deva şi până la Lipova, Valea Mureşului se strâmtează mult pe o lungime de aproape 100 km în drumul spre Câmpia Ungară şi formează un pas cu sectoare tipice pentru defileu. Cu toate acestea, Valea Mureşului a constituit, din străfundul veacurilor, o cale naturală şi o arteră principală de comunicaţie, legând Câmpia Tisei cu centrul Transilvaniei şi trecătorile Carpaţilor. Pe aici treceau oştile năvălitorilor, pe aici se ducea sarea şi lemnul ardelean cu corăbii şi plute, pe aici se făceau transporturile de mărfuri şi produse în care şi în căruţe şi tot pe aici umblau turmele de oi şi vite la păşunile din câmpie. Era deci natural ca pentru paza şi stăpânirea acestui drum să fie necesare în acest sector posturi de veghe şi control,

apoi fortificaţii şi pe urmă cetăţi. Aşa se explică aşezarea Cetăţii Deva la intrare sau a cetăţilor Lipova şi Şoimuş la ieşirea din aceste adevărate cheiuri ale Mureşului.

Originea şi trecutul Cetăţii Deva îşi au povestea lor cunoscută din negura vremurilor şi din trecutul mai apropiat, fie în formă legendară, fie istorică.

Povestea legendară, creaţie a imaginaţiei populare, are mai multe variante.

Una dintre legende spune că munţii şi plaiurile din părţile Devei erau stăpânite odinioară de trei surori, fete de uriaşi, toate mândre şi puternice cum nu s-a mai pomenit. Odată, ele se hotărâră să facă, fiecare, câte o construcţie care să pună lumea în mirare şi uimire şi să rămână în amintire pe vecie. Astfel, sora cea mică făcu Cetatea Deva, cea mijlocie scăldătoarea Călan şi cea mare, Cetatea Uroiului. Şi când soarele apunea luându-şi rămas bun de la undele Mureşului şi ale Streiului, dând cel din urmă sărut piscurilor Ţării Haţegului, pe cele două vârfuri de deal străluceau două cetăţi minunate, iar în Valea Streiului stătea gata o scăldătoare scobită în stâncă, cu apă caldă şi curată ca lacrima înduioşării. Cea mai frumoasă realizare fu Cetatea Uroiului, a fetei celei mari. Dar aceasta, mândrindu-se peste măsură cu realizarea ei, fu pedepsită pentru trufie, pe când celelalte surori au fost modeste. Aşa s-a întâmplat că într-o noapte, un vifor năprasnic nimici total cetatea Uroiului, îngropând sub ruinele ei şi pe semeaţa stăpână, iar Cetatea Devei şi Baia de la Călan au rămas până astăzi.

Altă legendă arată că Cetatea Devei, a Uroiului şi Cetatea Colţ au fost ridicate de trei zâne cu părul de aur şi fete de uriaş. Surorile zâne, trăiau foarte armonios şi cetăţile lor erau legate cu un pod de aur. Dar cu timpul, zâna din Cetatea Colţ, situată la poalele Munţilor Retezat, se duşmăni cu celelalte surori. Atunci, zâna din Cetatea Uroiului, fiind mai răzbunătoare, voi să distrugă cetatea zânei de la Colţ şi aruncă o mistrie uriaşă spre cetatea rivalei sale. Dar în aspra sa mânie, a nimerit vârful muntelui din apropiere, pe care l-a ras şi de atunci a rămas numele muntelui Retezatul.

Există o legendă care zice că Cetatea Deva este creaţia unor pitici harnici şi geniali, care locuiau prin alte locuri, dar o vizitau din şapte în şapte ani ca să vadă dacă mai există. În lipsa lor, un balaur cu şapte capete s-a furişat în Cetate de unde n-a putut fi alungat decât cu ajutorul lui Iorgu Iorgovan, un Hercule al ţării noastre. Urmărit, balaurul s-a refugiat într-o peşteră de la Porţile de Fier, lângă Dunăre, unde Iorgovan l-a ajuns şi l-a ucis. Dar sângele, plin cu venin, al balaurului l-au supt muştele şi astfel s-a format musca columbacă, cunoscută pe aici ca ieşind din acea peşteră.

A patra legendă povesteşte că ziditorul Cetăţii Deva este un meşter Manole, cunoscut în versiunea maghiară drept Clement zidarul[240] care împreună cu 12 ortaci s-a legat să zidească Cetatea pentru o jumătate merţă de aur şi alta de argint. Apucaţi de lucru nu avură nici un spor fiindcă ce se zidea ziua se surpa noaptea şi ce lucrau noaptea se surpa dimineaţa. Disperaţi şi în credinţa unei reuşite ei făcură legământ să ardă soţia care va sosi prima în ziua următoare iar cenuşa să-i fie amestecată în tencuială. Năpasta a căzut pe soţia meşterului care a fost jertfită şi astfel cetatea s-a putut ridica.

Istoric, nu avem documente sau alte dovezi care să ne vorbească concret despre întemeierea şi zidirea cetăţii Deva.

Totuşi, există argumente şi consideraţiuni care au dus la credinţa că ea a fost întemeiată de către daci, ba chiar de regele Decebal în perioada de pregătire a războaielor cu Imperiul Roman. Însăşi denumirea localităţii, Decidava, din care s-a format Dava, apoi Deva, arată originea dacă deoarece dava la daci însemna târg, cetate. De asemenea, folosirea unor pietre de construcţie în cetatea medievală, care aparţinea unor fortificaţii anterioare, dar fasonate după tehnica zidului de cetate dacic, este o dovadă că pe Dealul Cetăţii au existat fortificaţii dacice cu ziduri de piatră.

Când romanii construiesc un castru militar la Micia, lângă Deva, ei îl leagă printr-o şosea ce trecea pe aici cu marele drum militar roman Sarmizegetusa – Uroi – Alba Iulia. Rostul acestui puternic castru militar era să apere hotarul de vest al provinciei şi să controleze intrarea în munţii auriferi, precum şi în cei cu [zăcăminte de] fier. În astfel de împrejurări militaro-economice, romanii reconstruiesc fortificaţiile dacice de pe Dealul Cetăţii, formează o aşezare rustică pe câmpul dinspre Mureş şi exploatează cariera de piatră existentă. Obiecte romane – cărămizi ştampilate şi ceramică – găsite aici dovedesc prezenţa romanilor pe Dealul Cetăţii.

Este, apoi, foarte natural ca după retragerea legiunilor romane din Dacia, populaţia daco-romană ce rămase pe loc şi care a trebuit să înfrunte toate năvălirile din epoca migraţiunii popoarelor, să fi păstrat şi întărit asemenea fortificaţii pentru apărare, mai ales că e posibil ca românii să fi avut unele organizaţii militare chiar în această epocă.

Astfel, ungurii, când au ocupat Transilvania, vor fi găsit, desigur, aici, o cetate stăpânită de vreun voievod băştinaş care era aşezată pe ruinele fortificaţiilor daco-romane. Desigur aceşti noi cuceritori încep lucrări de

[240] Kőmüves Kelemen, eroul unor balade populare maghiare (*n.red.*).

reconstrucţie şi întreţinere a Cetăţii Deva. S-ar putea ca una din primele construcţii să se fi făcut curând după înfrângerea ducelui Ahtum[241] din vechea cetate Morisena (Cenad), când au început să vină coloniştii dinspre apus. Aceştia primiră moşii mari, cum a fost cea de la Mintia, iar Cetatea Devei avea scop să apere şi moşiile din jur de răscoalele băştinaşilor subjugaţi şi exploataţi. Se mai poate ca lucrări de construcţie să se fi făcut şi pe timpul sosirii primilor colonişti nemţi în Ardeal, sub regele maghiar Geza II (1141-1161) cu ajutorul şi priceperea unor meşteri dintre aceştia, dar cu munca forţată a băştinaşilor ţărani.

Cea mai însemnată reconstrucţie generală a Cetăţii s-a făcut în jurul anului 1250, sub regele Bela IV (1238-1275). Se ştie că acest rege, după dezastrul lăsat de năvălirea tătarilor din anul 1241, când jaful, distrugerea şi focul au pustiit şi Cetatea Devei, a hotărât repararea şi construirea multor cetăţi spre o mai bună apărare în faţa năvălitorilor sau a răscoalelor ţărăneşti.

Primul document scris cunoscut în care este amintită Cetatea Deva datează din 1269: este actul prin care Ştefan (al V-lea – *n. red.*), fiul regelui Bela IV, face o donaţie baronului Chyil din satul Cîlnic.

Chiar de la începutul cunoaşterii documentare, Cetatea Deva apare cu roluri multiple şi deosebite. Astfel, ea participă adeseori în luptele ce se dădeau pentru domnia ţării sau stăpânirea de moşii. Dar este totodată reşedinţă voievodală sau a vicevoievozilor, închisoare temută în care au robit regi, nobili nesupuşi, iobagi răsculaţi sau luptători pentru credinţă şi, uneori, loc de importante bătălii, iar în două rânduri deţinătoare a coroanei regilor maghiari. Ea devine uneori un dar de împăcare pentru adversarii la domnie sau cadou de nuntă domnească, iar alteori un măreţ catafalc regal sau loc de pază al tezaurului unei tinere regine. Toate acestea, precum şi altele au făcut ca Cetatea Deva să se înscrie în paginile zbuciumate ale istoriei Transilvaniei.

Începând cu Ladislau voievodul Transilvaniei (1291-1315)[242] Cetatea Devei a servit un timp ca reşedinţă a voievozilor ardeleni, apoi vreo 300 de ani ea figurează ca sediu al vicevoievozilor împreună cu domeniul ei de 56 de sate. Acest Ladislau ajunge stăpân al Cetăţii Deva şi a stat mult aici, unde

[241] La începutul secolului I d.Hr. are loc un conflict între Ahtum, nepotul şi succesorul lui Glad, având reşedinţa la Urbs-Morisena (Cenad) şi regele Ungariei Ştefan I (997-1038), pentru că Ahtum percepea vamă pentru sarea transportată pe Mureş spre Câmpia Panonică. După o rezistenţă îndârjită, a fost înfrânt şi asasinat (*Istoria României în date*, Editura Enciclopedică Română, 1972, p. 59 - *n.red.*).

[242] Ladislau Kán (1294 sau 1295 – 1315) – (*n.red.*).

avea o casă domnească şi ţinea scaun de judecată, în sfat cu marii nobili ai Transilvaniei. Fiul său, contele Pavel era castelanul Cetăţii Deva.

Când conflictul între rege şi Ladislau se agravează, Cetatea Deva devine închisoare regală şi deţinătoare a coroanei regale ungare. La 1307 voievodul îl închide în această cetate pe regele Otto (1305-1307), luându-i coroana. A fost eliberat târziu, dar coroana a rămas la Deva vreo trei ani. Pacea cu noul rege Carol Robert[243] s-a făcut abia la 1310, predând acestuia coroana ţării, iar el păstrând domnia Transilvaniei. Cerea „să fie cinstit el şi neamul său". În curând însă, regele l-a alungat de la domnie pe Ladislau iar noul voievod ocupă Cetatea Devei şi domeniul ei cu ajutorul cumanilor. Fiii lui Ladislau se răscoală şi se războiesc cu oastea regelui la Deva dar sunt înfrânţi şi trec în Muntenia.

În timpul ultimelor năvăliri tătare în Transilvania, la 1345 şi 1352, Cetatea Deva a constituit un puternic sprijin şi zid de apărare, iar în vremurile tulburi ce s-au ivit şi când cnezatele române din ţinuturile hunedorene agitau mereu ideea de libertate şi independenţă faţă de Ungaria, această cetate a slujit ca un mijloc de teroare şi suprimare a năzuinţelor populare.

Despre importanţa acestei cetăţi în secolele XIII şi XIV vorbesc documentele care atestă existenţa acelui „district militar valah al Cetăţii Deva" de care ţineau patru scaune româneşti conduse de cneji, precum şi documentul din 1371, conform căruia toţi cnejii şi românii din aceste scaune cer ca românii să fie judecaţi după dreapta lege valahă (*justa legem olahorum*). De asemenea, avem documentul din 1394 al regelui Sigismund[244] prin care se dă un cnezat din domeniul Cetăţii lui Dobre în schimbul unor obligaţii militare la Cetate şi a plăţii unui impozit anual. Dar muncile grele de întreţinere şi reparaţii ale Cetăţii au fost puse în sarcina ţăranilor iobagi din jur, aşa cum se arată într-un act din 1427 al regelui Sigismund, act care îi obligă „după obiceiul vechi şi bun" să muncească pentru „păstrarea şi repararea zidurilor Cetăţii, săparea şanţurilor, tăierea lemnelor şi hăţişurilor".

Începând cu anul 1420, când turcii apar prima oară în Ţara Haţegului, şi timp de peste trei secole, cât a durat pericolul turcesc, Cetatea Deva a înfruntat uneori atacurile acestora dar nu a fost ocupată niciodată, deşi turcii au trecut în mai multe rânduri prin foc şi sabie Comitatul Hunedoarei.

[243] Carol Robert de Anjou, rege al Ungariei între 1308 şi 1342. (*n.red.*).
[244] Sigismund de Luxemburg (1387-1437) – *(n.red.).*

Odată cu ivirea pericolului turcesc se ridică însă din ținutul hunedorean ilustra figură a lui Ioan de Hunedoara, luptător român care ajunge stăpân al Cetății Deva la 1444, prin donație regală, împreună cu întreg domeniul acesteia cuprinzând 56 de sate şi mine de aur în Zarand.

Stăpânite la început ca bunuri oficiale, apoi cu titlu particular, după moartea acestuia ele trec în posesia soției sale Elisabeta, dar la 1457 Dieta din Pojon[245] hotărăşte ca toate să fie trecute ca bunuri regale. Hotărârea, însă, nu s-a putut executa, deoarece la 1458 Matei Corvinul, fiul lui Ioan de Hunedoara, ajunge rege, iar la 1459 Mihai Szilagyi, socrul acestuia[246] pune stăpânire pe ele. Mai târziu, toate trec în mâinile contelui Ioan Corvinul, fiul nelegitim al regelui Matia, care le deține până în 1504, când moare.

Astfel, Cetatea şi domeniul Devei sunt stăpânite de familia Huniadeştilor mai bine de o jumătate de secol, familie care deținea districtul şi castelul Hunedoarei încă de prin secolul al XIV-lea.

În tot acest răstimp, Cetatea nu a avut un rol militar deosebit, deoarece lupte cu turcii nu s-au dat aici în tot secolul al XV-lea. Totuşi, Ioan de Hunedoara s-a îngrijit de bunăstarea Cetății şi i-a făcut unele reparații, consolidări şi poate noi construcții.

Abia la începutul secolului al XVI-lea, pe la 1506, Cetatea şi domeniul Deva ajung iarăşi în stăpânirea regilor Ungariei.

Dar, Ioan Zápolya, ajuns principe transilvan (1510-1526) pune stăpânire pe Cetatea Deva, chiar de la începutul domniei sale. El o vizitează şi petrece de multe ori aici staționând cu tabăra sa militară la Deva. În anul 1514, la auzul revoluției lui Gheorghe Doja, ordonă aprovizionarea Cetății cu armament şi alimente, iar nobilimea locală se înarmează toată, cuprinsă de spaimă, căci răsculații ocupaseră Lipova, care nu era prea departe. Atunci, porni voievodul Zápolya din Aiud cu o puternică oaste şi poposi puțin timp la Deva, apoi plecă prin Porțile de Fier transilvane, către Timişoara, unde luă parte la înfrângerea răscoalei lui Doja.

Împăratul Ferdinand (1527-1564) oferă în dar Cetatea Deva, la 1535, rivalului său Ioan Zápolya, drept semn de împăcare[247]. Un alt măreț dar de

[245] Pozsony, azi Bratislava, capitala Slovaciei (*n.red.*).

[246] Mihai Szilagyi era fratele Elisabetei Szilagyi, soția lui Ioan de Hunedoara, deci a fost cumnatul lui Ioan de Hunedoara şi unchiul lui Matei Corvinul (*n.red.*).

[247] La 10 noiembrie 1526, Ioan Zápolya este încoronat rege al Ungariei la Székesfehérvár, iar la 17 decembrie, acelaşi an, Ferdinand de Habsburg este ales rege al Ungariei la Pozsony (Bratislava), între cei doi declanşându-se un conflict generat de situația „o țară, doi regi". După încheierea Tratatului de pace de la Oradea, din 24 februarie 1538, lui Ioan Zápolya îi revine partea de la răsărit de Buda, inclusiv Transilvania (*n.red.*).

nuntă devine Cetatea şi domeniul Deva, la 1539, când, Ioan Zápolya le dăruieşte soţiei sale Izabella, fiica de 20 de ani a regelui Poloniei[248].

În curând, însă, Cetatea Deva ajunge un catafalc regal căci aici este adus Ioan Zápolya, mort la 22 iulie (1540 – *n. red.*) la Sebeş şi aşezat împreună cu coroana ţării timp de trei săptămâni[249], vegheat de curteni şi nobilime. De aici este dus apoi cu o escortă de 500 soldaţi şi îngropat la Székesfehérvár, oraş dincolo de Budapesta.

Stăpână a Cetăţii şi domeniului Deva rămâne acum tânăra văduvă, regina Izabella, care vine şi stă aici de mai multe ori, câteodată săptămâni şi chiar luni, iar în 1549 îşi aduce tezaurul personal pe care îl pune sub o puternică pază în Cetate.

În a doua jumătate a secolului XVI, Cetatea Deva înfruntă câteva lupte, ocupaţii şi jafuri. Deşi în acest răstimp schimbă mulţi stăpâni care nu s-au prea îngrijit toţi de ea, Cetatea constituia totuşi un puternic sprijin de apărare. Aşa o văzuse căpitanul italian Giovan Andrea Gromo, care, descriind Ardealul la 1564 spune că Deva are „o cetate cu un castel foarte puternic" şi este considerată una din principalele fortăreţe ale ţării, fiind aşezată într-un defileu periculos. În adevăr, datorită pericolului turcesc, care ţinea ocupat Banatul, Cetatea Deva, situată aproape de această graniţă, a fost considerată ca cea mai importantă cetate a ţării din acea vreme.

O faimoasă luptă cu turcii se dă la 1550 în oraş şi la bariera dinspre Cetate condusă de castelanul din Hunedoara, viteazul Ioan Turcu, când 88 de turci cu beiul lor, Feru, sunt măcelăriţi iar ceilalţi sunt puşi pe fugă.

Un nou rol joacă Cetatea Devei în timpul „micii stăpâniri austriece", 1551-1556[250] când generalul Giovanni Batista Castaldo locotenentul împăratului Ferdinand şi comandantul militar al Transilvaniei, ocupă Cetatea în iulie 1551. Deşi Cetatea decăzuse foarte mult, Castaldo, care voia să răpească şi coroana ţării de la regina Izabella şi fiul ei, îşi dădu repede seama de importanţa ei faţă de pericolului turcesc dinspre Banat, deoarece turcii o sprijineau pe Izabella. Într-adevăr, când Castaldo ocupă Cetatea, în ea nu se găseau decât două tunuri de asediu, două mortiere, un obuzier, două tunuri de fier şi două din aramă cu tragere razantă, precum şi foarte puţină muniţie. Noul stăpân întăreşte şi reface fortificaţiile Cetăţii, apoi trimite în grabă puşti archebuze (cu fitil) şi muniţie.

[248] Sigismund I Jagello (1548-1572) (*n.red.*).
[249] Corpul celui mort a fost învelit în ceară, pentru a nu se degrada (*n.red.*).
[250] Vezi nota 75, de la p. 37 (*n.red.*).

Un atac asupra Cetății şi jaf asupra oraşului s-au produs în toamna anului 1551, când la Deva a fost concentrată o armată de 60.000 de ostaşi sub conducerea călugărului George[251], care pornea pentru eliberarea Lipovei din mâinile turcilor. În această oaste se găseau şi 12.000 de soldați mercenari germani şi spanioli care se certau între ei şi cu țăranii localnici, iar într-o noapte au atacat şi au jefuit Cetatea, după ce au omorât o parte din garnizoană.

Un alt atac asupra Cetății este cel din iarna anului 1552 dat de 600 de turci şi 400 de tătari, conduşi de un popă român. Atacul fu respins după ce 80 de turci au fost tăiați şi 35 prinşi, dar Cetatea abia era apărată de trei batalioane germane şi unul spaniol, toți mercenari aflați sub comanda lui Pavlodi Zara.

În aceste vremuri, amenințarea turcilor creştea şi la 29 decembrie 1552 o trupă de 1.000 de călăreți sosi în marginile Devei. Apărarea fu încredințată voievodului Pavel Banc, care avea doar 1.350 de oameni din cavalerie şi infanterie, oaste de slabă valoare şi pericolul era foarte mare dacă nu se câştiga pe cale diplomatică protecția turcilor pe seama Izabellei şi a fiului său.

O situație şi mai grea a avut Cetatea în vara anului 1555 când abia existau oameni de pază fiindcă lipseau banii pentru plata mercenarilor, astfel că ajunge să fie ocupată fără luptă de către Petrovici Petru[252], pe seama Izabellei care, în 1556 fu aleasă regină, la Cluj.

De remarcat mai este că la 1553 comandant al Cetății era Dominic Dobó care purta titlul semnificativ de *Vicevoievoda Dacorum monticolasque Getarum*, adică vicevoievodul dacilor şi geților din munți, apoi că sub acesta s-au făcut multe întăriturі la Cetate şi că iobagii satelor au lucrat mult la ele, dar garnizoana Cetății era foarte slabă şi formată doar din 17 infanterişti cu doi căprari şi 100 de cavalerişti cu echipament uşor.

Ceva mai târziu apare un nou stăpân care o ține vreo 14 ani. Este Francisc Geszthy[253] care purta titlu de „domn de steagu vestit viteazu ales hotnogiu Ardealului şi Țării Ungureşti, locuitoru în Deva" şi care o primise în dar la 1581 de la voievodul Cristofor Báthory. Acest comandant suprem şi guvernator al Transilvaniei (principe – *n. red.*) face reparații mai mari, câteva construcții noi şi o lărgire a Cetății. Se cunoaşte textul unei inscripții

[251] George Martinuzzi (1482-1551), Vezi nota 67, de la p. 36 (*n.red.*).

[252] Petru Petrovici, numit guvernator al Transilvaniei în locul lui Martinuzzi, cu ajutorul domnilor români Ilie Rareş din Moldova şi Mircea Ciobanul din Țara Românească (*n.red.*).

[253] Geszthy Ferenc (1546-1595), Vezi nota 89, de la p. 51 (*n.red.*).

latine din Cetate – azi dispărută – ce făcea amintire despre aceste lucrări şi care spunea: *Francisc Geszt decadem Geszt 1582*[254].

Fire ciudată şi trăind rău cu soţia (Horvát Anna – *n. red.*), el scrie în testamentul său ca nimeni să nu-i caute tezaurul, deoarece l-a ascuns în aşa fel ca nimenea să nu-l găsească spre a nu ajunge în mâinile încăpăţânatei sale soţii. De aici s-a creat legenda potrivit căreia în Cetate zac comori ascunse pe care în trecut le mai căutau unii naivi.

După moartea subită a lui Geszthy, despre care se vorbea că a fost otrăvit la masa principelui Sigismund Báthory[255], Cetatea Devei trece la 1595 în stăpânirea cancelarului baron Iosica Ştefan din Brănişca[256] împreună cu funcţiile deţinute de Geszthy.

La sfârşitul secolului XVI, Cetatea Devei avea să dea ochi duşmănoşi cu cel care unise prima oară Ţara Românească, Moldova şi Ardealul. Pe sub poalele acestei cetăţi a trecut Mihai Vodă Viteazul la finele anului 1600 în drumul său spre curtea împăratului Rudolf al II-lea din Praga şi aici a înfruntat salvele de tun trase asupra lui. După ce pierduse Moldova şi Ţara Românească şi nu reuşi să se ridice prin forţele proprii deoarece norocul şi oamenii îl părăsiseră, după cum şi el părăsise poporul, plecă să ceară sprijin la împăratul Austriei. Cu vreo sută de ostaşi, la sfârşitul lunii noiembrie anul 1600 porni Mihai prin pasul Vulcan – Haţeg – Deva – Oradea la Praga.

În acest drum care ducea prin ţara duşmanilor săi de moarte, nobilimea ardeleană, s-a strecurat Mihai Viteazul cu multe piedici şi primejdii, după cum ne spune:

> „*… în multe locuri săriră pe oamenii mei şi-i uciseră fără nicio consideraţiune. Din cetatea Devei îndreptară tunurile asupra mea şi înecară în Mureş mai mulţi dintre ai mei. Şi aceste nevoi le avui nu numai într-un loc ci prin tot Ardealul. Nemulţumiţi cu atâta, trimiseră cărţi la Baia de Criş spre a răscula lumea asupra mea.*

[254] Inscripţia întreagă era: *Franciscus Gezti de eadem Gezd 1582 quae tempora destruxerunt Transilvaniae generalis solertia restauravit (n.red.).*

[255] La 11 mai 1595, venind dinspre Alba-Iulia la Deva, unde a luat parte la un prânz oferit de principe, a murit subit la Orăştie, probabil otrăvit la masă de către medicul de curte. A fost îngropat în biserica reformată din Deva, mormântul fiind profanat de soldaţii lui Basta. *(n.red.).*

[256] Josika Istvan (?-1598), descendentul unei familii de mici nobili, înrudit prin căsătorie cu familia Báthory. Acuzat de complot pentru obţinerea funcţiei de principe, a fost decapitat la Satu-Mare *(n.red.).*

Asemenea, întărâtară şi pe soldaţii din Lipova şi Ineu, fiind însă mai prejos cu puterea nu cutezară a lovi pe ai mei[257].

Intrând în secolul XVII, Cetatea Devei mai joacă un rol în luptele pentru domnia Transilvaniei, date cu Austria, apoi rămâne în stăpânirea liniştită a principilor ardeleni până către sfârşitul acestui secol când este ocupată definitiv de armatele austriece.

Reîntors a treia oară în Ardeal pentru a-şi ocupa tronul, Sigismund Báthory s-a refugiat în Cetatea Devei pe care la 26 mai 1601 o dăruieşte devotatului său comandant George Borbély. După demisia lui Báthory şi asasinarea lui Mihai, stăpân al Transilvaniei ajunge generalul George Basta (1600-1604)[258], un valon belgian şi un satrap al Habsburgilor care ocupă Cetatea Devei ca ultima cetate ardeleană cucerită de el. Când Moise Secuiul[259], dârz luptător contra stăpânirii habsburgice fu prins, Basta îl închise în Cetatea Deva.

Tot în această cetate a avut loc, la 9 septembrie 1603, o istorică dietă ardeleană convocată de Basta pentru a stoarce jurământul de credinţă către împăratul Rudolf. Atunci acuză Basta, cu mânie, dieta, de necredinţă către împărat, deoarece de patru ori şi-a călcat jurământul depus tot de atâtea ori, apoi sala fu înconjurată de armata germană, iar călăul, cu ştreangul şi barda în mână, intră în sală pentru a executa pe cei care se alăturaseră oştilor lui Moise Secuiul. Numai când unul dintre apropiaţii lui Basta[260], năvălind peste străji în camera acestuia, a protestat cu mult curaj şi tact, acesta s-a potolit şi i-a iertat. Se zice însă totuşi că pe unii i-ar fi ucis.

Când Ştefan Bocskai (1605-1606), conduce eroic lupta de rezistenţă a poporului împotriva stăpânirii habsburgice şi ocupă cetăţile ardelene, Deva a fost ultima care a capitulat. În septembrie 1605, paza germană lăsată de Basta a capitulat în faţa maselor răsculate care atacau Cetatea cu mult curaj şi însufleţire. Cu alungarea armatei austriece din Cetatea Devei se încheie un

[257] Constantin Tănăsescu, *Date privitoare la oraşul şi cetatea Devei în secolele XVI şi XVII* în Sargetia, XVIII-XIX, 1984-1985, p. 210.

[258] 1601-1604 aprilie, cu intermitenţe. George Basta era de origine albaneză, fiind născut într-o comunitate din sudul Italiei. Referirea la „valon belgian" este, probabil, o confuzie cu mercenarii valoni pe care i-a angajat şi care l-au ucis pe Mihai Viteazul (*n.red.*).

[259] Székely Mózes (1553-1603), singurul principe al Transilvaniei de origine secuiască, de confesiune unitariană. A luptat împotriva lui George Basta, încercând să-l readucă pe tron pe Sigismund Báthory. A domnit trei luni, din mai până în 27 iulie 1603. Este înfrânt de oştile lui Basta la Braşov, a fost decapitat şi capul i-a fost trimis lui Radu Şerban, domnul Munteniei (*n.red.*).

[260] Sennyei Pongrác, consilier regal din 1593, partizan al împăratului (*n.red.*).

zbuciumat capitol din istoria acesteia şi din luptele politice ale Transilvaniei de la începutul secolului al XVII-lea.

După moartea lui Bocskai, dieta ţării, apreciind rolul anterior şi importanţa strategică, hotărăşte, la 1607 ca Cetatea Deva să rămână numai în stăpânirea voievozilor[261] ardeleni, fapt care se petrece aproape întreg secolul XVII. În adevăr, acum stăpânesc Cetatea Devei principii Gabriel Báthory (1608-1613) şi Gabriel Bethlen (1613-1629), apoi Rákoczy Gheorghe I (1630-1648) şi Rákoczy Gheorghe II (1648-1660).

Un rol nou şi interesant are Cetatea Devei sub principele Gabriel Bethlen şi familia sa. Acesta a construit un bastion rotund care servea de închisoare şi loc de tortură, iar când s-a căsătorit a constituit drept dotă pentru soţie[262] cetatea şi domeniul Devei, evaluate atunci la 50.000 de florini. După moartea principelui, stăpân al Cetăţii şi al domeniului ajunge fratele acestuia Bethlen Ştefan, zis „micul principe" care se căsătoreşte cu o tânără şi prea frumoasă fată de 18 ani Séchy Maria, dar moare în curând, iar Cetatea şi domeniul trec asupra tinerei văduve.

Sub stăpânirea acestei fascinante şi cochete femei, străvechea şi puternica Cetate a Devei avea să ia parte la un răsunător joc din romantica viaţă a stăpânei sale. Maria Széchy, rămasă văduvă la 30 de ani, se căsătoreşte din nou în anul 1634 cu nobilul Kún Ştefan, mutându-se la moşia acestuia de lângă Satu Mare. Dar negăsindu-şi fericirea, îşi părăseşte soţul şi fuge călare la Deva. Acesta, înfuriat de refuzul de a se reîntoarce vine într-o noapte de februarie 1637 cu o ceată de călăreţi pentru a-şi aduce soţia acasă. La zgomotul făcut de atacatori în faţa porţilor castelului, curajoasa femeie sare pe fereastră şi fuge în cetate cu personalul ei devotat. De acolo trage salve de tun şi de puşti asupra musafirului nepoftit. Neaşteptata şi războinica acţiune a castelanei pune pe fugă soţul părăsit care, înfrânt şi ruşinat, se retrage cu ceata sa din Deva. Aşa s-a ajuns ca Cetatea Devei să rezolve pasionala ceartă conjugală. Şi nu este de mirare dacă, demnă de un trecut legendar, cetatea noastră a stat de partea frumoasei eroine.

Cetatea rămâne în stăpânirea lui Széchy Maria până la 1640 când ea o vinde împreună cu domeniul Cetăţii principelui Rákoczy Gheorghe I cu preţul de 6.000 de taleri (monedă de argint folosită în Imperiul german). Cu această ocazie s-a făcut inventarul Cetăţii şi al domeniului, în ziua de 30 noiembrie 1640. Acest inventar este dintr-o epocă în care Cetatea era

[261] A principilor, Transilvania fiind din 1541 principat autonom sub suzeranitate turcească (*n.red.*).

[262] Károlyi Zsuzsanna, cu care s-a căsătorit în mai 1605. După moarte acesteia, în 1622, Gabriel Bethlen s-a recăsătorit cu Katalin de Brandenburg, în 1626 (*n.red.*).

părăsită de armată, ştiut fiind că la 1635 principele Rákoczy luase o parte din armament şi îl dusese în alte cetăţi. Totuşi, documentul este cel mai vechi document cunoscut şi din el ne putem face o imagine asupra Cetăţii, cu multe variante şi detalii.

Redăm textul rezumat al acestui inventar:

- Poarta împărătească este cuprinsă într-un bastion zidit din piatră şi acoperit cu şindrilă. Poarta se deschide în două părţi şi la colţuri are ţâţâni de fier cu rotile având şi un lacăt mare cu cheie. În poartă mai este şi o portiţă, ferecată, cu retez de fier şi lacăt cu cheie. O scară de lemn duce pe un coridor tot din lemn din care spre poartă există un loc de uşă. Deasupra porţii se află un loc pentru tunuri şi o funie de tun, lungă cam de 7 şi jumătate stânjeni. Lipită de poartă, în partea interioară, este zidită o casă de piatră pentru dorobanţi, având înăuntru un cuptor. Din poartă, cu direcţia sud-vest, se înalţă un zid de piatră până la bastionul Bethlen în care se află o uşă secretă, ferecată cu retez şi lacăt cu cheie.
- Bastionul Bethlen. La acesta se merge pe un pod de lemn. Are acoperiş bun cu şindrilă şi două uşi, una la cazemate şi alta la pivniţă, ambele ferecate şi cu reteze de fier. Lângă acest bastion se află o uşă secretă, apoi spre poarta împărătească o altă uşă secretă, ambele ferecate, cu reteze, lacăte şi chei.
- Poarta de jos a Cetăţii. În faţa porţii se află un balcon de lemn în stare ruinată, fixat pe doi stâlpi din piatră cu uşă din scândură şi retez din fier. La poartă se merge pe un pod în capătul căruia sunt prinse în scoabe bătrâne de fier şi în cuie vechi de fier, grinzi de lemn. Pe aceste grinzi se lasă două uşi suspendate cu trei lanţuri, având trei lacăte cu chei. Lângă poartă sunt casele dorobanţilor în stare rea.
- Poarta de sus a Cetăţii. Are uşi suspendate şi ferecate cu trei lanţuri, trei lacăte şi o portiţă cu retez. Înăuntrul porţii e casa dorobanţilor, dar slabă, cu un cuptor ţărănesc în ea iar sub această casă de găsesc o veche râşniţă de piatră pentru sare şi o calotă de lemn (un fel de cătuşe pentru pedeapsă).
- Temniţa. Este închisă cu uşă tare de lemn. Dar ferecată şi cu retez de fier, lacăt şi cheie.
- Casa tunarilor, cu uşi din scândură, ferecate şi reteze, apoi două ferestre cu geamuri sparte.

- Casa vice-pârcălabului. Are uşi ferecate şi reteze, apoi două ferestre cu geamuri, dar multe ochiuri lipsă, precum şi ceva mobilă simplă şi un cuptor țărănesc.
- Temnița mare cu două uşi puternice, ferecate şi reteze de fier având mari arcade din zid.
- Magazia cu uşă ferecată, patru reteze de fier şi un lacăt bătrân iar în fereastră gratii. Înăuntru goală, dar în față două hambare slabe de cereale, iar în apropiere două cuptoare de pâine şi o casă de drabanți.
- Magazia de oțel are uşă ferecată, cu zar şi cheie, iar în fereastră gratii.
- Bastionul Sf. Toma. Situat în colțul de răsărit, are un acoperiş vechi, dar turnul de pază a fost acoperit din nou cu şindrilă, iar podul şi gangul sunt în bună stare. Lippit de bastion se află o magazie de grâu din lemn.
- Pivnițe. Sunt trei, una adâncă, alta de mijloc şi cea de sus toate cu uşi şi bine ferecate, având reteze de fier şi lacăte cu chei.
- Magazia de fierărie cu uşă ferecată, retez şi lacăt cu cheie.
- Fântâna-cisternă pentru apă de ploaie. Are stobori din scândură, cu uşiță de lemn şi retez din fier, vadră ferecată şi un lanț gros.
- Casa de lângă fântână. Are uşă ferecată, retez de fier, două ferestre cu geamuri, cuptor din cărămidă şi o cămară pentru mere.
- Pridvor. Este o casă în stare bună, cu uşi ferecate, cu zaruri şi chei, precum şi o sobă veche. Lângă pitvor mai este o cameră cu un cuptor, fereastră şi geamuri, dar stricate şi cu lipsă de ochiuri, iar lângă ea şi un closet.
- Palatul. Este aşezat spre răsărit alături cu zidul Cetății, are un etaj şi patru ferestre mari cu geamuri de sticlă în stare slabă şi multe ochiuri lipsă, cum şi sobă de încălzit. Mobila este slabă şi veche.
- Casa femeilor. Are uşi bune şi două ferestre cu sticlă, dar multe geamuri lipsă. Mobila este simplă şi veche iar cuptorul e din zid.
- Odaia fetelor de serviciu. Posedă uşă ferecată, cu retez de fier şi zar fără cheie, apoi două ferstre cu zăbrele de fier şi un cuptor țărănesc din cărămidă.
- Casele dorobanților, halebardierilor, cu cinci camere, având uşi ferecate, zaruri şi chei sau reteze din fier şi ferestre cu sticlă, dar geamuri lipsă. Mobila este veche iar sobele din zid.

- Magazia de cărbuni cu uşă ferecată şi retez de fier, apoi o sobă şi o bancă.
- Magazia de arme are două uşi tari, ferecate, cu zaruri şi chei, precum şi două ferestre.
- Turnul trunchiat, cu o uşă mare, bătrână şi cu retez.
- Casa pârcălabului (temnicerului) are uşă ferecată, zar, cheie şi cuptor, apoi puţină mobilă şi o cămară. Lângă aceasta se mai află o căsuţă mică şi o bucătărie.
- Spre curtea Cetăţii sunt coridoare circulare, dar bune. Acoperişurile sunt stricate în parte, chiar rupte, mai ales deasupra palatului şi a caselor mai vechi. În poduri se află trei hambare slabe cu 47 găleţi de făină.
- Orologiul. În colţul clădirii palatului este un ceas cu toate piesele şi uneltele, dar nu are ulei şi nici un îngrijitor.
- Moara. Pe apa canalului Cerna există Moara Cetăţii cu trei piese, din care două macină, a treia, nu. Casa cu toate anexele în stare bună, nu demult fiind reparate. S-a găsit un hambar din lemn cu lacăt şi cheie, patru butoaie goale şi puţin grâu din vamă. Morarul primeşte a treia parte din vamă, iar de sâmbătă seara până duminică seara, vama este a predicatorului reformat.
- Pescăria. În dosul morii este o piscină îngrădită, având uşa bună şi o barcă mare cu lacăt şi cheie.
- Măieriştea. La casa şi curtea gospodăriei se trece pe un pod peste Cerna, ele fiind împrejmuite cu gard de nuiele şi poartă nouă din lemn. Casa este bătrână, din lemn, acoperită cu paie, are două camere, un pridvor şi una cămară iar în faţă un coridor, toate în stare proastă. Se află 10 raţe, două gâşte, o presă pentru brânză iar în curte sunt cinci cocini din nuiele acoperite cu paie şi doi porci la îngrăşat.
- Şura. E făcută din lemn, mare, pătrată, în stare bună şi cu unelte agricole în ea. Grădina şi ocolul sunt împrejmuite cu un gard de nuiele. Are două porţi, una spre măierişte şi alta spre castel. Prima este numai din lemn, fără nici un cui de fier, a doua este mai bună, ferecată şi acoperită cu şindrilă, având şi uşă lângă ea, dar foarte veche.

Atât şi cu multe detalii mărunte este descrierea inventarului cetăţii la 1640. Din sărăcia acestuia şi a multor stricăciuni sau lipsuri, ne apare imaginea cetăţii părăsită şi neîngrijită pe acea vreme.

Astfel, după romanţiosul episod cu fermecătoarea castelană, Cetatea Deva, ajunge la 1640 în stăpânirea principelui Gheorghe Rákoczy al II-lea. Noul stăpân face în anii 1640-1643 o reparaţie generală a Cetăţii şi a castelului, lucrări de care acesta se interesează personal la faţa locului. S-au construit atunci noi ziduri şi bastioane, s-a făcut o fântână internă pentru apă de băut, s-a captat un izvor lângă poarta de jos şi s-a săpat în stâncă o fântână de 25 de stânjeni, care a fost abandonată, în lipsa apei.

Către sfârşitul domniei lui Fr. Rákoczy (1648-1660) (în realitate, Gheorghe Rákoczy al II-lea, după anii de domnie – *n. red.*), Cetatea Devei este dăruită lui Acaţiu Barcsay, prefectul Comitatului Hunedoara, ajuns mai târziu principe ardelean[263], care o stăpâneşte până la 1687.

Pentru a ne putea face o imagine asupra construcţiei din acea epocă, dăm descrierea fidelă şi interesantă a Cetăţii făcută la 1660 de Nicolae Bethlen[264].

„Cetatea Devei este cea mai sigură fortăreaţă din Ardeal şi putem spune că a fost din toată Europa, în epoca anterioară fabricării obuzelor de tun. În ea omul merge pe o cale în serpentină ce duce întâi la o clădire zidită în formă de turn şi care este casa de gardă unde pot staţiona cam 100 de oameni. Apoi ajungem la un pod de piatră, mai bine zis făcut în stâncă, ce trece peste un şanţ cu apă săpat în stâncă, adânc de 50 de paşi şi lat de 60 de paşi. Urmează iarăşi o casă de gardă de forma primei. De aici trecem prin o cale boltită, lungă cam de 20 de stânjeni şi ajungem astfel în curtea cetăţii, mare de vreo 100 de stânjeni pătraţi (360 mp). În mijlocul curţii există un lac mărişor pentru adăpatul vitelor şi cailor care se umple cu apă de ploaie şi zăpadă topită. Fiindcă lacul nu ajunge, mai sunt două fântâni, una la dreapta din care apa se scoate cu o roată mare trasă de boi. Se află apoi un mic heleşteu de păstrăvi şi separat un lac amenajat pentru creşterea racilor. Sunt hrăniţi cu intestine de la păsări şi animale şi se înmulţesc foarte mult, dar apa trebuie schimbată aproape zilnic şi locul trebuie curăţat. Sub toate clădirile Cetăţii sunt boltituri şi goluri iar deasupra lor sunt magazii. Există grajduri unde se ţin vite şi cai, precum şi de toate cele necesare traiului. În cele patru colţuri ale cetăţii se află câte un rând de trepte prin care se poate merge pe un coridor jur împrejur la camerele de locuit şi la acoperişe.

[263] Acaţiu Barcsay, principe al Transilvaniei în perioada 23 august 1658–31 decembrie 1660. Primeşte Cetatea Deva în 1657 (*n.red.*).

[264] Nicolae Bethlen (1642–1716), om politic, memorialist, una dintre figurile proeminente ale umanismului transilvan de la sfârşitul secolului XVII şi începutul secolului XVIII (*n.red.*).

Toate acestea sunt făcute atât de solid, din piatră şi stâncă încât nu se vede nici o crăpătură, iar boltiturile ce acoperă clădirile sunt aşa bune şi rezistente ca şi când acum ar fi fost construite cu toate că cetatea a fost zidită sub împăratul Traian."

Iată cum şi atunci lumea credea că Cetatea este din timpul romanilor.

În epoca stăpânirii austriece asupra Transilvaniei[265], Cetatea Deva porneşte spre un nou destin. Chiar de la început ea este ocupată în 1687 de generalul Carafa Antonio cu armată imperială, iar împăratul Leopold I (1657-1705) prin Diploma din 1692 o trece definitiv în proprietatea dinastiei habsburgice care o stăpâneşte până în a doua jumătate a secolului XIX. Din aceste vremuri ne-a rămas o stampă a Cetății făcută de inginerul italian Giovani Morando Visconti în 1699.

Secolul XVIII aduce o nouă viață în rostul acestei cetăți. Deşi refăcută, modernizată şi întărită, Cetatea Devei nu şi-a măsurat puterile cu oşti străine înarmate până-n dinți, dar a dat piept şi a fost ocupată totuşi în patru rânduri de poporul răsculat.

Prima e lupta antihabsburgică a lui Ştefan Bocskai[266], care în 1606 ocupă Cetatea Deva şi sileşte garnizoana să se predea.

A doua este răscoala „curuților" condusă de Francisc Rákoczy din anii 1703-1711, care ocupă Cetatea după un asediu ce durase din noiembrie 1705 până în februarie 1706.

Al treilea caz este la 1721 când a fost ocupată de țăranii adunați şi răzvrătiți la Dobra pentru a scăpa de robotele către Cetate şi domeniu.

A patra oară s-a întâmplat în mai 1849 când a fost ocupată de armata revoluționară maghiară, după un asediu de mai multe luni.

Cu toate acestea, secolele XVIII şi XIX aduc Cetății cele mai mari reparații şi transformări, cele mai sângeroase răscoale populare, dar şi cele mai frumoase vise.

Astfel, guvernatorul [militar – *n. red.*] al Transilvaniei, generalul grof Ion Steinville (Ştefan Steinville – *n. red.*) francez de origine, ordonă şi conduce cu începere din 1713 mari lucrări de reparații (…) ale Cetății. S-au construit atunci zidurile exterioare, s-au reparat porțile cu podurile mobile, s-a făcut ieşirea boltită din Cetate către zidul exterior şi bastionul de la răsărit. A zidit două noi bastioane, apoi cazemate, brutării şi clădiri de locuit ale căror urme se mai văd încă. A întărit mai puternic „stânca calvariei" pe care a pus unele

[265] Începând cu anul 1691, odată cu adoptarea Diplomei Leopoldine (*n.red.*).

[266] Principe al Transilvaniei 1605-1606 (*n. red.*)

statui de sfinţi. De pe această stâncă erau aruncaţi odinioară în prăpastie şi omorâţi mulţi oropsiţi ai sorţii, de unde s-a format chir denumirea ei.

S-a construit la poalele dealului o cetate de pământ pe locul unde azi este arena sportivă şi parcul cel nou, compusă din fortificaţii în formă de stea, cu valuri, şanţuri şi bastioane de pământ, iar traseul şoselei l-a mutat pe sub poalele dealului şi l-a condus în jurul noii cetăţi, pe locul actualei străzi Horia.

În cetate a condus apa de pe acoperişuri într-un bazin, pe uşa căruia a pus următoarea inscripţie latină, care însă s-a distrus:

„Me aedificavit Steinville, illis ut porrigam undam,
Vincere qui cupiunt turcas arcemque tueri,
Fortiter indomitos quoque debellare rebelles."
(A construit-o Steinville ca să fie spre folosul acelora care de aici
voiesc să învingă pe turci, să apere vitejeşte cetatea
şi să înfrângă pe răsculaţii sălbatici.)

Tot atunci, direcţia de tragere şi linia de atac din Cetate fură îndreptate către străzile principale ale oraşului, acestea fiind orientate spre Cetate.

După aceste mari lucrări, Cetatea a prins din nou viaţă.

Staţiona în ea permanent o garnizoană cu ofiţeri şi comandanţi precum şi oficialităţi. Aici se făceau recepţii şi baluri la care participa armata, nobilimea şi demnitarii, petreceri la care doamnele din oraş mergeau în carul cu boi, purtând vestitele rochii cu crinolină iar bărbaţii urcau călări, cu cizme cu pinteni până în cetate.

De menţionat mai este că restauratorul cetăţii, generalul Steinville a locuit mult timp aici şi a murit în ea la 21 octombrie 1720, când corpul său a fost dus şi înmormântat la Sibiu, iar inima îngropată la Deva.

Noi consolidări şi reparaţiuni se mai fac Cetăţii la 1752, sub conducerea comandantului militar al Transilvaniei, groful Braun Mica Ulises (Maximilian Ulisse Broune). Atunci s-a fixat următoarea inscripţie latină pe zidul cetăţii, care însă nu s-a păstrat:

„Quae tempora destruxerunt Ulisses Transilvaniae
generalis solertia restauravit"
(Ceea ce au distrus timpurile a reclădit cu râvnă
Ulisse, comandantul Transilvaniei).

Dar odată cu dezvoltarea artileriei scade tot mai mult importanţa strategică a Cetăţii. Rolul ei rămâne mai mult istoric, dar şi un puternic mijloc de înăbuşire a răscoalelor ţărăneşti şi de refugiu al nobilimii din faţa mâniei populare.

Ca amintiri istorice despre Cetate avem din 2 mai 1773, când Iosif, fiul moştenitor al Mariei Terezia, inspectând Transilvania, vine din Banat, prin Haţeg – Hunedoara şi vizitează Cetatea Devei, pe care atunci nu o păzea decât jumătate de companie de infanterie şi câteva tunuri.

Altă amintire a rămas din 1783, când împăratul Iosif al II-lea în călătoria sa prin Ardeal, venind pe drumul Dobrei, a cercetat din nou Cetatea.

Sub zidurile Cetăţii Deva a fost scrisă o pagină sângeroasă din revoluţia ţăranilor din 1784, a lui Horia, Cloşca şi Crişan.

De frica mâniei populare şi la adăpostul Cetăţii îşi găsiră refugiul în Deva mulţi nobili de la ţară, funcţionari ai statului şi slujbaşi de comitat. Toţi tremurau înspăimântaţi când o mână de răsculaţi setoşi de libertate şi dreptate voiau să atace Deva, să cucerească Cetatea şi să nimicească nobilimea de aici.

Astfel, se produce atacul contra Devei în seara zilei de sâmbătă, 6 noiembrie 1784, dat de ţăranii din satele apropiate. Slab înarmaţi, fără un comandant şi plan militar, ei fură respinşi de trupele împărăteşti, fără victime. În dimineaţa din 7 noiembrie o ceată de vreo 400 răsculaţi, între care se găseau şi lucrători minieri din Certej, Hondol şi Veţel, au dat al doilea atac asupra Devei, dar comandantul Cetăţii, locotenentul Pfeifer cu 144 de soldaţi graniceri şi husari împreună cu 22 de nobili călări, resping atacul. Înghesuiţi lângă Mureş, vreo 200 sunt reprimaţi sălbatic, parte ucişi, parte înecaţi şi alţii făcuţi prizonieri. Numărul ucişilor a fost 72 între care erau 11 femei.

A urmat apoi o crâncenă răzbunare a nobilimii faţă de cei prinşi. A doua zi, în 8 noiembrie, nobilii şi funcţionarii comitatului făcură o judecată în Cetate, unde grăbiţi şi fără nici o cercetare îi condamnară la moarte prin tăierea capului cu paloşul. Cu o sălbatică cruzime, nobilimea începu executarea pedepsei în aceeaşi zi, pe un loc din spatele Cetăţii, cartierul Viile Noi, unde puşi în faţa unui şanţ, săpat adânc, osânditul trebuia să îngenuncheze, iar capul era tăiat cu paloşul şi aruncat în şanţ cu trupul, spre a face loc altuia. Astfel, au fost executaţi 20 de ţărani, iar în 9 noiembrie, alţi 14 prizonieri. Iată numele celor din urmă: Nicula Sârbu, Petre Petrescu, Lăpădat Varaniu, Tănase Rău, Onu Sonoc, Avram Fergheşiu, Ion Fergheşiu, Ioja Hegedus din Mintia, Nicula Petru, Constantin Josan din Herepeia, Ion Părău din Fornădie, Ion Dan, Filimon Grozav din Vulcez şi Anton Schreiber, miner din Veţel.

Sunt executaţi, apoi, în acelaşi fel şi loc, alţi 22 de ţărani prinşi la atacul curţii baronului din satul Binţinţi, azi Aurel Vlaicu. Dăm şi numele acestora:

Ion Ciurdaru, Adam Dănescu, Ion Vințan, Petru Olteanu, Pavel Băcăințan, David Mariş, Petru Ghiula, Ion Romoşan din Binținți, Ion Buciuman din Geoagiu, Ştefan Dobra, Ianeş Igna, Iosif Trif din Homorod, Aron Stoica, Sofron Cîndea, Avram Cîndea din Renghet, Sandu Moraru din Şibot, Popa Mihăilă din Gelmar, Ianeş Tămăşan, Ianeş Spineanțu, Rusalin Meier din Săuleşti, Adam Muntean din Uroi şi Adam Iacob din Cigmău.

Astfel, sub scutul Cetății au căzut 56 capete de răsculați, tăiate cu paloşul, într-un mod înfiorător, încât se zice că osândiții se îmbulzeau singuri sub paloşul călăului, decât să mai vadă groaznica execuție.

Cu toată puterea armelor, nobilimea era cuprinsă de o panică halucinantă în aşa măsură încât se spune că observând o mulțime albă coborând pe deal, au suspendat execuțiile şi au fugit în Cetate crezând că sunt cete de răsculați, deşi nu era decât o turmă de capre şi păstori.

Mormintele acestor mucenici zac necunoscute în coasta din stânga drumului ce duce spre Dobra, căci locul şi-a pierdut urma şi nici un semn nu există care să-l arate precis. Informații şi date despre acesta au fost arătate în capitolul II, punctul 5 din această lucrare. Sunt locuri sfinte pentru trecutul de luptă al poporului român şi ar trebui să fie îngrijite.

În arzătoarea dorință a răsculaților după dreptate socială şi libertate, Cetatea Deva urma să fie port-drapelul alb ca semn de împăcare, dar n-a fost. De Cetatea Devei se leagă faimosul ultimatum trimis în numele răsculaților de către Giurgiu Marcel din Crişcior, Ion Abrudeanu şi Petre Abrudeanu din Ruda, prin scrisul lui Carol Brunek, dregătorul depozitului sării din Şoimuş, la 11 noiembrie 1784, prin care cereau:

> *„Nobilul comitat, împreună cu toți stăpânii de moşii şi cu toată seminția lor să jure pe cruce.*
>
> *Nobili să nu mai fie ci fiecare dacă va putea găsi vreo slujbă împărătească, din aceea să trăiască.*
>
> *Nobilii stăpâni de moşii să-şi părăsească odată pentru totdeauna moşiile nemeşeşti. Şi ei să plătească dare ca poporul de rând.*
>
> *Pământurile lor să se împartă între poporul de rând, după porunca ce o va da înălțatul împărat.*
>
> *Dacă comitatul şi nobilii stăpâni se vor învoi la aceasta, țăranii le făgăduiesc pace, iar în sensul păcii să ridice pe Cetatea Devei şi pe la marginile oraşului, pe prăjini, cât mai multe steaguri albe…”*

Ca un epilog al revoluției înfrânte, Cetatea Devei devine locul unde se instalează pe timpul 15 decembrie 1784 - 6 ianuarie 1785 contele Iancovici Antonie, comisar special, împreună cu generalul Papilla, trimişi ai împăratului pentru anchetarea cauzelor răscoalei. În temnițele cetății şi din oraş găsesc aceştia vreo 200 de țărani închişi pe care-i anchetează sumar şi eliberează 97 dintre ei, apoi convoacă preoții şi țăranii de prin satele de pe Valea Mureşului, poruncindu-le să se ferească de la orice răzvrătiri şi pe urmă pleacă la Alba Iulia.

Cetatea Deva a servit şi de închisoare în care au zăcut mulți răzvrătiți, luptători învinşi sau credincioşi neînfricați.

Astfel, a fost închis şi a murit aici, la 1579, Ferencz Dávid întemeietorul bisericii unitariene, apoi mulți țărani şi preoți români, luptători pentru credința ortodoxă pe timpul persecuțiilor făcute de reformați în secolele XVI şi XVII. De asemenea, în secolul XVIII când se ducea lupta de catolicizare a românilor, Cetatea Deva a fost închisoarea multor neînfricați apărători şi mucenici ai credinței ortodoxe. Amintim pe călugărul Visarion la 1744, pe trei tineri preoți la 1745-1746, pe cinci țărani din Hălmagiu la 1753, pe țăranul Ştefan Pîrva din jurul Hălmagiului la 1754, pe popa Ioaneş Popovici din Galeş ş.a.

Cât de mari erau aceste persecuții şi cât de mulți puteau fi cei închişi în Cetate pentru credință ne dovedeşte petiția către guvern din preajma Paştilor anului 1759, a românilor din Deva prin care cereau eliberarea oamenilor lor închişi în temnița militară a cetății, precum şi „un strop de milă pentru sărăcimea care trăieşte ca vitele”.

Dar faima militară a Cetății Deva apune la începutul secolului XIX deoarece în fața noilor progrese ale tehnicii şi artei militare începe declinul fortărețelor şi al cetăților. Astfel, în anul 1800, Consiliul imperial austriac sistează caracterul de fortăreață a Cetății Deva şi inventarul ei mobil se vinde la licitație cu 150 băncuțe. Se spune că din aceşti bani s-a construit o casă mare în strada Mihai Eminescu unde a fost şcoală[267].

O amintire din aceste vremuri despre Cetate avem de la doamna Reinhard, diplomata lui Napoleon[268] care, călătorind în 1806 spre Moldova, trece prin Deva şi scrie că mult a admirat cetatea aflată în ruină, la care uşile şi ferestrele au fost demontate şi vândute.

[267] Din materialele refolosibile, Pogány Franciska a pus să se construiască clădirea în care o vreme a funcționat şcoala pedagogică (*n.red.*).

[268] Christine Reinhard, Vezi nota 166, de la p. 79 (*n.red.*).

Părăsită şi în ruină, puternica şi mândra cetate de peste veacuri, constituie totuşi un măreţ monument care nu se dă bătut. O întâmplare norocoasă îi pecetluieşte din nou soarta, dându-i încă o dată viaţă.

Adânc impresionaţi de poziţia Cetăţii şi de peisajul locului, împăratul Francisc I şi soţia Carolina Augusta, călătorind în 1817 prin Transilvania dau ordin să fie refăcută Cetatea Devei. Timp de 12 ani au ţinut lucrările de reparaţii şi ele au costat 216 mii de florini. Dar mai mult decât sumele de bani, sângele şi sudoarea iobagilor ţărani, chinuiţi şi flămânziţi au fost preţul acestor mari lucrări. La 1829 cetatea era complet restaurată şi pe un zid a fost aşezată o tablă cu inscripţia: *„Francisc I restauravit MDCCCXXIX”*. A fost ultima reparaţie. De la această dată, un pluton de soldaţi păzea în Cetate, iar jos, în fortificaţiile numite „şanţ” era instalată garnizoana şi comandamentul cazărmii. Viaţa pulsa din nou în Cetate, prin armată, oficialităţi şi recepţii sau petreceri organizate aici.

Pentru a ne da seama de felul şi importanţa construcţiilor, vom reda aspecte după patru schiţe de planuri ale Cetăţii Deva, întocmite la 1826 şi păstrate în arhiva militară din Viena.

Prima schiţă reprezintă planul topografic în care pe vârful dealului este indicată cetatea cu zidurile ei înconjurătoare şi poarta de jos, iar la poalele dealului se arată fortificaţiile de pământ, cazărmi, corp de gardă, locuinţa comandantului şi magazii de alimente. Intrarea în Cetate se făcea din oraş prin „Şvabi” azi Gheorghe Lazăr sau din Drumul Banatului azi calea Horia şi Viile Noi, pe un drum ce trecea pe sub Piatra Colţ, rămas ca drum simplu şi azi.

A doua schiţă reprezintă planul Cetăţii şi construcţiile parterului cu indicarea tuturor zidurilor şi porţilor. După poarta de jos şi de mijloc, în Cetate se intră prin poarta de sus pe un pod mobil într-o curte exterioară, apoi prin încă o poartă internă se intra în curtea interioară, iar la răsărit mai exista o intrare cu trepte acoperite. Construcţia Cetăţii avea forma de pătrat lungăreţ şi neregulat, partea dinspre nord-est era mai îngustă iar cea dinspre sud-vest mai lată, care însă nu era complet închisă prin clădiri ci numai prin zid. Aripa de la nord-vest se termina la poarta internă şi un zid făcea legătura cu aripa nord-estică. Ambele aripi aveau parter şi etaj. La parter existau 15 încăperi, camera de gardă, două închisori, patru locuinţe, şase magazii mari, depozit pentru praful de puşcă, un turn al prafului de puşcă, trei magazii mici, cisternă de apă, brutărie şi separat bastionul de răsărit. În dosul primului zid se aflau spălătoria, cazarma artileriştilor şi fortul artileriei.

A treia schiță reprezintă planul etajului. Avea 18 încăperi din care cinci pentru soldați de infanterie, cinci camere pentru artilerişti, infanterişti şi locuințe, o capelă, două locuințe pentru ofițeri, o locuință a preotului militar, bucătărie şi un coridor în fața tuturor încăperilor.

A patra schiță de plan reprezintă construcția Cetății văzută din exterior în lungime, dinspre sud-est şi sud-vest, cu aspectul de înălțime.

Ultimul rol jucat de Cetatea Deva în lunga sa istorie este cel din anii revoluției burgheze de la 1848-1849. La începutul revoluției, Cetatea se afla în stăpânirea armatei austriece şi în ea staționa un batalion de infanterie şi jumătate escadron de husari toți din regimentul I grăniceri transilvani, având şi trei tunuri. În ianuarie 1849, un detaşament de armată imperială compus din 400 de oameni şi două tunuri, condus de căpitanul Cernoevici, porni prin Lugoj spre a face legătura cu trupele împărăteşti din Ardeal. Ajunşi la Deva, în Cetate nu l-au găsit decât pe căpitanul Runcan cu cei 40 de grăniceri transilvani, apoi au înființat la Deva un spital pentru bolnavi şi răniți. Armata austriacă nu putea însă menține Deva în fața forțelor superioare revoluționare şi s-a retras, lăsând în cetate pe căpitanul Runcan cu cei 40 de grăniceri şi două tunuri. La 4 februarie 1849 armata revoluționară maghiară intră în Deva cu un batalion de infanterie, un escadron cavalerie şi două tunuri, dar nu se atinse de cetate. În noaptea de 5/6 februarie 1849, lăncerii lui Solomon au atacat Deva, dar fără plan, arme şi cadre instruite, ei au fost respinşi, fiind omorâți 108, iar restul s-au retras în păduri[269]. La 18 februarie, generalul Bem a sosit la Deva, dar în curând a plecat în urmărirea trupelor imperiale şi a lăsat în oraş un efectiv redus. Detaşamentul bănățean care se retrăsese la Hunedoara – Hațeg, auzind că cei 40 de grăniceri părăsesc Cetatea, a atacat trupele revoluționare din Deva şi a concentrat în Cetate 150 de ostaşi cu locotenentul Toma, apoi s-a retras în pădurile din jurul Devei. În 12 februarie, acest detaşament a pătruns din nou în oraş, a capturat 500 de revoluționari şi a eliberat 100 de grăniceri captivi (…). Garnizoana Cetății scădea, însă, iar detaşamentul bănățean a plecat în Zarand şi de acolo la Alba Iulia. Ultimul apărător al Cetății a fost locotenentul de grăniceri Kudlich din Banat, care cu o mică garnizoană şi cu un singur tun trăgea asupra armatei revoluționare din oraş. Pe multe case s-au văzut decenii de-a rândul urmele loviturilor de tun.

Asediată şi împresurată de vreo 2.000 de ostaşi revoluționari, Cetatea nu a putut fi totuşi ocupată până când, din lipsa apei şi a alimentelor, garnizoana s-a predat la 27 mai 1849.

[269] Gheorghe Barițiu, *Istoria Transilvaniei II*, Sibiu 1890, p. 447 *(n. a.).*

Dar un destin implacabil îi pecetluieşte definitiv soarta. La 13 august 1849, orele 9 dimineaţa, o explozie zguduitoare a magaziei cu praf de puşcă a dărâmat Cetatea, transformând-o într-o ruină şi omorând mica garnizoană din ea, cu 38 de soldaţi revoluţionari.

Un nor gros de fum şi praf a învăluit Cetatea, însoţit de puternice bubuituri, iar zgomotul pietrelor aruncate la mari depărtări a fost spectacolul înfiorător, văzut şi auzit de populaţia oraşului înspăimântată în acea fatală zi. După aşezarea norului de praf, s-au văzut puternice limbi de foc ce acopereau magaziile şi alte construcţii din cetate. Ardea totul, ardeau făina, slănina şi cerealele din magazii.

După încetarea focului şi a exploziilor, au apărut cete de ţigani care căutau lucruri şi alimente sau arme de furat.

Nu s-a putut afla cauza exploziei. Poate a fost o neglijenţă, poate căldura solară, poate Cetatea să fi fost minată înainte de predare.

O legendă locală leagă distrugerea Cetăţii de o întâmplare romantică. Se spune că un caporal austriac, şef al depozitului cu praf de puşcă, a rămas în serviciul Cetăţii şi după capitulare. Acesta însă, avea o soţie foarte frumoasă şi sentimentală care se distra cu un tânăr ofiţer maghiar, dar soţul gelos şi înşelat jură răzbunare. Cunoscător al secretelor magaziei cu praful de puşcă şi poate al dinamitării făcute de austrieci, puse la cale explozia în timp ce soţia şi ofiţerul se întâlneau în Cetate, iar el coborâse în oraş.

O descriere a Cetăţii văzută înainte de explozie o face istoricul maghiar Köváry László în felul următor:

> *„Pe vârful dealului ne conduce o cale în serpentină şi trei porţi. Despre lungimea acestei căi arăt că numai de la poarta ce mai din afară şi până la a doua poartă distanţă este de 856 urme (veche unitate de măsură, egală cu 0,316 m - n. a.). Ajunşi la zidul cetăţii, în partea dinspre apus, calea trecea peste o groapă pe un pod mobil lung de 50 de urme şi care se putea ridica cu scripete şi lanţuri. Intrând pe o poartă dăm de o curte mai mică în mărime de câţiva stânjeni (unitate de măsură egală cu 3,66 mp – n. a.) unde staţiona trupa de pază. Mai înăuntru, era curtea cetăţii, de formă pătrată şi mai mare, înconjurată de ziduri, iar pe jos se găseau numai stânci curate. Lungimea curţii era de 50 de urme, iar lăţimea mult mai mică. Aşezarea clădirilor nu era tocmai pătrată, cele de către sud şi o parte a celor*

dinspre nord erau în picioare, iar celelalte se aflau în ruină. Părţile de sud, est şi nord ale cetăţii erau acoperite în aşa fel că toată apa de ploaie de pe acoperişuri se scurgea înăuntru, fiind captată într-o fântână [pe care a început-o Gheorghe Rákoczi I]. De aceea, de afară nu se vedea altceva din toată cetatea decât un zid înalt de 10 stânjeni. În jurul cetăţii se întindea un spaţiu de 3-4 stânjeni lăţime, de formă ovală şi care era împrejmuit cu un zid mai mic. În afară de acest zid calea cetăţii în serpentină era apărată şi ea de un zid de piatră. Întorcându-ne în Cetate, în colţul de la nord-est se vedeau odăi mici zidite în neregulă şi toate ruinate. Mi-au mai arătat camera tezaurului; în partea de sud, capela; închisoarea statului în care, printre alţii, a stat închis şi a murit la 6 noiembrie 1579 David Francisc, reprezentantul reformei în Ardeal, care s-a născut catolic, apoi a devenit luteran, reformat, în final unitarian, dar ca primul episcop unitarian, care a fost condamnat ca prim episcop unitarian pentru reformele sale bisericeşti, la închisoare pe viaţă de sinoadele din Turda şi Alba Iulia. Se zice că cetatea ar avea un tunel cu ieşire la brutăria militară care se afla jos, la poalele dealului. Faţă de armamentul actual cetatea nu mai are importanţă în apărare."

Când armatele austriece au părăsit Ardealul în primăvara anului 1849 au lăsat în Cetate o garnizoană de 200 de oameni şi trei tunuri. (…) Cetatea a fost împresurată şi asediată de trupele maghiare, dar nu a putut fi ocupată până când garnizoana, din lipsa apei, alimentelor şi sării s-a predat în ziua de Rusalii, 27 mai 1849, cu condiţia de a fi liberi după depunerea armelor."

Peste câteva luni, în 13 august 1849, ora 9 dimineaţa, depozitul cu praf de puşcă a explodat şi transformat în ruină Cetatea care timp îndelungat a format „cheia şi podoaba Văii Mureşului" şi în trecut, pe timpul domeniilor senioriale (*liber baronatus*) a fost un cuib de şoimi al nobilimii.

Cu acest tragic eveniment s-a încheiat definitiv rolul milenarei şi puternicei Cetăţi a Devei.

Ruinată şi părăsită aproape 50 de ani, ea nu a fost decât un cuib de vipere şi şerpi. Molozul şi pietrele din ziduri, aruncate de explozie, au stat împrăştiate în Cetate şi pe dealuri decenii de-a rândul, iar părţi din zidurile

în picioare erau expuse surpării. Toate constituiau un pericol pentru vizitatori şi puţini îndrăzneau să o cerceteze. Statul ungar şi oficialităţile locale nu s-au interesat cu nimic de aceste ruine care, totuşi, constituiau o podoabă naturală şi istorică a oraşului.

Abia către sfârşitul secolului XIX câţiva intelectuali localnici, grupaţi în Societatea istorică şi arheologică a judeţului Hunedoara[270] pun şi agită problema îngrijirii şi întreţinerii acestui măreţ monument istoric, pentru a-l face accesibil vizitării marelui public.

Aşa se ajunge ca, în 1886, Cetatea şi dealul să fie luate în arendă veşnică de stat, iar în 1893 să fie cumpărate cu 500 de florini de către această societate. Astfel, la 1887 încep a se tăia căi de urcuş şi plimbare pe deal, a se planta mii de puieţi de arbori şi se instalează câteva bănci pe alei. Apoi, în anii 1900-1905 s-au făcut lucrări de consolidare a unor ziduri şi subterane, precum şi mare curăţenie a molozului şi pietrişului aflate în cantităţi enorme. Tot atunci, s-au amenajat din nou căile de urcare, s-au plantat 160.000 de puieţi de brad, dar s-au prins puţini, apoi s-a zidit casa paznicului, sub cetate, s-a construit un mic chioşc pe stânca calvariei care a rezistat până prin 1940 şi s-a tăiat tunelul de sub această stâncă numită şi „La sfinţi” deoarece pe ea fuseseră aşezate statuile unor sfinţi catolici.

În perioada dintre cele două războaie mondiale, uneori s-a întâmplat ca aceste statui să apară în dimineaţa zilei de 1 mai vopsite în roşu, iar pe vârful cetăţii să fâlfâie un mare drapel roşu. Era manifestarea curajoasă a unor muncitori deveni, luptători ai Partidului Comunist Român.

În timpul celui de al Doilea Război Mondial, în Cetate a fost instalat un post de apărare pasivă, apoi prin 1942-1943 s-a săpat în stâncă şi s-a deschis din mijlocul tunelului o mare galerie pentru adăpost antiaerian, iar pentru un acces mai uşor la acesta s-au construit treptele de ciment care încep chiar din aleea parcului.

Cu toate acestea, putem spune că o atenţie deosebită şi o îngrijire mai aleasă s-a dat Cetăţii şi dealului ei numai de către regimul democrat-popular. În acest nou răstimp, s-au refăcut şi s-au marcat toate căile de urcat, s-au aşezat multe bănci şi s-au făcut noi şi mari plantaţii de arbori, s-au luminat electric zidurile cetăţii, iar pe o terasă de jos s-a construit în 1960 frumosul restaurant Perla (Perla Cetăţii). A fost asfaltată strada Şt. O. Iosif care trece pe sub poalele dealului şi s-a amenajat un loc de parcare auto chiar sub acest restaurant.

[270] Societate înfiinţată de istoricul şi arheologul Téglás Gábor (1848-1916) (*n.red.*).

Azi parcul este împreunat cu Dealul Cetății şi alături cu stadionul sportiv, formând un complex armonios şi frumos, un adevărat parc de odihnă şi cultură ce face mândria oraşului.

În zilele mari, falnica cetate de odinioară, cu drapele în vârf, cu lozinci luminate pe zidurile ei şi cu superbele jocuri de artificii nocturne, ia parte la sărbătorile oamenilor muncii a căror mulțime se revarsă în acest măreț şi natural parc de odihnă şi cultură bucurându-se de noua şi fericita viață socialistă.

Din legendarul şi istoricul edificiu de peste veacuri azi nu au mai rămas decât ruinele mute şi părăsite, care totuşi prin măreția lor parcă ne vorbesc despre un trecut plin de glorie, dar mai ales plin de suferințe şi nedreptăți.

A trecut mai bine de un veac de la explozia care a dărâmat falnica Cetate a Devei, dar şi azi treci prin aceleaşi porți mari la care nu lipsesc decât uşile, şi azi vezi aceleaşi ziduri ce înconjoară Cetatea, şi azi admiri pereții înalți şi puternici ai clădirii cu două etaje şi poți încă vedea ruinele închisorii, ale capelei, ale tezaurului ş.a. Intrând şi păşind prin aceste ruine, parcă ele încep să povestească despre voievozi şi domnițe care au avut reşedința aici, despre regi şi împărați ce au trecut pe aici, despre principi, cavaleri şi generali vestiți în războaie care au staționat şi petrecut pe aici, despre coroana Țării Ungureşti care în două rânduri a fost păstrată aici, despre căsătorii regale la care Cetatea a fost dată ca dar de nuntă, despre un catafalc regal aşezat în ea şi despre multe lupte date ici. Este povestea celor avuți şi puternici care veacuri de-a rândul au petrecut şi s-au veselit aici din rodul muncii poporului iobag.

Dar din şuierul vântului ce izbucneşte sinistru în zidurile cetății, parcă mai aud încă gemetele de suferință ale miilor de iobagi care au sângerat, s-au istovit şi flămânzit la muncile forțate de la construcții, reconstrucții şi reparații ale acestei cetăți, precum şi strigătele de revoltă ale celor închişi în temnițele cetății şi ale celor decapitați la poalele ei pentru dreptate socială, libertate şi credință.

Azi, însă, totul s-a schimbat. Trecutul s-a dus şi nu se mai întoarce. Visele şi coşmarurile au dispărut. Stăpân al Cetății este astăzi poporul muncitor, cel mai adevărat şi puternic dintre toți stăpânitorii. Acum ruinele Cetății şi dealul transformat în parc sunt privite şi admirate zilnic de oamenii muncii, de întregul popor. Localnicii şi excursioniştii, tineri îndrăgostiți sau bătrâni gârboviți şi părinți cu copii zburdalnici umplu de viață aceste pitoreşti şi istorice locuri. Cu toții gustă din plin frumusețea

peisajului, aerul curat şi sănătos în ceasuri de odihnă şi linişte, reîmprospătându-şi sănătatea şi puterea de muncă.

Privind ruinele Cetății, cu toții trăiesc o impresionantă lecție de istorie căci în mod natural, gândul zboară la veacurile de nedreptate şi suferință ale poporului făcute de feudalism şi burghezie, dar acelaşi gând vede epoca noastră de dreptate şi fericire a vieții socialiste.

Din tot trecutul Cetății Deva, aceasta este cea mai frumoasă poveste a ei, poveste pe care o construieşte şi trăieşte poporul muncitor, liber şi stăpân pe destinele sale.

PARTEA a III-a

DOMENIUL CETĂȚII DEVA

Data înfiinţării acestui mare şi bogat domeniu nu se cunoaşte, dar este aproape sigur că el a luat naştere încă din perioada trecerii spre feudalism în aceste ținuturi şi că el datează de odată cu Cetatea sau poate chiar mai înaintea acesteia.

Dacă încă din epoca migrațiunii popoarelor, care coincide cu perioada de trecere spre feudalism, românii aveau unele organizații militare şi stăpâneau fortificații sau cetăți sub conducerea unor voievozi locali şi cnejilor băştinaşi, desigur că trebuiau să aibă şi surse economice necesare.

Pentru construcția şi întreținerea unor fortificații şi cetăți pentru hrana ostaşilor, dar mai ales pentru traiul fără muncă al nobilimii, era nevoie de multe brațe de muncă, de produse alimentare şi de bani. Toate acestea se procurau prin exploatarea cruntă şi sângeroasă a poporului şi ținutului din jur care a format astfel moşia sau domeniul cetății Deva.

Organizarea şi dezvoltarea mai puternică a acestui domeniu ca şi a altora[271] este pusă în epoca ce a urmat după ocuparea Transilvaniei de unguri, mai ales în secolele XII şi XIV. Regii din casa arpadiană şi îndeosebi regii angevini, ajutați foarte mult de biserica catolică, introduc feudalismul tot mai feroce pe întinsele domenii regale, ale nobilimii sau ale cetățenilor.

Ca şi altele, domeniul, în aceste vremuri, a fost un ținut al Cetății regale Deva, adică o putere militară şi numai ulterior s-a transformat într-un domeniu feudal, adică o seniorie economică producătoare. Deşi a schimbat mai mulți stăpâni feudali, totuşi, a păstrat şi un rol militar prin cetate, deoarece acest caracter dublu al celor două puteri, militară şi feudală, nu se excludeau ci se susțineau reciproc.

[271] Ştefan Pascu şi colectiv, *Istoria medie a României*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1966, p. 59 (*n. a.*)

Cum era şi firesc, sediul acestui mare domeniu a fost la început în Deva, deoarece stăpânii Cetăţii erau totodată şi stăpânii domeniului. De aceea, s-a construit, chiar la formare, sub poalele dealului cetăţii, o curte mare, cu tot felul de construcţii pentru locuinţe şi pentru nevoile gospodăreşti. Desigur, aceste clădiri au fost în decursul veacurilor reparate, amplificate sau uneori reclădite, dar ele au dăinuit totdeauna pe locul din jurul actuale clădiri a muzeului, cunoscută sub denumirea de Curtea Mare – *Magna Curia* şi care, în forma mai nouă, ar data din 1592, reconstruită la 1621.

Cunoaşterea documentară despre domeniul Deva, în mod indirect, serveşte însuşi cunoscutul document de la 1269 care, amintind pentru prima oară Cetatea Deva, lasă să înţeleagă existenţa acestui domeniu. O atestare mai directă ne dau unele documente din secolul XIII. Astfel, un document din 1308 arată că voievodul Ladislau avea o reşedinţă şi casă domnească în Deva, deoarece el stăpânea Cetatea şi domeniul de aici, apoi altul din 22 septembrie 1326, prin care regele dispune alipirea moşiei din Tămăşasa la Cetatea Devei şi al treilea din 26 decembrie 1393, de înfiinţare a unui cnezat lui Dobre, în teritoriul Cetăţii Deva.

Din cele mai vechi timpuri acest domeniu cuprindea vaste suprafeţe şi mari bogăţii. Toată Valea Mureşului, de la Strei până la hotarul Banatului, o parte din ţinutul Pădurenilor şi din Valea Cernei, precum şi de pe Strei, iar peste Mureş Văile Săianului şi o parte din Zarand cu moşiile crişene, formau întinderea acestuia.

În cuprinsul lui existau câmpuri fertile, livezi roditoare apoi vii bogate, stupini multe şi păduri seculare. Peşte şi vânat, turme de oi şi vite, porci şi păsări erau din belşug, iar din mină se scotea aur şi aramă. Dar toate acestea erau lucrate din greu de către iobagii care tăiau pe aici şi care prestau muncă forţată, dădeau dijmă din produse şi plăteau biruri în bani. Veniturile domeniului mai creşteau prin multe drepturi şi monopoluri senioriale pe care le avea. Domeniul Cetăţii Deva în secolul XIII, după o schiţă aflată la Muzeul din Deva, cuprinde următoarele localităţi:

- Crăciuneşti
- Topliţa
- Buruene
- Şoimuş
- Dumbrăviţa
- Cozia
- Arămieş
- Sîntandrei
- Streisîngiorz
- Nădăştia sup.
- Fizeşti
- Nevoieş
- Boholt
- Dobra
- Căoi
- Almaşu Sec
- Archia
- Toltia
- Călan
- Ruşi
- Măgura
- Chişcădaga
- Bîrsău
- Leşnic
- Boia Bîrzii
- Cîrjiţi
- Sântuhalm
- Strei Săcel
- Nădăştia inf.
- Lingina

- Cinciş
- Bățălar
- Covragiu
- Ciopeia
- Ponor
- Bretea Română
- Vîlcelele Bune
- Subcetate
- Ohaba de sub Piatră
- Livadia de Coastă
- Strei Plopi
- Vîlcelele Rele
- Sîntămăria Orlea
- Băieşti

La 1491 domeniul Cetății Deva avea 42 de localități[272].

Domeniul Cetății Deva era organizat politic şi administrativ în patru curți, fiecare cu un număr de sate: Curtea din Şoimuş, cea din Valea Bradului, Curtea din Dobra şi cea din Ilia, toate fiind supuse Curții Mari – *Magna Curia* din Deva. Această împărțire avea desigur o legătură cu vechea organizare a districtului militar valah al Devei, care avea şi el patru scaune în aceleaşi localități.

Domeniul şi Cetatea Devei au fost la început bunuri ale cnezatelor şi voievodatelor române băştinaşe, apoi ale coroanei regilor maghiari, pe urmă trec ca bunuri ale voievozilor şi principilor ardeleni. Devin, mai târziu, bunuri ale Tezaurului sau ale casei domnitoare, apoi dăruite sau vândute la diferiți nobili, iar la sfârşit, bunuri ale statului ungar[273].

Datorită unor contradicții ivite între principi şi nobilime cu privire la îngrijirea apărării cetăților în timp de pace, puterea centrală a militarizat domeniul Cetății Deva, fiind astfel considerat proprietate a statului şi scos de sub jurisdicția comitatului nobiliar. În felul acesta, domeniul Cetății Devei a ieşit de sub controlul financiar, militar şi politic al dietelor principatului, aşa cum au recunoscut şi aprobat dietele ținute în ianuarie 1564 la Sighişoara şi în 4 iunie 1564 la Turda.

În urma acestor situații, domeniul Cetății Deva a fost transformat în „baronat liber" adică un domeniu cu privilegiu, având un rol militar şi altul economic, ceea ce înseamnă obligația de a recruta ostaşii necesari Cetății şi de a realiza veniturile necesare întreținerii Cetății. Secolele XV şi XVI cunosc dezvoltarea acestui baronat liber în Deva, el bucurându-se de multe privilegii, imunități şi monopoluri feudale.

Din acest mare şi bogat domeniu, regii ungari şi principii ardeleni au făcut multe donații unor nobili, luptători şi viteji în războaie. Cu toate acestea, la 1444 când a fost dăruit lui Ioan de Hunedoara, domeniul cuprindea 53 de sate, mine de aur în Zarand.

[272] Csánki Dezsö, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. V, Budapest, 1913.
[273] David Prodan, *Iobăgia din Transilvania în sec. XVI*, vol, II, Bucureşti, 1968, pp. 123-124.

Şirul stăpânilor domeniului este cel arătat la descrierea Cetăţii, deoarece cine stăpânea Cetatea acela era şi stăpânul domeniului. Bogăţia acestuia era râvnită de mulţi şi, deseori, diabolice uneltiri sau urzeli se puneau la cale între pretendenţi, iar alteori se ajungea până la lupte armate.

Din evoluţia acestui mare domeniu vom arăta o serie de date şi fapte care ne ilustrează astfel rolul avut în exploatarea crâncenă a poporului.

Despre voievodul Ladislau[274] ştim că stăpânea domeniul şi Cetatea pe la sfârşitul secolului XIII şi începutul celui de-al XIV-lea, că avea casă voievodală în Deva şi ducea aici o viaţă cu un fast aproape regesc. Este uşor de închipuit ce venituri mari trebuiau stoarse din munca iobagilor pentru astfel de lucruri.

Către jumătatea secolului XV, la început unele părţi, apoi întreg domeniul ajunge în stăpânirea eroului Ioan de Hunedoara, prin donaţii regale. Astfel, la 1440, primeşte satele Şoimuş, Bîrsău, Nevoieş şi Buruene; la 1441, târgul Dobra şi la 1444, întreaga posesiune a castrului Deva. După moartea lui Ioan de Hunedoara, domeniul trece în stăpânirea soţiei sale, apoi a fiului său, regele Matia şi pe urmă, a contelui Ioan Corvinul, fiul nelegitim al lui Matia. Până la 1506 familia Huniadeştilor este stăpâna acestui domeniu, storcând din el mari şi multe venituri.

După aceasta, domeniul trece în stăpânirea regelui ungar, dar în curând principele Ioan Zápolya pune mâna pe domeniu în 1511 şi îl păstrează toată viaţa, până la 1540. El vine şi stă de multe ori pe acest domeniu, iar când se căsătoreşte îl dă ca dar de nuntă soţiei. După moartea lui Zápolya, regina văduvă păstrează moştenirea lui şi în unele rânduri stă la Curtea Mare din Deva.

În a doua jumătate a secolului XVI, domeniul ajunge în mâinile mai multor stăpâni, dintre care amintim pe principii Báthory, pe generalul Castaldo, voievodul Pavel Banc, voievodul Dominic Dobo[275] şi guvernatorul Fr. Geszthy.

În cursul acestui secol unele posesiuni ale domeniului sunt date cu titlu particular. Astfel, la 1528, regele Ferdinand I întăreşte donaţia mai veche a regelui Ludovic II prin care s-a dat lui Ion Szalanczy în Dobra, ca secretar al lui Radu Vodă[276] din Ţara Românească, posesiunile Lăpugiul superior, Lăpugiul inferior, Ohaba şi Fintoag şi Hotar (Hathár) adică şi cătunele din hotarul Banatului, satele de azi Coşeşti, Holde şi Baştea. De asemenea, la

[274] Ladislau Kán (1294/1295-1315) (*n.red.*).
[275] Şi Pavel Banc şi Dominic Dobo au fost în realitate vicevoievozi (*n.red.*).
[276] Radu de la Afumaţi (1524-1525, 1525-1529) (*n.red.*).

1594 principele Sigismund Báthory îi dăruieşte lui Fr. Geszthy posesiunile Sântuhalm, Almaşul Sec, Cozia, Popeşti, Arămiş, Brâznicul de Jos, Grind, Lăpuşnicul de Sus, Abucea şi opidul Dobra.

Un document mai complet despre acest domeniu este actul de donație din 16 mai 1601 al principelui Sigismund Báthory[277] prin care domeniul şi Cetatea Devei au fost dăruite lui Gh. Borbely pentru virtuțile sale militare arătate în lupte. De atunci ne-a rămas lista posesiunilor acestui domeniu care cuprinde două oraşe şi 36 de sate. Iată denumirea acestor localități: oraşul Deva; satele: Veţel, Sântuhalm, Cozia, Almaşul Sec, Cârjiți, Popăeşti, Herepeia şi Vulcez; oraşul Dobra, satele: Lăpuşnicul de Jos, Lăpuşnicul de Sus, Răduleşti, Bănieşi şi Plai (azi dispărute), Strigoanea, Stănceşti, Brîznicul de Jos, Brîznicul de Sus, Făgeţel, Mihăieşti, Faţa şi Piva (ultimele două cătune la Roşcani şi Mihăieşti, azi dispărute), Roşcani, Panc, Selişte, Cordun, (cătunele din hotarul spre Banat unde se ținea „cordon militar şi sanitar", iar azi sunt satele Coşeşti, Holdea şi Baştea), Lăpugiul de Sus, Lăpugiul de Jos, Şes, Bucurel şi Săldişor de Sus (ultimele trei cătune în hotarul cu Teiu, azi dispărute, dar numirile toponimice păstrate încă) Teiu, Lăsău, Brădeşti (cătun în Lăsău spre Fintoag, azi dispărut) Grind, Tisa şi Ohaba.

O listă a localităților necontestate ce aparțineau domeniului Devei este cunoscută şi de la 1650, când s-a făcut o conscriere a averilor fiscale în care sunt arătate două oraşe şi 35 de sate. Deosebirea față de lista celor de la 1601 este că se adaugă cinci sate (Sântandrei, Muncelu Mare, Muncelu Mic, Bretelin şi Arămieş) dar se lasă patru sate (Lăpugiul de Sus, Lăpugiul de Jos, Ohaba şi Tisa).

Domeniul a mai fost stăpânit de principii Gavril Báthory (1608-1613), apoi Gavril Bethlen (1613-1629), de numele căruia se leagă reconstrucția castelului, adică a construcției Curții Mari, la 1621. Clădirea rămasă până astăzi este cea mai veche din oraş şi se remarcă prin unele elemente caracteristice stilului renaşterii şi celui baroc, fiind declarată monument istoric.

După moartea lui Bethlen, domeniul trece la 1630 în stăpânirea fratelui său, groful Bethlen Stefan[278] şi a soției sale Szécsy Maria care în curând rămâne văduvă şi singură stăpână pe domeniu.

[277] Sigismund Báthory, principe al Transilvaniei în mai multe rânduri (mai 1581-1597; 20 august 1598-martie 1500; 3 februarie 1601-1602) *(n.red.*).

[278] Ştefan Bethlen (1582-1648) a fost principe al Transilvaniei în perioada 28 septembrie-1 decembrie 1630. A renunțat la funcție în favoarea lui Gheorghe Rákoczy I (*n.red.*).

Sub stăpânirea acestei frumoase şi interesante femei, castelul domeniului din Deva a fost martorul unei vieţi romantice, uşoare, pline de huzur, de mari petreceri, cu escapade şi curtezane, viaţă despre care se vorbea până la mari depărtări. Plictisită de la un timp şi atinsă în mândria ei, pleacă definitiv din Deva şi vinde domeniul cu 6.000 de taleri principelui Gheorghe Rákoczy[279].

Se cunoaşte inventarul din 30 noiembrie 1640 făcut cu ocazia acestei vânzări. Din el ne putem face o idee despre construcţiile castelului, inventarul mobil şi stocul de cereale sau alimente. Construcţiile şi mobilierul sunt sărăcăcioase, uzate şi vechi. Nu apare un stoc bogat de alimente şi cereale, dar vin se găsea din abundenţă în pivniţe. Această situaţie precară a gospodăriei domeniului este uşor de explicat, deoarece aproape toate veniturile şi produsele se cheltuiau şi se consumau în petrecerile fermecătoarei sale stăpâne.

Pentru astfel de stăpâni şi în astfel de scopuri au fost exploataţi fără milă iobagii domeniului. De vreo răsplată a muncii acestora nu se vorbeşte nicăieri. În schimb, inventarul arată că în pivniţa mare a castelului exista o închisoare cu gratii iar în casa dorobanţilor de lângă poartă se găseau robi în cătuşe de fier la picioare şi mai erau nouă cătuşe pentru alţi robi. Aceasta era răsplata muncii: închisoare, lanţuri şi cătuşe, adică robie, foamete şi robotă.

Redăm conţinutul rezumat al inventarului din 1640 la Curtea Mare a Domeniului Cetăţii Deva:

- În faţa Curiei există un vechi şopron din scânduri, podit jos şi sus cu scândură jeluită şi acoperit cu şindrilă bătrână. Trei bănci lungi şi ţărăneşti stau în el. Curia este împrejmuită cu zid de piatră, model italian, în partea spre cetate şi biserică. Poarta de zid veche, cu arcadă italiană şi lemnăria stricată, are două aripi în scândură dublă şi lângă ea o portiţă vopsită, cu un zar. În ea se află cam un car de cărbuni pentru fierărie, câteva lăzi de var, un scaun stricat, un ciubăr, iar în pod, multe legături de tei şi altele. Lipit de magazie este o căsuţă de piatră pentru dorobanţi. În ea sunt două paturi ţărăneşti, un scaun cu spetează, bănci lungi ţărăneşti, o vadră, o ladă şi un cuptor pentru cărbuni, iar ferestrele sunt mici şi lipite cu hârtie. Se găsesc trei robi cu cătuşe de fier la picior şi alte nouă cătuşe libere. Mai sunt două ştreanguri, una laviţă ş. a. iar în pod patru năvoade de pescuit.

[279] Gheorghe Rákoczy I (1630-1648) (*n.red.*).

- Castelul are la parter cinci camere cu uşi ferecate, din care unele cu sticlă. Sunt trei sobe de încălzit, scaune şi mese, toate vechi, apoi patru butoaie din care două cu prune uscate şi unul cu slănină. Mai este o cămară cu nouă slănini şi alte alimente. Există două pivnițe, cea mare cu uşi ferecate şi gratii are înăuntru o închisoare şi separat rafturi pentru păstrat miere, iar pivnița mică cu diferite unelte gospodăreşti şi alimente, avea şi cuşti pentru animale sălbatice.
- La etaj se mergea pe o scară cu zece trepte şi printr-un coridor, din care se intra în sufragerie, o sală veche cu plafon pictat şi uşi vopsite, având două ferestre mai vechi cu geamuri sau scânduri. Există încă zece camere cu diferită mobilă şi rame pentru tablouri. Se amintesc apoi sobe smălțuite, fotolii, zaruri vieneze, mese cu picioare italiene, jilțuri de piele şi altele. Există coridoare şi trepte în spatele clădirii, precum şi o uşă care duce în grădină.
- Casa valsului. Avea parter şi etaj cu mai multe camere şi coridoare, acoperite cu şindrilă veche şi cu destinația petrecerilor şi dansului. În jurul acestei clădiri era o grădină parc din care se putea ieşi pe o uşă în grădina cu vie, iar pe alta în curtea Castelului.
- În spatele Castelului se găsea o fântână adâncă, cu grădină veche, neacoperită, apoi roată, lanț şi vadră.
- La o parte este magazia din zid pentru cereale, apoi un grajd lung din zid, dar fără acoperiş, fiind ars de trăsnet. Separat, mai există un grajd din lemn cu cinci poiate mari, pietruite.
- Casa pe stâlpi. Este o clădire din zid, acoperită cu şindrilă, având la parter pivnițe şi magazii, iar la etaj mai multe camere în fața cărora se afla un coridor lung cu scări la capete. În pivnițe sunt şase căzi, din care trei cu varză, apoi usturoi, ceapă şi altele. În camere se află mese, scaune ş.a.
- Bucătăria şi brutăria sunt din zid, acoperite cu şindrilă, cu un coridor liber în față, fiind aşezate la un capăt al casei anterioare. În acestea se află mese şi scaune simple, oale, butoaie, două troace de frământat pâine, trei site, un ciubăr şi două cuptoare.
- Magazia de făină are uşă ferecată şi două ferestre cu gratii în care s-au găsit 14 de butoaie goale, unul cu trei merțe de făină şi un hambar cu cinci merțe de făină.
- Grădina de zarzavat şi flori este situată lângă cele două grajduri şi are uşă cu zar dinspre castel precum şi un gard vechi din nuiele şi lațuri. Sunt câțiva pruni, meri şi aluni, este o pivniță părăsită, apoi o

răsadniță din piatră şi acoperită. Există 40 de stupi cu albine şi 230 de coşnițe goale. Grădina mai are o uşă cu retez şi lacăt către vii.

- Grădina de fân şi gheţăria. Sunt împrejmuite cu gard de nuiele şi laţuri, are două jirezi de 62 de stânjeni de fân, iar în grădina şurii sunt trei stoguri de grâu, unul de 558 de snopi şi altul de 482 din acest an, iar al treilea de un an şi mai vechi. Se mai află în cetate 50 merțe de grâu şi 40 merțe de făină. În castel se mai află trei merțe de mere uscate, două merțe de piersici uscate, şapte merțe de prune uscate şi şapte merțe de mere crude, iar în cetate există opt merțe de mei. Ovăzul s-a cumpărat la 10 bani ferdela, total 7 florini şi 40 de bani, iar grâul s-a preţuit la 20 de bani ferdela, total 2 florini şi 40 de bani. Sunt 96 oi bătrâne şi 16 berbeci.

Vinuri există în cetate, cumpărate de principe: vin vechi 52 de buți cu 1.292 acaie şi alte vinuri în 17 butoaie cu 468 acaie. Oţet în cetate şi jos este 169 acaie în 11 butoaie.

Noul stăpân, principele Gh. Rakoczy I începe în primăvara anului 1641 reparaţii generale şi unele modificări la castel pe care îl acoperă cu ţiglă, cât şi multe reparaţii la construcţiile gospodăreşti. El venea în fiecare an la Deva, controlând şi majorând veniturile prin exploatarea tot mai crâncenă a poporului.

Despre bogăţia stoarsă de aceşti stăpâni ne putem da seama dacă arătăm că pe acea vreme 38 de perechi de boi arau pământurile domeniului şi zilnic laptele de la 20 de vaci se consuma în castel. De asemenea, din stocul de cereale, alimente şi animale aflate aici la 1642, dacă le comparăm cu inventarul făcut cu doi ani în urmă.

Iată situaţia la 1642:

Grâu, 13.588 cruci, orz 154, secară 1.516, ovăz 1.522 cruci, cânepă 70, in 42. Animale erau: vaci cu viţei 17, vaci 12, taur 1, boi perechi 38, junci 15, bivolițe bătrâne 4, bivoli 4, iepe bătrâne 6, iepe a făta 3, cai 7, armăsar 1, apoi oi bătrâne 728, mioare 35, berbeci bătrâni 104, miei 648, capre 199, ţapi 15 şi iezi 61, scroafe bătrâne 48, vieri bătrâni 4, porci 17, şoldei de 1 an scrofițe 58, şoldei porci 31, purcei 32 şi purcele 33, precum şi păsări: găini 100, claponi 50, rațe 32, gâşte 100 şi bibilici 18 bucăţi. Din alimente se arată: caş şi brânză 500 buc. Miere de albine 23 vedre, faguri de miere 58 buc., oţet 180 vedre şi slănini 81 buc. Fân se află în 10 jirezi, având 182 stînjeni şi 27 clăi.

Este de remarcat că în stocul de cereale arătat la 1642 nu apare porumbul. În adevăr, acesta a prins a se cultiva în Ardeal abia în prima jumătate a secolului XVII şi pentru prima oară prin satele din comitatul Hunedoarei de ţăranii iobagi. Cultura porumbului a fost îmbrăţişată cu multă căldură de ţărănimea iobagă chiar de la început, deoarece ea se putea face mai uşor de omul sărac, cu sapa numai şi pe locuri mai puţin lucrate. Nobilimea şi moşierii se opuneau noii culturi şi opreau iobagii de la ea, considerând-o a fi dauna grâului de pe moşiile acestora.

Puterea şi administrarea acestui domeniu se făcea cu multe abuzuri, exploatări şi nedreptăţi faţă de ţăranii iobagi, ba chiar şi de locuitorii liberi sau unii demnitari. Pentru a ilustra această situaţie şi atmosferă, vom arăta că la toate reclamaţiile celor păgubiţi de oamenii domeniului, judele Curţii Mari din Deva striga: *„cine poate să reziste să stea, cine nu, să plece din oraş!”*, aşa după cum a spus la 1641 chiar Nagy Pall locuitor din Deva, dar căpitan al infanteriei regale şi ban de Lugoj.

Despre marea dezvoltare a domeniului în a doua jumătate secolului XVII, când veniturile acestuia crescuseră simţitor, vom da câteva date şi fapte care o ilustrează.

Pe lângă agricultură şi creşterea vitelor, domeniul cultiva multe şi bune vii, chiar în Deva, unde la 1694 trebuiau 400 harnici lucrători pentru a putea fi săpate într-o zi. Multe cereale şi animale se valorificau prin vânzarea în piaţă, iar venitul cârciumilor era cam 400 florini anual, dar existau mari venituri şi din alte monopoluri ca măcelărit, morărit ş.a. În general veniturile în numerar din acest domeniu vărsate la casa principelui a fost de 2.000-3.000 de florini anual în anii 1680-1689. De asemenea un venit serios dădea turnătoria de fier aşezată la Deva, lângă Canalul Cerna, sub serpentina zisă Hula Devei, de la Dealul Paiului, unde se lucrau anual 8.000 de potcoave de cai, 50.000 de cuie de potcovit şi multe unelte agricole. O descriere a bunurilor şi veniturilor domeniului ne-a rămas din 1673 prin conscrierea făcută de judele Curţii mari, Ecsedy Vasilie. Atunci, Domeniul Deva avea vreo 54 de sate, 229 de familii de iobagi, apoi 92 de familii de iobagi hoinari, adică fugiţi. Animale erau 99 de cai, 826 de boi, 219 de juninci, 69 de vaci, 881 de oi, 798 de porci şi 32 de miei. Veniturile din impozite se realizau astfel: 189 de florini din darea după poartă, 49 de florini din darea pământului. Se încasau dijme în natură: 149 de găini, 94 şi jumătate de vedre de unt şi 13 de vedre de vin roşu.

În Deva, domeniul avea 21 de familii de iobagi, apoi un vier, un zidar, un cizmar şi un drabanț. Mai avea 23 de familii de țigani români fierari cu voievodul lor Hanta Ion şi țigani căldărari cu voievodul lor Vitan Andrei, care toți stăteau sub Cetate. Domeniul avea două mori pe Cerna şi viile din două dealuri lângă oraş. Vămile încă aduceau multe venituri şi se încasau la colțul străzii numită Drumul Dobrei, azi Horia, astfel: după un car cu jug – 12 dinari; un bou – 2 dinari; un car cu două roți – 6 dinari; una oaie sau doi miei câte un dinar, doi porci – 3 dinari. Se încasa vamă şi la podul plutitor, brod peste Mureş: după un car cu şase boi – 8 dinari; un car cu 2 boi – 4 dinari; un om pedestru – 1 dinar, un cal – 2 dinari. După fiecare corabie cu sare ce plutea pe Mureş se încasa una piatră de sare. Vămi se mai încasau şi în alte locuri din cuprinsul domeniului.

Donațiuni din acest domeniu către particulari s-au făcut şi în secolul XVII. Astfel, se cunoaşte că la 1668 principele Apafi Mihai[280], donează lui Kun Ştefan din Caransebeş, posesiunea Muncelu Mare, iar la 1683 sunt dăruite fiului său, posesiuni aurifere din cuprinsul acestui domeniu.

Când la 1688 armata austriacă ocupă Transilvania, acest principat trece de sub jugul turcesc sub cel austriac, dar în loc să aducă o uşurare el aduce o înăsprire a exploatării. Aşa ajunge Domeniul Deva la 1692, prin Diploma împăratului Leopold I, în proprietatea dinastiei Habsburgilor, care îl exploatează prin guvernatori militari. Documentele vorbesc pe la începutul secolului al XVIII-lea, despre generalul Steinville, care s-a interesat mult de exploatarea acestuia. Pentru marile lucrări de reparație şi amplificări ale Cetății, pentru construirea noilor fortificații de pământ ş,a. domeniul şi-a adus contribuția din plin, prin mărirea veniturilor, prin înmulțirea muncilor forțate, prin dijmele fără măsură şi biruri grele, precum şi prin punerea în exploatare a minelor de aramă din Deva şi Veţel.

La 1731 însă, împăratul Carol VI[281] dăruieşte acest domeniu prințului Visconti Iuliu. După 12 ani de stăpânire şi cruntă exploatare pentru care a avut multe conflicte cu populația Devei, el vinde domeniul la 19 august 1743 cu 60.000 florini guvernatorului transilvan baron Haller Ioan de Hallerstein (1734-1755) şi soției sale Daniel Sofia. La moartea guvernatorului, domeniul rămâne soției sale, care îl stăpâneşte mult timp, dovadă fiind inventarul şi descrierea Curiei, făcute la 1767 de Vitos Fr. şi

[280] Mihai Apafi I, principe al Transilvaniei între 14 septembrie 1661 şi 15 aprilie 1690 (*n.red.*).

[281] Carol al VI-lea (1685-1740), împărat al Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană, fiul lui Leopold I, rege al Ungariei sub numele de Karoly I (1711-1740) (*n.red.*).

Horvath Antal, în care aceasta este înscrisă ca proprietară[282]. În timpul acestor stăpâni s-au produs dese necazuri şi certuri cu garnizoana Cetății Deva, deoarece soldații făceau stricăciuni pe moşie şi se vindeau băuturi în cetate, păgubind astfel bunurile şi monopolul domeniului[283].

O exploatare mai intensivă şi mai comercială a domeniului se face în secolul XVIII, când se dezvoltă aici chiar o industrie manufacturieră. Se cunoaşte o moară de hârtie pe la 1759 şi mătase în Roşcani, o pivă de postav în Mihăieşti şi fabrică de bere în Deva, ele fiind consemnate în conscripția urbarială din 1785.

Despre moara de hârtie din Roşcani ne-au rămas dovadă şi foi de hârtie produse acolo pe care este imprimat în apă numele proprietarului, „Grof V. Haller din Deva", cum se poate vedea într-o copie din secolul XVIII, făcută după testamentul din 1652 a lui Barcsay Acațiu. De altfel, moara a existat până prin mijlocul secolului XIX, dovadă fiind cererea din 1835, făcută de Carol von Mihailic, arendaşul acestuia, prin care solicita comitatului un paşaport în Valahia, la Bucureşti şi Craiova pentru a vinde hârtia produsă la Roşcani.

Secularele păduri din acest domeniu, mai ales cele de pe râul Dobrei, au fost exploatate în mare măsură, fiind tăiate cu ferăstraie şi joagăre, prelucrate apoi, ca lemn de construcție şi comercializate. Astfel, se cunoaşte că în a doua jumătate a secolului XVIII, Domeniul Devei vinde şindrilă cu 4 florini şi 50 de creițari mia, apoi grinzi, scânduri şi lațuri cu 18 creițari suta.

Abuzurile exploatării dominiale sunt multe şi mari, iar reclamațiile poporului erau nesfârşite, dar fără rezultate. Cu un an înaintea revoluției lui Horia poporul Devei se plânge împăratului Iosif II contra nedreptăților făcute de către Domeniu. În petiția din 28 februarie 1783, obştea poporului din Deva cere restituirea vechilor drepturi şi libertăți de care au fost spoliați. Între acestea ei arată pădurile din teritoriile Devei care mai înainte erau comune ale oraşului şi pe care, în mare parte, le-a ocupat Domeniul, astfel că locuitorii au rămas fără lemne de foc şi trebuie să le cumpere acum cu prețuri mari. Apoi ogoarele şi fânațurile care în parte sunt donațiuni voievodale şi regale, iar în parte produse prin defrişarea pădurilor şi care la fel, au fost ocupate fără niciun drept de către domeniu.

---

[282] *Hivatalos értesitö. Választmányi űlések* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. Évkönyve*,XIII, Deva, 1902, p. 120

[283] Rolf Kutschera, *Guvernatorii Transilvaniei 1691-1774* în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, IX, Cluj, 1943-1944, p. 166.

Domeniul Cetății Deva, organizat conform sistemului de economie naturală închisă, avea relații de tip feudal, căci în cuprinsul lui existau cele trei forme ale rentei feudale: munca forțată, dijma în produse şi dările în bani. Robota se aplica la toate muncile agricole, la cele de pădure, la iazuri şi mori, la cosit şi strâns fânul, la cărături şi corvezi pentru cetate şi la alte multe feluri de munci. Dijma se da din toate produsele în zeciuială. Darea în bani se da după pământ, numită cens, dar mai erau şi alte multe dări plătite de iobagi. Domeniul mai avea monopolul vânzării băuturilor, al morilor, măcelăriilor, al pescuitului şi ghindei din păduri.

Exploatarea iobagilor şi jelerilor din cuprinsul domeniului era foarte grea. Conscripția urbarială din 1785 făcută în comitatul Hunedoara ne vorbeşte cu prisosință despre aceasta. Astfel, în Deva, locuitorii care nu făceau parte din clasa stăpânitoare erau: oameni liberi, iobagi veniți de la sate şi iobagi de uric, adică din moşi strămoşi. Robota nu era fixată ci era la discreția şi abuzul stăpânilor, iar nobilii se plâng că iobagii din Deva se duc târziu la lucru şi muncesc cu lene – dovadă că şi aici nesupunerea la lucru îmbrăca forma unor lupte de clasă. Dijmele sau zeciuiala se dădeau din toate produsele, afară de porci şi stupi, deoarece iobagii din Deva nu aveau aşa ceva, dar dijme dădeau şi oamenii liberi. Darea în bani o plăteau după pământul ce-l lucrează la Curte şi după folosința locului de casă. Domeniul mai încasa vama de la cele trei târguri mari din Deva, abia vama de la târgul săptămânal era a oraşului.

Odată cu înființarea regimentelor de grăniceri români în Ardeal la 1762, mărimea domeniului scade puțin deoarece o parte din sate şi bunuri intră în instituția grănicerească, organizată şi ea feudal, scăpând astfel de sub jugul domenial. Aşa sunt satele Almaşul Sec, Cârjiți, Cozia, Căoi, Bretelin şi Vețel, care au fost încorporate la Regimentul I român din Orlat, compania I cu sediul în Răcăştie, lângă Hunedoara. De asemenea, târgul Dobra a fost încorporat Regimentului de călăreți dragoni români de la Dejani, dar la 1772, acest regiment fiind desființat, escadronul din Dobra este trecut la Regimentul de husari secui din Sfântul Gheorghe. Aceste localități nu au mai revenit în cadrul Domeniului deoarece instituția grănicerească a durat până la anul 1851, când unitățile ei militare au fost desființate, supraviețuind astfel descompunerii domeniului.

O nouă fază în organizarea acestui domeniu are loc pe la începutul secolului XIX, când statul l-a răscumpărat de la ultimul stăpân şi l-a administrat sub numirea Domeniul fiscal Deva.

Exploatarea crâncenă a iobagilor a continuat şi sub stăpânirea fiscală, a Domeniului, care păstra încă toate relaţiile feudale, ca muncă forţată, dijma în produse şi dările în bani.

Conscripţia făcută la 1820 ne dă o serie de date din care se vede cruzimea exploatării şi mizeria traiului iobagilor. Iată situaţia celor două sate din cuprinsul domeniului, care ne lămuresc deplin[284].

- Muncelul Mic, aparţinea la Domeniul Devei şi avea 23 familii de iobagi cu 22 case. Făceau robotă astfel: 612 zile cu câte 4 boi, sau 1.224 zile cu 2 boi, şi 12 zile fără vite, iar 4 oameni fără vite lucrau anual 22 care cărbune de lemn pentru topitoriile de fier din Hunedoara. Dădeau dijma din cereale în natură, apoi zeciuiala din cânepă, porci, oi, capre şi miere de stup sau le răscumpărau cu 10 florini şi 12 creiţari, iar pentru dreptul de cârciumărit plăteau 4 florini şi 12 creiţari.
- Muncelul Mare avea 29 familii de iobagi şi a ţinut de Domeniul Devei, dar prin 1770 au fost daţi domeniului Hunedoara. Aceştia prestau 174 zile la munci agricole şi 4.524 zile la munci în mine de fier. Trebuiau să facă şi să transporte la Hunedoara 1.450 pari de vie şi 290 pari de grâu. Plăteau apoi 76 de florini şi 50 de creiţari pentru răscumpărarea urbariului şi 86 florini şi 30 de creiţari pentru răscumpărarea robotei.

Pe lângă vechile exploatări cu veniturile lor cunoscute se mai adaugă altele noi încă prin secolul XVIII şi care constau mai ales din multe localuri de cârciumi, birturi şi hanuri, unele având camere de oaspeţi, odăi de bal şi de biliard, apoi grajduri şi şoproane cu vânzare de fân şi ovăz ş.a. care, toate, aduc venituri însemnate.

Revoluţia burgheză din 1848, desfiinţând feudalismul şi iobăgia în Transilvania, pune capăt acestui multisecular domeniu în forma şi mărimea lui străveche şi îl reduce numai la bunurile din oraşul Deva, la marile păduri seculare de pe râul Dobrei, la fabrica de hârtie Roşcani, la pivele din Mihăieşti şi la unele întinse terenuri agricole din satele Teiu, Lăsău, Ohaba, Roşcani, Căinel ş.a. Aceste drepturi şi bunuri erau încă destul de multe şi mari. Din ele făcea parte aproape întreg terenul intravilan al oraşului Deva, după care se încasau taxe de folosinţă. Mare parte din hotarul acestuia cu arăturile, fânețele, păşunile şi pădurile, apoi viile, livezile şi grădinile, multe case şi clădiri în oraş, drepturi de vămi şi taxe,

[284] Szabó Imre, *Jobbágy szolgálatok Hunyadmegye erdöhátvidékén* în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, XVI, Deva, 1906, pag. 104-126 *(n. a.)*.

cârciumi şi birturi sau hanuri, mori, măcelării, fabrică de bere, vinărsărie, brod la Mureş ş.a. aduceau venit mare.

La 1886 se ținea licitație de arendare a bunurilor fiscale din Deva:

- Városi Nagy fogadó cu anexe 8968 florini
- Czigányút – " – 2344 – " –
- Vani – " – 1825 – " –
- Şvabi – " – 744 – " –
- Jepi – " – 356 – " –
- Maros brod – " – 578 – " –
- Veneția – " – 773 – " –
- Doboly – " – 920 – " –
- La Gară – " – 681 – " –
- Cârciuma Foris 1206 – " –
- Vânzarea băuturii „roşolia" în târg şi piață 363 – " –

La 1889 oraşul cumpără cârciumile şi hotelurile din Deva cu 55.000 florini.

În 1889 licitație de vânzare a bunurilor fiscale:

- moara de lângă vamă şi moara țigănime 40.000 florini
- casele finanților
- casele berăriei
- casa Lengyel
- Csikifele hát 110.000 florini
- fosta casă de avocat
- casa Makrai
- casa Nagy
- casa de țuică vinărsărie
- 2 case de report
- o grădină mare în măierişte, cu şură } 2.700 florini
- o grădină vecină
- viile Carolina – 16 jug. 114 st. p. 8.000 florini
- vii arendate mai mici (5)
- pământul din Lăsău - 100 jug. 1225 st. p.
- pământul din Teiu - 140 jug. 480 st. p.
- Roşcani – joagăr mare şi unul mic
- 1 moară făină, casele işpanului fiscal şi 7 jug. teren
- Dobrişoara -199 jug.

- Mihăieşti - 6 jug.
- Muncelul Mic - 4 jug.
- Coşeşti – Ohaba - 2 jug. 115 st. p + 13 jug.
- Căinel - 92 jug.
- Cârciuma din Sântuhalm.

La 1898 se arendează domeniile de fier Hunedoara pe trei ani.

Dacă acum exploatarea domeniului nu se mai făcea prin iobagi cu robotă, dijmă şi bir, nu însemna că ea a încetat. Noua exploatare se făcea acum prin argaţi şi muncitori plătiţi, dar cea mai mare parte din pământ şi fânețe se lucra prin arendare cu dijmă, sau „în parte" adică din trei părţi domeniul lua două şi ţăranul una. Separat, se mai făceau zile de lucru, apoi administratorii domeniali storceau încă multe şi diferite prestaţii şi daruri în natură. Această exploatare burghezo-moşierească luase locul celei feudale, dar ea storcea munca, produsul şi banul ţăranului tot aşa de aspru şi fără milă ca şi feudalismul.

Despre Domeniul Fiscal Deva, merită a se menţiona că pe la 1861 marele arhiereu Andrei Şaguna se gândea că odată cu reînfiinţarea Mitropoliei Ortodoxe în Ardeal, să înfiinţeze o episcopie şi un gimnaziu român la Deva care să fie dotate cu domeniul amintit. Frumos vis românesc neîmplinit.

Abia în anul 1890 Domeniul Fiscal al Devei s-a desfiinţat definitiv. Terenurile din Deva arabile, fânețe şi păşuni au fost date cu plată coloniştilor ceangăi, iar viile vândute la particulari. Drepturile de vamă şi taxe, precum şi pădurile au fost date oraşului fără plată, cârciumile şi hotelurile au fost cumpărate de acesta cu 55.000 de florini la 1889, iar morile şi alte case s-au vândut la particulari. Castelul Curtea Mare (*Magna Curia*) s-a dat ca local administraţiei financiare a comitatului Hunedoara. Moşiile din sate au fost vândute sau arendate marilor proprietari, iar pădurile seculare trecute la stat.

De încheiere vom arăta că la lichidarea Domeniului Fiscal al Devei, acesta avea următoarele bunuri: în Deva: Hanul Mare al oraşului, Hanul cu grinzi al vămii, birturile din Ţigănime, Şvabi, Jepi, Mureş, Veneţia şi Doboli, apoi cârciumile Foris, Gară, Sântuhalm ş.a. De asemenea, moara de lângă vamă şi moara din ţigănime, casele finanţilor, a berăriei, casa ţuicii şi vinărsărie şi alte cinci case mari şi două de report, apoi o grădină mare cu şură şi altă grădină vecină, viile Carolina de 16 jug. 114 st. p. şi cinci vii mai mici. Din aceste bunuri făceau parte apoi moşiile din Teiu 140 jug. 480 st. p.; Lăsău 100 jug. 1225 st. p. + 15 jug.; Dobrişoara 199 jug. şi Căinel 92

jug. apoi pământurile din Mihăieşti 6 jug.; Mincelu Mic 4 jug. Coşeşti-Ohaba 2 jug. 115 st. p. + 13 jug. precum şi bunurile din Roşcani: moară mare cu fierăstraie, un joagăr mare şi altul mic, o moară de făină, casele ispanului fiscal şi 7 jug. teren.

DESPRE DEVA

Informații și descrieri se mai găsesc în următoarele lucrări rămase în manuscrise la Serviciul Județean Hunedoara al Arhivelor Naționale și la Muzeul din Deva.

- Victor Şuiaga, *Hunedorenii la Marea Unire 1 Decembrie 1918*, Deva 1978, p. 128, fotografii 106;
- Victor Şuiaga, *Consiliul Național Român din Deva 1918-1919,* Deva, 1981, p. 112, fotografii 40;
- Victor Şuiaga, *Jurişti hunedoreni, precursori şi luptători pentru pentru unirea Transilvaniei 1849-1918*, Deva 1976, p. 97;
- Victor Şuiaga, *Albumul Despărțământului Astra Deva 1873-1948*, Deva, 1980, p. 42;
- Victor Şuiaga, *Cronica preotului Nistor Socaciu din Biscaria 1830-1856, istoric şi conținut,* Deva 1974, p. 42;
- Victor Şuiaga, *Femei hunedorene*, Deva 1983, p. 20;
- Victor Şuiaga, *Biserica ortodoxă română din Deva, contribuții monografice,* Deva 1972, p. 149;
- Victor Şuiaga, *Doi martiri deveni pentru unire,* Deva 1980, p. 9.

BIBLIOGRAFIE

* * *	*A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve* (*Anuarul Societății de Istorie şi Arheologie a comitatului Hunedoara*), 1880-1914;
* * *	*Anuarul Societății pentru crearea fondului de teatru român*, I-XVIII, Braşov, 1898-1905;
* * *	Colecția ziarului *Hunyad*, Deva, 1880-1914;
* * *	*Documente privind Istoria României, veacul XIV. C. Transilvania*, Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1953;
* * *	*Istoria Romîniei* (Tratat), vol. I-IV, Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1960-1964;
* * *	*Reuniunea femeilor române din comitatul Hunedoara*, Orăştie, 1912;
Bariţiu, George,	*Părți alese din istoria Transilvaniei pe 200 de ani în urmă*, vol. I, Tipografia W. Krafft, Sibiu, 1889;
Cheresteşiu, Victor et alii,	*Din istoria Transilvaniei*, vol. II, Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1961;
Ciobanu, Virgil,	*Statistica românilor ardeleni din 1760-1762*, Cluj, 1926;
Csánki Dezső,	*Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, Budapest, 1913;
Daicoviciu, Constantin et alii,	*Din istoria Transilvaniei*, vol. I, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, Bucureşti, 1961;

Deneş Karoly,	*Hunyadmegye Almanach*, vol. I, 1909;
Diaconovich, Constantin,	*Enciclopedia Română*, vol. I-III, Editura şi tiparul lui W. Krafft, Sibiu, 1898-1904;
Dragomir, Silviu,	*Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în sec. XVIII*, vol. I, Editura şi tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1920;
Dunca Schiau, Constanța,	*Un episod istoric*, Viena, 1908, manuscris păstrat la Muzeul Civilizației Dacice şi Romane - Deva;
Floca, Octavian, Şuiaga, Victor,	*Cetatea Devii. Călăuză istorică şi turistică*, Tipografia Românească, Deva, 1941;
Floca, Octavian, Şuiaga, Victor,	*Ghidul județului Hunedoara*, Tipografia Județeană,Deva,1936;
Giurescu, Constantin C.	*Istoria românilor*, vol. I, Editura Fundației pentru Literatură şi Artă Regele Carol II, Bucureşti, 1935;
Goldenberg, Samuil,	*Clujul în sec. XVI*, Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1958;
Holban, Maria, (coord.),	*Călători străini despre țările române*, vol. I, Editura Ştiințifică, Bucureşti, 1968;
Husar, Alexandru,	*Dincolo de ruine*, Editura Tineretului, Bucureşti,1959;
Iorga, Nicolae,	*Istoria comerțului românesc. Epoca veche*, Tipografia „Tiparul Românesc", Bucureşti, 1937;
Iorga, Nicolae,	*Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria*, vol. I, Editura Casa Şcoalelor, Bucureşti, 1915;
Iorga, Nicolae,	*Istoria românilor prin călători*, vol. I-IV, Editura Casa Şcoalelor, Bucureşti, 1928-1929;
Iorga, Nicolae,	*Scrisori şi inscripții ardelene*, Bucureşti, 1906;
Iorga, Nicolae,	*Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, vol. XIII, Bucureşti, 1906;

Jivan, Iosif, *Ostaşii puşcaşi ai Cetăţii Deva în sec. XVI-XVII,* în *Studii şi articole de istorie*, Societatea de ştiinţe istorice şi filologice, Bucureşti, 1967;

Jula, Sabin, *Monografia comunei şi a Şcoalei primare Simeria – Hunedoara*, Institutul de Arte Grafice „Nicu D. Miloşescu", Târgu Jiu, 1935;

Karácsonyi, Imre, *Evlia Cselebi. Török világutazó magyarországi utazásai 1660-1666,* vol. I, Budapesta, 1904;

Kolozsvári Sándor, Óvári Kelemen, *Corpus Juris Hungarici*, vol. IV, *Erdélyi Törvények*, Budapest, 1900;

Lupaş, Ioan, *Studii, conferinţe şi comunicări istorice*, Tipografia Cartea Românească, Cluj, 1940;

Marhiescu, Antoniu, *Grăniceri Bănăţeni*, 1910;

C. Martinovici, Nicolae, Istrati, *Dicţionarul Transilvaniei, Banatului şi celorlalte ţinuturi alipite*, Institutul de Arte Grafice „Ardealul", Cluj, 1921;

Meruţiu, Vasile, *Judeţe din Ardeal şi Maramureş până în Banat. Evoluţia teritorială*, Institutul de Arte Grafice „Ardealul", Cluj, 1929;

Moga, Ion, *Voievodatul Transilvaniei. Fapte şi interpretări istorice*, Sibiu, 1944;

Nagy József, *A Dévai református templom rövid története*, Cluj, 1935;

Pap, Ioan, *Procesul Memorandului. Acte şi documente*, Cluj,1932;

Pascu, Ştefan, *Istoria medie a României*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1966;

Pascu, Ştefan, *Meşteşugurile în Transilvania până în sec. XVI*, Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1954;

Pascu, Ştefan, *Transilvania în lumina datelor geopolitice, istorice şi statistice* (*Istoria Transilvaniei*), Tipografia „Lumina", Miron Roşu, Blaj, 1944;

Popescu-Râmniceanu, Virgil,	*Istoria mişcării românilor din Ardeal, 1848-1849*, Bucureşti, 1919;
Prodan, David,	*Iobăgia în Transilvania, sec. XVI*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1967;
Puscariu, Ioan cavaler de,	*Notiţe despre întâmplările contemporane*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1913;
Radu, Ioan,	*Monografia Gimnaziului român greco-ortodox din Brad*, Tipografia „Libertatea", Orăştie, 1920;
Solomon, Victor,	*Constituţia geologică a Devei şi jur,* Tiparul Tipografiei Româneşti, Deva, 1939;
Szabo Emerik,	*Die Burg von Deva*, 1910;
Şchiopul, Iosif, Ioan,	*Ţările Româneşti înainte de sec. al XIV-lea*, Editura Universul, Bucureşti, 1945;
Tănăsescu, Constantin,	*Date privitoare la oraşul şi cetatea Devei în secolele VI şi XVII* în Sargetia, XVIII-XIX, 1984-1985;
Téglás Gábor,	*Hunyadmegyei Kalauz*, Cluj, 1902;
Téglás Gábor,	*Hunyadvármegye története*, Budapest, 1902;
Togan, Nicolae,	*Statistica Românilor din Transilvania în 1733 (făcută de Inocenţiu Micu Klein)*, în *Transilvania*, XXIX, Nr. IX-X, Sibiu, 1898;
Tudor, Dumitru,	*Oraşe, târguri şi sate în Dacia Romană*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1968;
Veress, Andrei,	*Bibliografia română-ungară. Românii în literatura ungară şi ungurii în literatura română (1473-1478)*, volumul II, Cartea Românească, Bucureşti, 1931;
Zsigmond László,	*A Dévai nemzeti Kaszino monográfiája*, Deva, 1911.

CUPRINS

O carte mult aşteptată 7
Cuvânt inainte 9
Notă introductivă 16
Prefață 17

Partea I
Capitolul I
- Situația geografică 19
    1. Denumirea 19
    2. Poziția geografică 21
    3. Relieful 22
    4. Apele 24
    5. Clima 29
    6. Solul, flora şi fauna 30
    7. Căi de comunicație 31

Capitolul II
- Istoric şi populație 34
    1. Din preistorie şi din epoca daco-romană 34
    2. Epoca voievodatului, secolul X – 1541 37
    3. Epoca principatului, 1541 – 1867 54
        a) perioada suzeranității turceşti 1541 – 1688 54
        b) perioada stăpânirii austriece 1688 – 1867 73
    4. Epoca Dualismului austro-ungar, 1867 – 1918 105

5. Epoca română, 1918 – 1968 138
a) perioada burgheză, 1918 – 1944 139
b) perioada democrației populare-socialiste, 1944 – 1968 147

Partea a II -a

Cetatea Devei 168

Partea a III -a

Domeniul Cetății Deva 196

Despre Deva 212
Bibliografie 213
Cuprins 217
Imagini din Deva 219
Hărți

Imagini din Deva

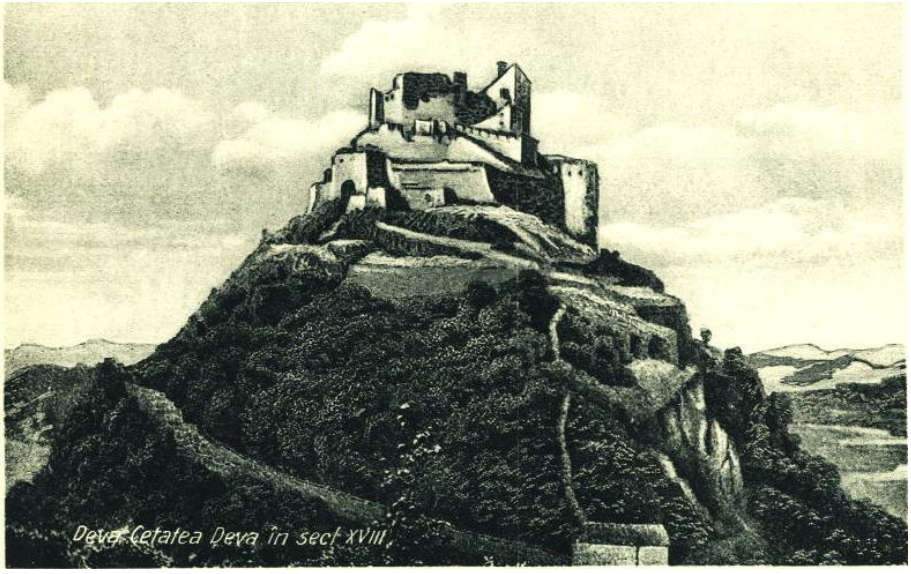

Cetatea Deva, în secolul XVIII

Vedere spre Cetate. În stânga, Poarta nr. 1

Vedere spre Cetate

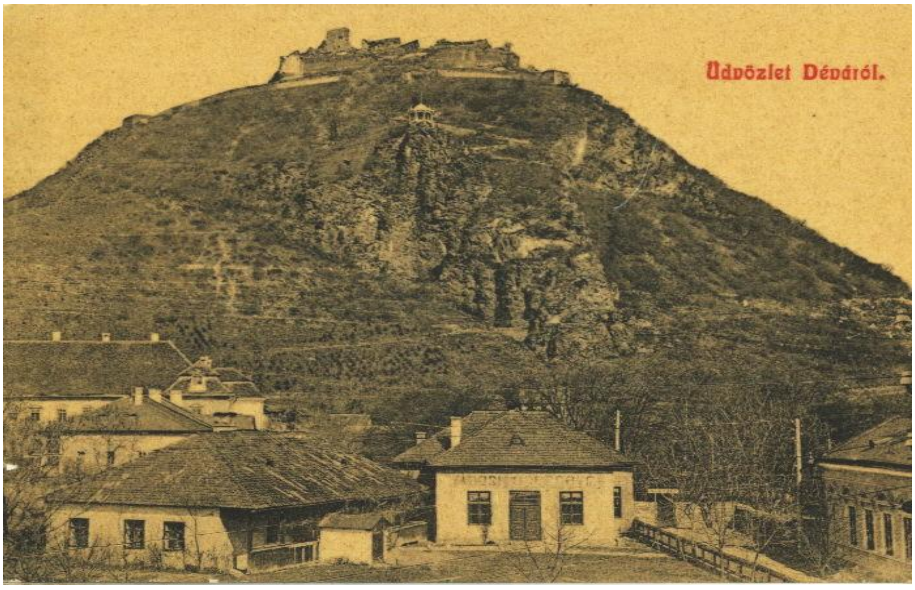

Vedere spre Cetate

Cetatea şi podgoriile din jurul ei, în 1892

Drumul spre Şoimuş

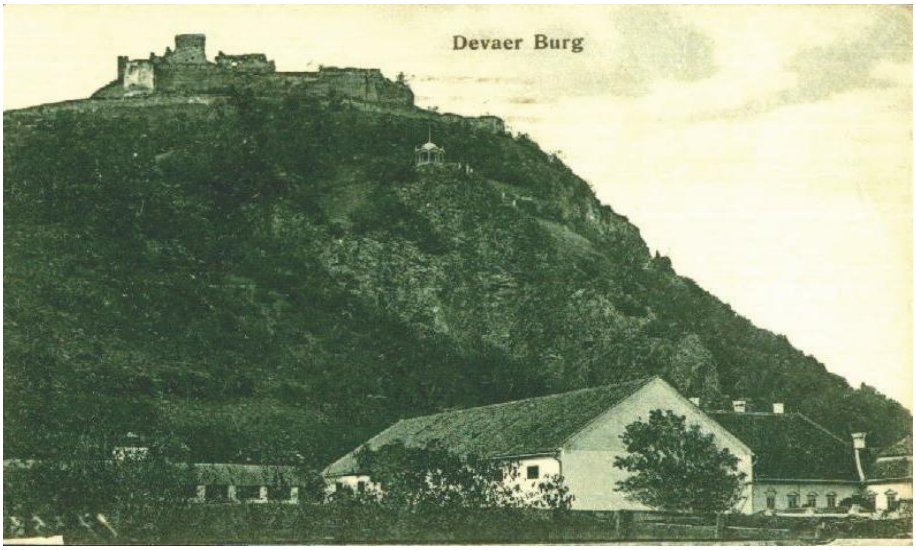

Vedere spre Cetate

Cetatea cu bastionul circular Bethlen

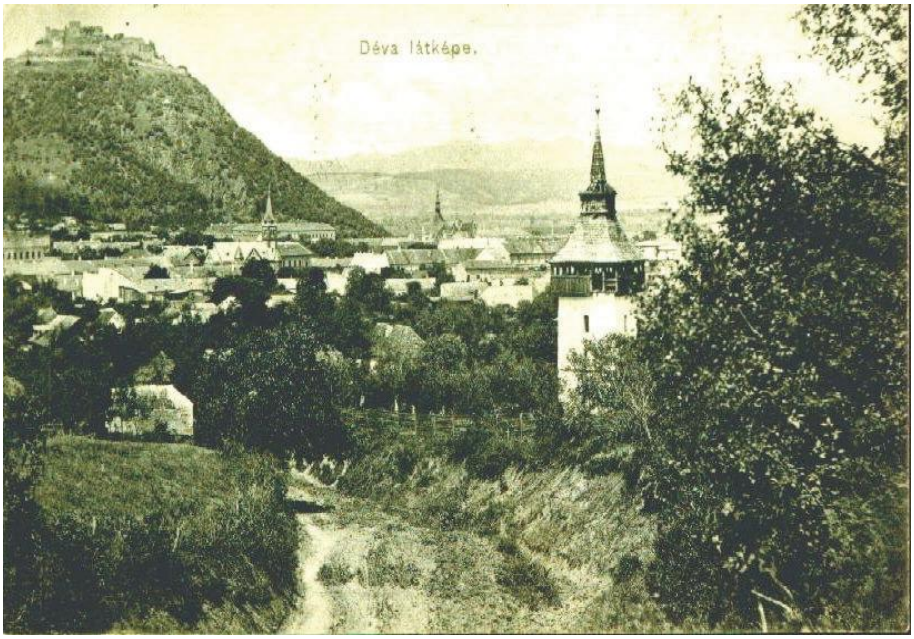

Vedere generală cu Cetatea, dinspre strada Coziei

Chioşcul-popas Gizella

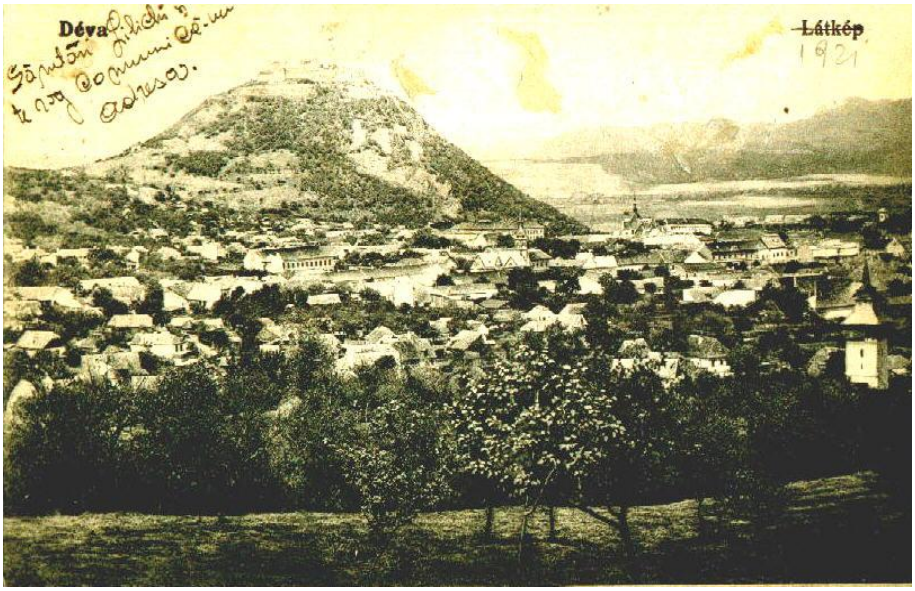

Vedere generală – 1921

Strada Kossuth Lajos

Vedere spre Cetate

Strada Kossuth Lajos

Strada Kossuth Lajos şi Cetatea

Cetatea şi castelul Bethlen

Vedere spre Cetate

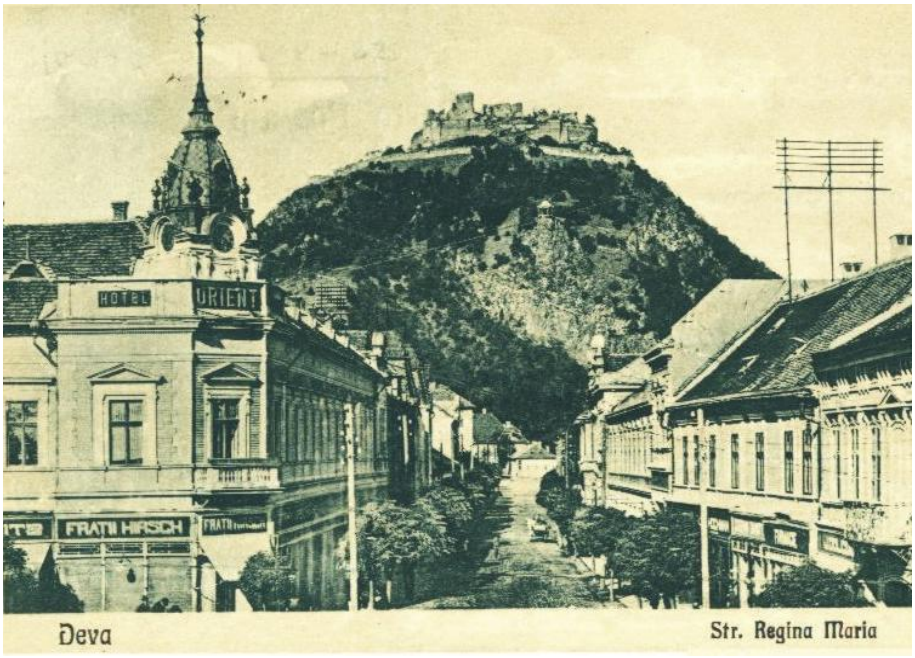

Strada Regina Maria

Parcul oraşului, Casa Groza, Prefectura, Tribunalul văzute de pe Cetate

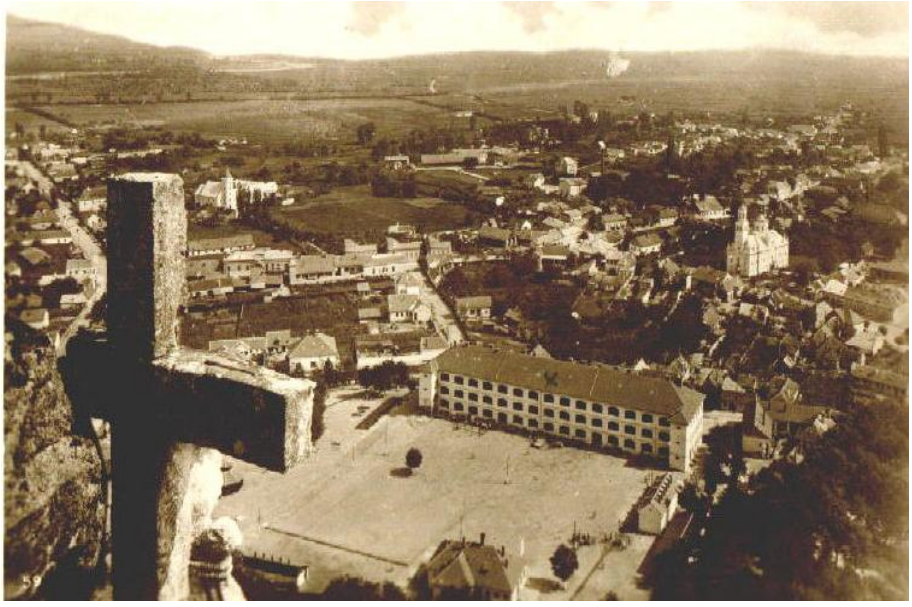

Fosta cazarmă a Regimentului 4 Grăniceri văzută de pe Cetate

Vedere din interiorul Cetății

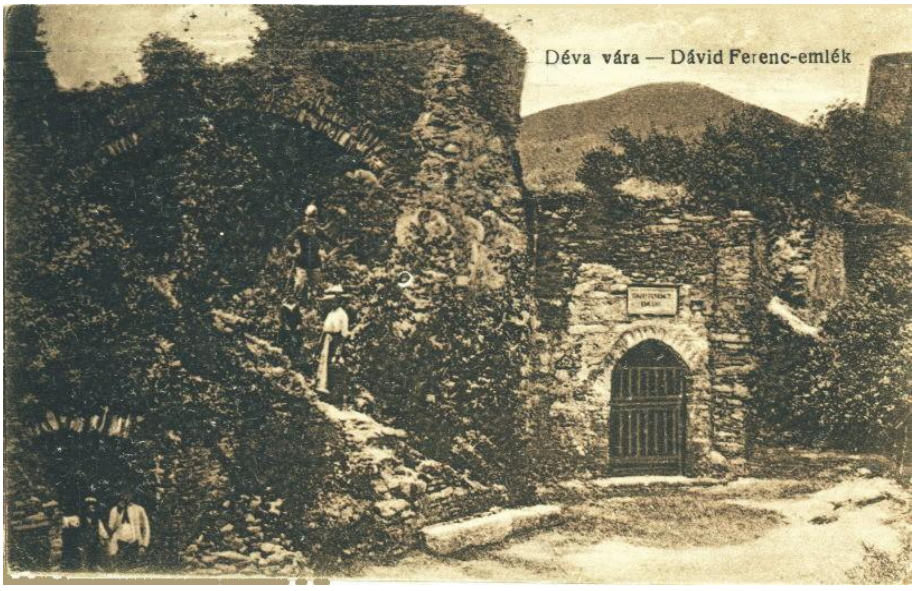

Celula lui David Ferenc, episcop unitarian, din Cetate

Vedere generală a oraşului de pe Cetate

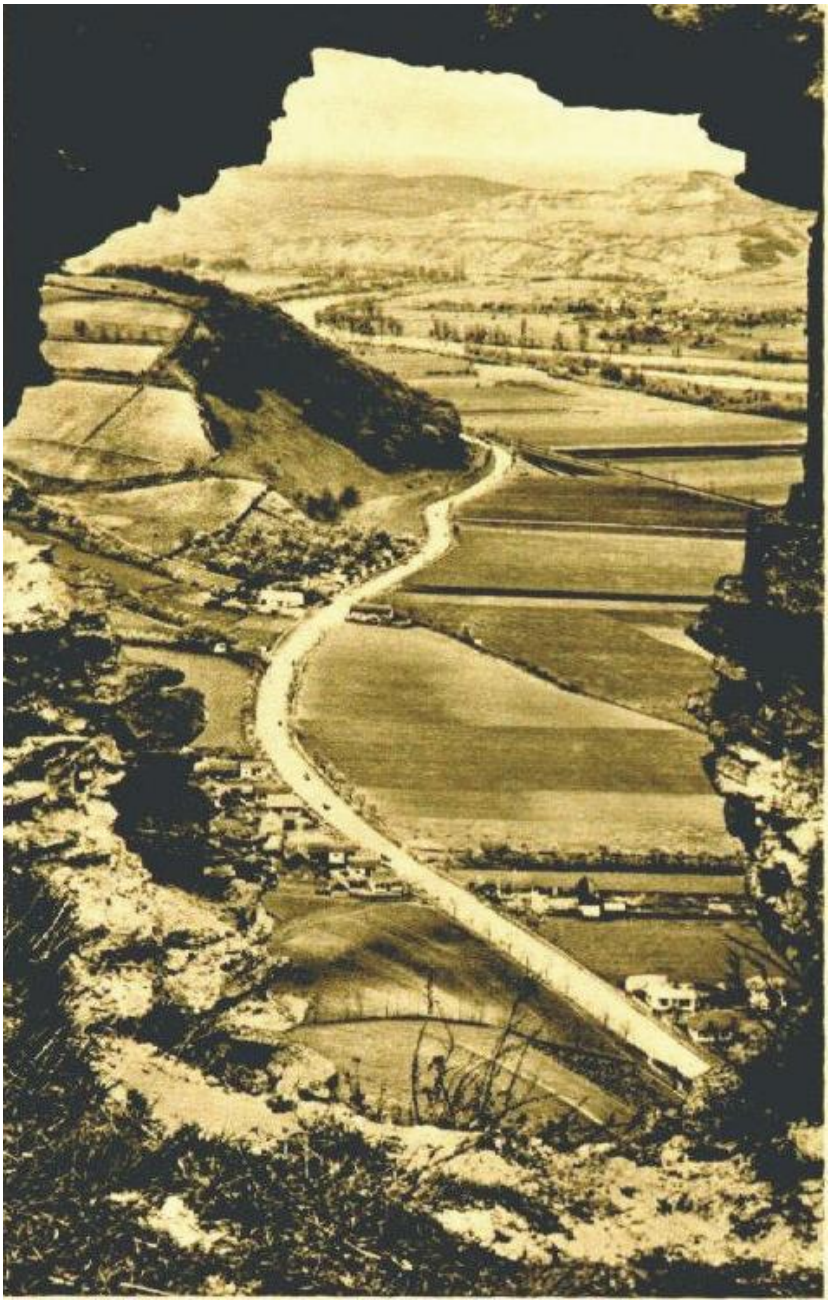

Vedere generală, spre Viile Noi şi valea Mureşului, de pe Cetate

Statui de sfinți de pe Cetate

Ruinele Cetății – interior

Castelul Gavril Bethlen (*Magna Curia*)

Casina Națională

Palatul Justiției

Liceul Pedagogic

Şcoala Normală de Fete

Strada Regina Maria, în partea stângă Liceul real de băieți

Şcoala Normală de fete

Internatul Liceului „Decebal”

Şcoala de învățători

Banca „Decebal”

Banca Națională a României

Strada G. Barițiu

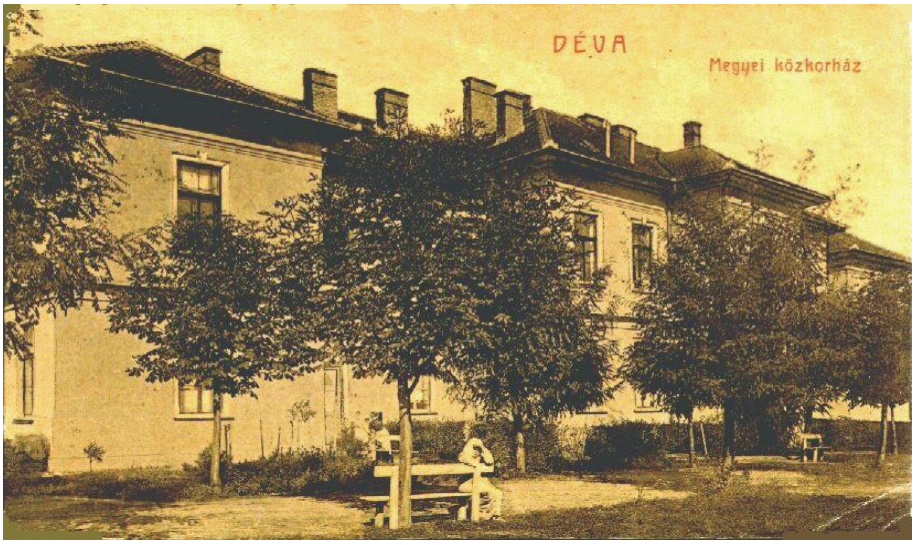

Curtea spitalului orășenesc

Spitalul orăşenesc

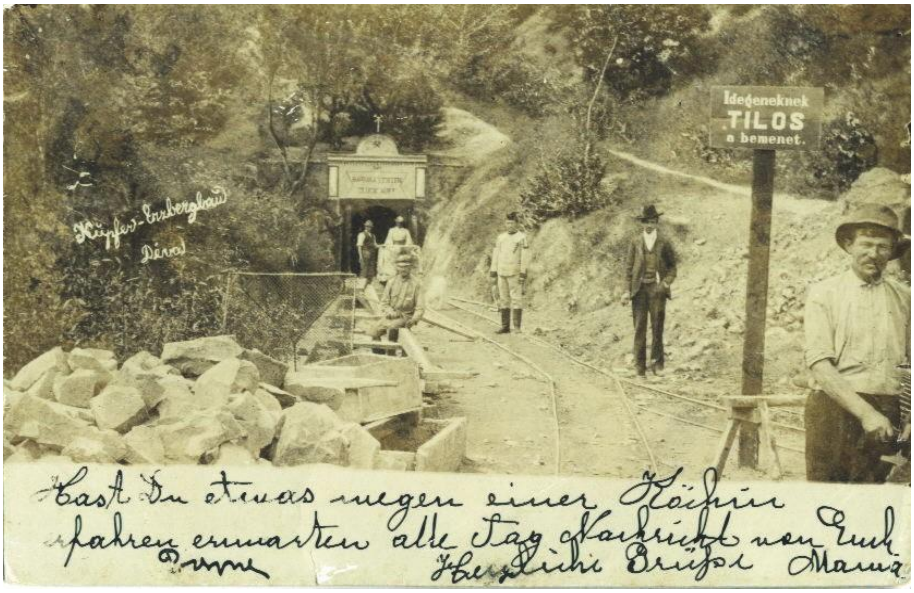

Intrarea într-una dintre galeriile Minei Deva

Poarta de intrare în curtea Castelului *Magna Curia*

Hotelul Central

Primăria

Ceremonie militară în fața Primăriei

Biserica greco-ortodoxă

Biserica reformată la 1901

Biserica reformată

Mănăstirea franciscană

Baia sărată

Hotelul „Crucea Albă"

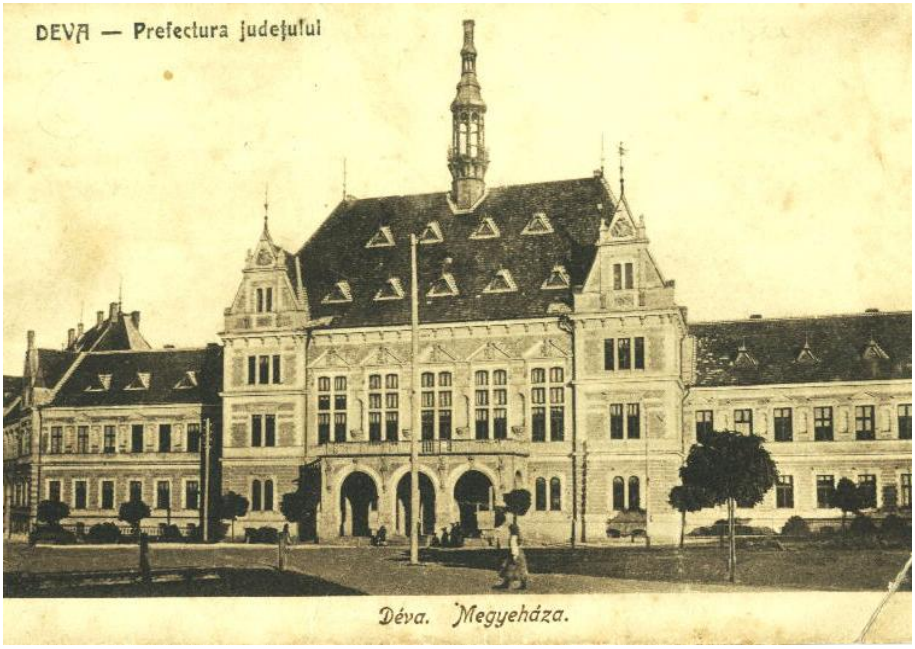

Prefectura

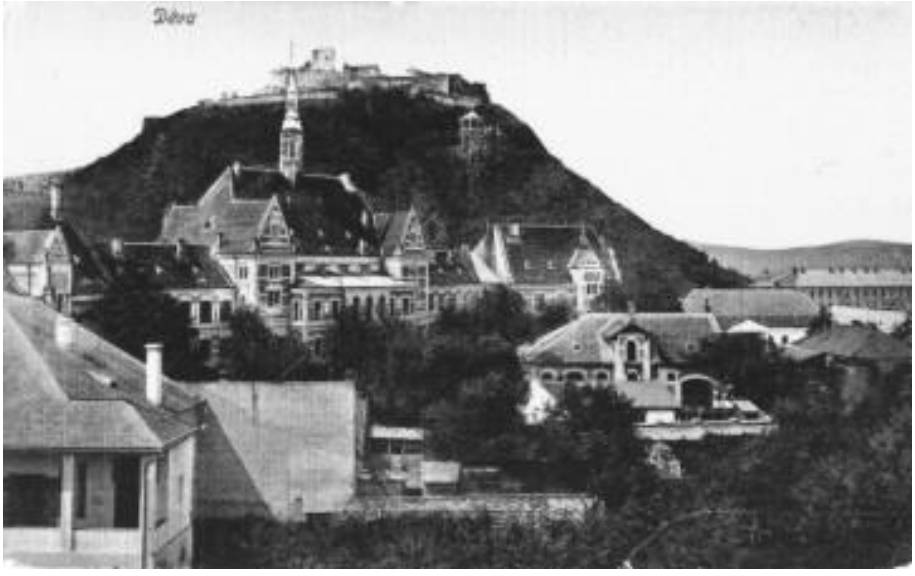

Prefectura

Piaţa Unirii şi Primăria

Strada Kossuth Lajos

Strada Regina Maria cu Teatrul orăşenesc

Prefectura şi strada principală

Palatul Justiției şi Cetatea

Parcul Cetății, Palatul Justiției, Castelul *Magna Curia*

Parcul, Castelul *Magna Curia* şi Cetatea

Casa dr. Petru Groza (arh. Horea Creangă)

Statuia lui Decebal din Parcul Cetății, autor Radu Moga (1937)

Piața Unirii, cu basorelieful şi busturile lui Horia, Cloşca şi Crişan

Parcul cu ceas din Piața Unirii

Centrul vechi în anii 1970

Centrul oraşului